

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

1/2020

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVUE HISTORIQUE
REVUE HISTORIQUE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; пуковник др Далибор Денда, научни сарадник ИСИ, уредник; пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ; др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам; доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч; др Харолд Е. Раф, главни историчар, UNC/CFC/USFK, Висбаден; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милић Милићевић, виши научни сарадник Историјског института.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXX. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38, 11105 Београд. Телефони редакције 20-63-476 и 20-63-553; војни тел. 29-0476 и 29-0553. Рукописи се не враћају.

Задња страна корица: Одбрана Београда 1915. године (Фото-збирка Војног музеја, R - 5419)

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
BELEGGESCHRIJFT
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Colonel Dr. Dalibor Denda, Research Fellow, SRI, Editor-in-Chief; Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Dr. DMITAR Tasić, Senior Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam; Hofrat Assist. Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna; Lieutenant Colonel Dr. Harold E. Raugh, Jr., Command Historian, UNC/CFC/USFK, Visbaden; Prof. Dr. Milan Ristović, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History.

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA

EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXX. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Nežnanog junaka br. 38, 11105 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 20-63-553 and +381 11 20-63-476. Manuscripts will not be returned.

Rear cover: The defenders of Belgrade in 1915 (Photo-collection of Military Museum, R - 5419)

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

1/2020

ЧЛАНЦИ ARTICLES

Др Александар Узелац УЛОГА СРБА У ЛОГИСТИЦИ БАРБАРОСИНОГ КРСТАШКОГ ПОХОДА.....	9
Dr. Aleksandar Uzelac THE ROLE OF SERBS IN THE LOGISTICS OF BARBAROSSA'S CRUSADE	
Мр Братислав Теиновић ТУРСКА АРТИЉЕРИЈА У БАЊОЈ ЛУЦИ (1806–1878).	32
Mag. Bratislav Teinović TURKISH ARTILLERY IN BANJA LUKA (1806-1878)	
Др Ненад Ж. Петровић КОНЦЕПЦИЈА НАОРУЖАНОГ НАРОДА У СРБИЈИ 19. ВЕКА – ТЕОРИЈСКИ И ПРАКТИЧНИ УЗОРИ ИЗ ЕВРОПЕ.....	53
Dr. Nenad Ž. Petrović THE CONCEPT OF 'THE ARMED PEOPLE' IN 19TH CENTURY SERBIA – THEORETICAL AND PRACTICAL MODELS FROM EUROPE	
Др Далибор Денда ГЕНЕРАЛ РАДОМИР ПУТНИК КАО НАЧЕЛНИК ГЛАВНОГ ГЕНЕРАЛШТАБА И МИНИСТАР ВОЈНИ (1903–1912).....	77

Dr. Dalibor Denda

GENERAL RADOMIR PUTNIK AS A CHIEF OF THE SERBIAN MAIN
GENERAL STAFF AND MINISTER OF ARMY (1903-1912)

Др Миле Бјелајац

ЛАЖНА НЕУТРАЛНОСТ: ЈУГОСЛОВЕНСКА ПОМОЋ ЗАПАДНИМ
САВЕЗНИЦИМА И ГРЧКОЈ (1939–1941)..... 109

Dr. Mile Bjelajac

BOGUS NEUTRALITY: YUGOSLAV AID TO WESTERN ALLIES AND
GREECE (1939-1941)

Др Бојан Б. Димитријевић, Др Раде Ристановић

РАВНОГОРСКА ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ
1941–1944 136

Dr. Bojan B. Dimitrijević, Dr. Rade Ristanović

THE YUGOSLAV ARMY IN HOMELAND INTELLIGENCE BRANCH IN
OCCUPIED SERBIA 1941-1944

Др Миљан Милкић

ОРУЖАНИ ИНЦИДЕНТИ НА ЈАДРАНСКОМ МОРУ И ПРОБЛЕМ
РИБАРЕЊА У ЈУГОСЛОВЕНСКО-ИТАЛИЈАНСКИМ ОДНОСИМА
1945–1949 164

Dr. Miljan Milkić

ARMED INCIDENTS ON THE ADRIATIC SEA AND THE PROBLEM OF
FISHING IN YUGOSLAV-ITALIAN RELATIONS 1945-1949

ДОКУМЕНТИ DOCUMENTS

Др Фабрицио Руди

СРБИЈА И АУСТРО-БУГАРСКИ ФРОНТ 1915 (СЕПТЕМБАР –
ДЕЦЕМБАР): ИТАЛИЈАНСКА ВОЈНА И ДИПЛОМАТСКА ГРАЂА..... 195

Dr. Fabrizio Rudi

SERBIA AND AUSTRO-BULGARIAN FRONT 1915 (SEPTEMBER –
DECEMBER): ITALIAN MILITARY AND DIPLOMATIC RECORDS

Др Саша Илић

„РОДНА ГРУДА” – ЛОГОРСКО ПОЗОРИШТЕ ЗАРОБЉЕНИХ
ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ОФИЦИРА У ОСНАБРИКУ 224

Dr. Saša Ilić

„RODNA GRUDA” („HOMELAND”) - THE THEATER OF YUGOSLAV
OFFICERS CAPTURED IN THE OSNABRÜCK CAMP

ПРИКАЗИ REVIEWS

- Марко Алексић, *Српски витешки код*, Laguna, Београд, 2016, 366 стр.
(Владан Станковић) 255
- Коста Николић, *Југославија, последњи дани (1989–1992)*, књига 1:
Сви Срби у једној држави, Службени гласник, Београд, 2018, 530 стр.
(Ма Марко Милетић) 261
- Далибор Денда, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-
немачки односи (1918–1941)*, Матица српска, Нови Сад, 2019, 734 стр.
(Ма Владимир Гујаничић)..... 265
- Бојан Симић, *Милан Стојадиновић и Италија: између дипломатије
и пропаганде*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2019,
287 стр. (др Раде Ристановић) 273
- Alliance planning and coalition warfare: historical and contemporary
approaches*, eds. Harold E. Raugh, M. Christian Ortnner and Dalibor Denda,
Institute for Strategic Research, Belgrade, 2019, 302 pp.
(Ма Игор Пејућ) 278

IN MEMORIAM

- Академик Владо Стругар
(Др Велимир Иветић) 291

ИНФОРМАЦИЈЕ INFORMATIONS

- ТРЕЋА МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА КОНФЕРЕНЦИЈА
„ХУМАНИТАРНИ ПРОБЛЕМИ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА:
ДОКУМЕНТАРНО НАСЛЕЂЕ”, МОСКВА (РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА),
9–11. АПРИЛ 2019.
(др Јасмина Николић, др Маријана Мраовић) 297
- ИЗЛОЖБА „СРБИЈА У ВЕЛИКОМ РАТУ, 1914–1918”, ИСТОРИЈСКОГ
АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ, ВОЈНОГ АРХИВА И ВОЈНОГ МУЗЕЈА
МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У КУЛТУРНОМ
ЦЕНТРУ СРБИЈЕ У ПАРИЗУ (ФРАНЦУСКА),
21. СЕПТЕМБАР – 19. ОКТОБАР 2019.
(др Јасмина Николић, др Маријана Мраовић) 299

Чланци

355.48(5-15)"1189/1192"
94(497.11)"1189"
94:327(497.11:430)"1189"
COBISS.SR-ID 34725897

Оригиналан научни рад
Примљен: 18. јун 2020.
Прихваћен: 14. септембар 2020.

Др Александар Узелац, виши научни сарадник
Историјски институт, Београд
e-mail: aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

УЛОГА СРБА У ЛОГИСТИЦИ БАРБАРОСИНОГ КРСТАШКОГ ПОХОДА

АПСТРАКТ: Сусрет цара Фридриха I Барбаросе и српског великог жупана Стефана Немање у Нишу крајем јула 1189. године, током Трећег крсташког рата, већ дуго је предмет занимања историчара. У досадашњим истраживањима у средишту пажње преваходно су били политички аспекти и позадина овог сусрета. Проблеми припреме, снабдевања и транспорта Барбаросине експедиције на Исток, као и места и улоге Срба у логистици овог похода, углавном су остали по страни. Они су, на основу обавештења западних извора о Барбаросиној експедицији, разматрани у овом раду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Фридрих I Барбароса, Трећи крсташки рат, Стефан Немања, Ниш, логистика, снабдевање, тржнице

Током 11. и 12. века бројне ходочасничке и крсташке експедиције из западне Европе прошле су кроз угарске, византијске и јужнословенске земље. Највећи изазов везан за њихова путовања била је логистика. Снабдевање крсташких војски храном и потрештинама на путу представљало је изузетан напор за локалне власти. Већ у Првом крсташком рату (1096–1099) показало се да је невољност или немогућност угарских и византијских званичника да обезбеде приступ тржницама, или залихе за крсташе у довољним

количинама, била главни узрок инцидената и сукоба западњака и локалног становништва.¹

У погледу логистике цара Фридриха I Барбаросе (1152–1190) поход на Исток, који се одиграо у оквиру Трећег крсташког рата, заслужује нарочиту пажњу. Наиме, то је био не само највећи и најмасовнији крсташки подухват до тада већ уједно и поход који је најдуже и најдељније планиран. Упркос томе проблеми везани за логистику Барбаросине експедиције у радовима домаћих историчара углавном нису разматрани, док су се досадашња истраживања претежно бавила политичким аспектима тадашњих српско-немачких контаката.² Стога је овај прилог посвећен организацији Барбаросине експедиције, као и улози српског чиниоца у припремама и снабдевању крсташке војске на њеном путу.

* * *

Узрок покретања Трећег крсташког рата био је пад Јерусалима у руке муслиманског војсковође и владара Саладина 2. октобра 1187. године. Након што су се вести о томе муњевито прошириле Европом, папа Григорије VIII упутио је одлучан позив хришћанским владарима да крену у нови крсташки поход. Позив су, на самом почетку 1188. године, прихватили француски краљ Филип II Август (1180–1223) и енглески краљ Хенри II Плантагенет (1154–1189), чији је крсташки завет преузео његов син и наследник Ричард I Ла-

¹ О логистичким проблемима крсташких војски приликом њиховог проласка преко југоисточне Европе за Први крсташки рат видети: Gregory Bell, „In Starvation's Shadow. The role of Logistics in the Strained Byzantine-European Relations during the First Crusade”, *Byzantion* 80 (2010), 38-71; за Други крсташки рат: John France, „Logistics and the Second Crusade” in: *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, ed. J. Pryor (Aldershot: Ashgate, 2006), 77-93; за Трећи крсташки рат: Alan Murray, „Finance and Logistics of the Crusade of Frederick Barbarossa” in: *In Laudem Hierosolymitani: Studies in Crusades and Medieval Culture in Honour of Benjamin Z. Kedar*, ed. I. Shagrir, R. Ellenblum, J. Riley-Smith (Aldershot: Ashgate, 2007), 357-368.

² Milada Paulova, „Učast Srbů při třetí vypravě křižove”, *Byzantinoslavica* 5 (1933-1934), 235-303; Јованка Калић, „Ниш у средњем веку”, *Историјски часопис* 31 (1984), 23–25; Ferdinand Oppl. „Das Treffen von Nis vom Juli 1189 in seinem historischen Umfeld”, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 97 (1989), 435-442; Jovanka Kalić, „Die deutsch-serbischen Beziehungen im 12. Jahrhundert”, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (1991), 523-525; Ивана Коматина, „Срби на путу крсташа”, *Историјски часопис* 64 (2015), 73–80; Александар Узелац, *Крсташи и Срби (XI–XII век)* (Београд: Утопија, 2018), 141–177.

вље Срце (1189–1199). Пример француског и енглеског краља сле-дио је и најмоћнији владар западног света цар Фридрих I Барбароса (1152–1190). У Мајнцу 27. марта 1188. године, пред највиђенијим магнатима тзв. Светог римског царства, истакнутим прелатима и папским представником кардиналом Хенрихом од Албана, цар је званично објавио да ће кренути у крсташки рат.³

У том тренутку, у седамдесетим годинама живота, Барбароса је имао значајно државничко и војно искуство. Као млади војвода Швапске пратио је свог стрица краља Конрада III (1138–1152) на походу у Палестину у Другом крсташком рату 1147. године. Тада је путовао кроз Угарску и прошао тзв. Војним путем (Via Militaris) од Београда за Цариград, преко Ниша, Сердице (Софија), Филипопоља (Пловдив) и Хадријанопоља (Једрене).⁴ Барбароса је тако имао са-знања из прве руке везана за стратешку географију путовања и увид у тешкоће које су његову војску чекале на тој маршрути. Упра-во је то, по свему судећи, утицало да његова експедиција буде најбо-ље организован крсташки подухват у 12. веку.⁵

Додуше, у погледу политичких прилика на терену је између Другог и Трећег крсташког рата постојала једна важна разлика. Док је Конрадова војска прелазила преко територије две државе, Угар-ске и Византије, Барбаросина је требало да превали део пута и пре-ко српске територије. Наиме, српски владар Стефан Немања (1168–1196) је, користећи несређене прилике у Византији након смрти Манојла I Комнина (1143–1180), преузео контролу над деоницом Војног пута која је водила од Равног (данашња Ћуприја), преко Ни-ша, на исток ка Сердици.⁶ Управо је та околност, успостављање кон-троле над делом ове важне балканске саобраћајнице, била од пре-судног значаја за укључење Срба у Барбаросине планове.

³ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuz- zuges Kaiser Friedrichs I, ed. A. Chroust, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, nova series, V (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1928), 14; Edgar Johnson, „Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI”, in: *A History of the Crusades, vol. 2: The Later Crusades 1189-1311*, ed. K. M. Setton (Madison: University of Wisconsin Press, 1969), 89-90.

⁴ Jonathan Phillips, *The Second Crusade: Extending the Frontiers of Christendom* (New Heaven - London: Yale University Press, 2007), 96, 171-172; А. Узелац, н. д., 101–106.

⁵ А. Murray, *op. cit.*, 358.

⁶ Ј. Калић, „Ниш у средњем веку”, 22–23; Коматина, н. д., 74–75.

Свестан логистичких проблема Барбароса је предузео опсежне припреме за спровођење похода пуних годину дана раније. Објаву у Мајнцу пратило је неколико дипломатских мисија. Према записима анонимне *Историје крсташа* (*Historia peregrinorum*) и *Краљевске хронике Келна* (*Chronica regia Coloniensis*), састављених почетком 13. века, гроф Хенрих од Дица, поверљив царев човек, упућен је крајем маја 1188. године Саладину, да му објави рат уколико не приста не да врати реликвију Светог крста и Јерусалим.⁷ Друго посланство, на челу са архиепископом Мајнца Конрадом од Вителсбаха, отишло је краљу Бели III (1172–1196) у Угарску, у циљу да уговори снабдевање и сигуран пролаз крсташке војске кроз Панонију. Конрад је успешно обавио поверено задужење, упознавши се са путевима који су одатле „водили у Бугарску” и уговоривши да крсташа могу храну за сто коња да купе за једну сребрну марку, а четири вола по истој цени.⁸ Трећу Барбаросину дипломатску мисију, упућену селџучком султану Килиџ Арслану II, за кога се рачунало да ће крсташима дозволити слободан пролаз кроз Малу Азију, водио је „ваљани витез” Готфрид од Визенбаха.⁹ Готфридово посланство посведочено је у још једном изузетно важном извору, анонимној *Историји похода цара Фридриха*, чије је ауторство приписано аустријском свештенику Ансберту.¹⁰

Осврт на дипломатске активности уочи покретања похода, односно на три посланства, предвођена Хенрихом од Дица, Конрадом од Вителсбаха и Готфридом од Визенбаха, важан је из два разлога. Најпре, ради илустрације оспежних припрема саме експедиције, а

⁷ *Historia Peregrinorum*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, ed. A. Chroust, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, nova series, V (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1928), 127; *Chronica regia Coloniensis* (*Annales maximi Colonienses*), ed. Georg Waitz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, vol. XVIII (Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1880), 140.

⁸ *Historia Peregrinorum*, 127; *Chronica Regia Coloniensis*, 139.

⁹ *Chronica Regia Coloniensis*, 141; *Historia Peregrinorum*, 127.

¹⁰ *Historia de expeditione*, 67. *Историја похода цара Фридриха* је савремени текст, настао пре краја 12. века. У најстаријем, непотпуном рукопису овог дела наведено је да је његов аутор био аустријски свештеник који је учествовао у походу, док је познијом руком дописано његово име – „Ансберт”. Питање ауторства овог дела у историографији није решено, а у овом тексту је, из конвенционалних разлога, за његовог аутора коришћено име Ансберт.

потом да би се објаснила позадина посланства које је Стефан Немања упутио у немачке земље пре него што се Барбаросина армија отиснула на пут.

Наиме, око Божића 1188. године Барбароса је примио у Нирнбергу у аудијенцију селџучке, византијске и српске представнике.¹¹ Истовремено присуство три стране делегације на Барбаросиним двору, чије су земље биле на путу крсташа ка Палестини, није случајност. Може се претпоставити да је њихов долазак уследио на Барбаросин захтев, који су његови гласници пренели тројици владара.¹² Када се има у виду да је мисија Конрада од Вителсбаха била ограничена на Угарску, а да је Хенрих од Дица упућен Саладину у далеку Палестину, трећи царев гласник, витез Готфрид од Визенбаха, који је ишао селџучком султану, био је, по свему судећи, човек који је такође обавестио византијског и српског владара о покретању крсташког похода.¹³ Он се очигледно упутио на своју крајњу дестинацију Војним путем од Београда за Цариград и одатле у Малу Азију.

Да су српски посланици дошли у Нирнберг на Барбаросин позив може се посредно закључити и из навода *Келнске краљевске хронике*, у којој је описан њихов пријем. У том извору наводи се да је „посланицима краља Србије... било наложено да кажу да њихов краљ исказује највећу радост због доласка Царевог и да у свом животу не сматра ништа пријатнијим од наде да ће видети како август Римљана пролази као ходочасник кроз његове земље. Уз то, поменути краљ му је писао да припрема један свој веома отмени град да га у њему са највећим почастима дочека, како и доликује. Поред тога, да жели да тај град учини престоницом свог краљевства, те да га таквом почашћу дарује. Свечано их примивши и наградивши, цар је послао разне дарове њиховом краљу, славећи Бога што га и владари за које једва да је неко чуо, толи-

¹¹ *Chronica Regia Coloniensis*, 142; „Historia de expeditione Friderici imperatoris”, 15-16.

¹² E. Johnson, *op. cit.*, 91; cf. Rudolf Hiestand, „Precipua totius christianismi lumpna’. Barbarossa und der Kreuzzug” in: *Friedrich Barbarossa. Handlungsspielräume und Wirkungsweisen des staufischen Kaisers*, ed. A. Haverkamp (Siegmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1992), 92-93.

¹³ A. Узелац, *н. д.*, 147.

ко цене.”¹⁴ Како се недвосмислено види из каснијих догађаја, Немањин „веома отмени град” у коме је намеравао да дочека крсташе био је управо Ниш.

У литератури је већ примећено да је повољан пријем српског посланства у Нирнбергу вероватно био у вези са снабдевањем крсташке војске.¹⁵ Може се наслутити да је Немања био спреман да испуни немачке захтеве у погледу подршке походу. Непознаница је да ли су ти захтеви укључивали детаље попут уговарања фиксних цена потрепштина, што је посланство Конрада од Вителсбаха испословало у Угарској, или су били општијег карактера. Изван сумње је да се од српске стране очекивало не само да обезбеди пролаз крсташа, већ и приступ тржницама на којима би они могли да се снабдеју неопходним потрепштинама. То је била уобичајена пракса и приликом ранијих похода. Тако је уочи Другог крсташког рата Манојло I Комнин позитивно одговорио на захтеве Конрада III и Луја VII да обезбеди слободан пролаз њиховим војскама и послао упутства за припрему тржница.¹⁶ Немања је требало да поступи на исти начин, иако је по његову малу државу то био несумњиво тежи задатак него по моћно Манојлово царство четири деценије раније.

О припремама српске стране за дочек крсташке војске нема никаквих података, али се одређена запажања и о томе могу изрећи. Према речима наводног Ансберта, вести о покретању похода испуниле су „цео Илирик и многе источне крајеве страхом од витезова под знаком крста” (*tam Illyricum totum quam multas partes orientis timore signatorum militum Christi*).¹⁷ По свој прилици, након најаве Барбаросине експедиције, дошло је до привременог прекида ратног стања између Срба и Византије, које је требало да потраје до одласка крсташа. Једно византијско посланство, предвођено севастом Алексијем, рођаком цара Исака II Анђела (1185–1195), посетило је Барбаросу и уручило му писмо управо током боравка крсташа у Немањином Нишу крајем јула 1189. године.¹⁸ Долазак овог посланства

¹⁴ *Chronica Regia Coloniensis*, 142.

¹⁵ Ј. Калић, „Ниш у средњем веку”, 23.

¹⁶ *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J. L. van Dieten (Berlin - New York: De Gruyter, 1975), 61–62; J. Phillips, *op. cit.*, 120, 132–133, 169.

¹⁷ *Historia de expeditione*, 15.

¹⁸ *Historia de expeditione*, 33.

из Константинопоља у град под српском влашћу био би тешко замислив да примирје између Срба и Грка тада није било на снази. Такође, извесно је да примирје није дуго трајало и да је Немања, непосредно након што су крсташи напустили Ниш, наставио ратне операције против Византије и освојио „делове Бугарске”.¹⁹ Ипак привремени предах, до кога је дошло након најаве покретања Барбаросиног похода, омогућио је српској страни да се окрене припремама за дочек крсташа.

* * *

Неопходно је осврнути се и на снагу Барбаросине војске. Те бројке значајно се разликују у изворима и углавном су резултат слободне процене. У *Келнској краљевској хроници* наведено је да је крсташка војска сакупљена на дан Св. Ђорђа (23. априла 1189) у Регенсбургу, уочи одласка на пут, бројала око 30.000 људи, од чега су половину чинили витезови.²⁰ Према наводима бенедиктинског опата Арнолда из Либека, аутора *Словенске хронике* (*Chronica Slavorum*), њена снага износила је око 100.000 пешака и 50.000 коњаника.²¹ Сагласно *Аналима Штадеа* (*Annales Stadenses*), састављеним у првој половини 13. века, крсташку војску чинило је невероватних 600.000 људи.²² Савремени историчари Барбаросину војску сакупљену у Регенсбургу углавном процењују на око 12.000–15.000 људи,²³ иако је ова процена вероватније ближа доњој него горњој граници.²⁴ Уз то треба имати у виду да су се многи одреди из најзападнијих земаља царства прикључили крсташкој армији тек након њеног одласка на пут 11. маја 1189. године.²⁵ Одреди крсташа из Меца, Тарантеза, Залма и Вијандена пристигли су главнину војске на оба-

¹⁹ *Historia de expeditione*, 33.

²⁰ *Chronica regia Coloniensis*, 144.

²¹ *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica Slavorum*, ed. I. Lappenberg, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, XXI (Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1869), 171-172.

²² *Annales Stadenses*, ed. I. Lappenberg, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, XVI (Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1859), 351.

²³ F. Opll, *op. cit.*, 438; A. Murray, *op. cit.*, 358.

²⁴ R. Hiestand, *op. cit.*, 69-70.

²⁵ *Historia de expeditione*, 16-17.

лама Дунава код Браничева,²⁶ а група предвођена епископом Петром од Тула и витезом Гаубертом од Аспремона прикључила се Барбаросиној армији, после усиљеног марша, тек након њеног доласка у Сердику.²⁷ У крсташком походу, поред Немаца, учествовали су и одреди Чеха.²⁸ Такође, током проласка кроз Панонију крсташима се прикључило око 2.000 Угара, предвођених епископом Угрином од Ђера, које је Бела III испратио као подршку свом немачком савезнику.²⁹

Када се ове бројке и претходне процене имају у виду, може се закључити да је Немању и његове поданике чекао изазов снабдевања крсташке армије од барем двадесетак хиљада људи, а вероватно и више. Илустрације ради, може се истаћи да је ова бројка премашила укупне војне ефективне тадашње српске државе. Наиме, познато је да је приликом проласка Барбаросине експедиције Немања нудио цару 20.000 Срба уколико се крсташи одлуче да нападну Цариград, а да су вође тадашњег устанка у Бугарској против Цариграда браћа Петар и Иван I Асен обећавали двоструко више људи за тај подухват.³⁰ При томе треба имати у виду да су током преговора са крсташима српска и бугарска страна вероватно намерно прецењивале снаге у жељи да своју војну моћ представе већом него што је то заиста била.

Током припрема за путовање, поред снабдевања, водило се рачуна и о финансијама. Барбароса је својим едиктом обзнанио да сиромашнији крсташи не смеју да понесу на пут суму мању од три сребрне марке. Онима који нису могли да сакупе ту своту било је за-

²⁶ *Historia de expeditione*, 20, 27.

²⁷ *Historia de expeditione*, 21, 38.

²⁸ *Historia de expeditione*, 63, 77; Vera Hrochova, „La participation tcheque aux deuxieme et troisieme croisades” in: *Le partage du monde. Echanges et colonisation dans la Mediterranee medievale*, ed. M. Balard, A. Ducellier (Paris: Publications de la Sorbonne, 1998), 283-284.

²⁹ *Historia de expeditione*, 18; *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 171; James Ross Sweeney, „Hungary in the Crusades, 1169-1218”, *The International History Review* 3/4 (1981), 471-472.

³⁰ *Historia de expeditione*, 68; M. Paulova, *op. cit.*, 294.

брањено да учествују у походу.³¹ Сребрна марка је као новчана и обрачунска јединица била једнака износу од 144 келнска пфенига, а као тежинска јединица износила је око 230–235 грама сребра, тако да је минимална сума по учеснику похода износила око 700 грама сребра.³² Од витезова се очекивало да понесу знатно више новца ради покривања трошкова за себе и своје слуге у периоду од две године, колико се претпостављало да ће експедиција трајати.³³ Питање финансија било је од приоритетног значаја и на путу. Према казивању Арнолда из Либекa, након што је Барбароса пристигао на обале реке Мораве, по свему судећи у Браничеву, израчуната је вредност поклона добијених од угарског краља, који су износили пет хиљада сребрних марака.³⁴ Поклони Беле III, а вероватно и дарови које је Немања нешто касније у Нишу уручио Барбароси, требало је да буду употребљени за подмиривања текућих трошкова експедиције.

Током ранијих похода било је уобичајено да се крсташи не снабдевају само куповином већ и плачком, чак и када би наилазили на повољан пријем и богате тржнице у земљама кроз које су пролазили. Све до напуштања Ниша, када су због затегнутих односа с византијским властима били принуђени да се старају о потрепштинама како нађу за сходно, Барбароса је одлучно забрањивао такву праксу. У Бечу је, према речима Арнолда из Либекa, отпустио из армије „пет стотина бескорисних људи, прељубника и крадљиваца”.³⁵ У Београду, где су крсташи стигли крајем јуна, устројио је суд на коме су „због нарушавања мира”, према истом аутору, двојица трговаца кажњени смрћу одсецањем глава, а четворица слугу одсецањем руку.³⁶ Преки суд у Београду и кажњавања посведочени су и у *Келн-*

³¹ *Ottonis de Sancto Blasio Chronica*, ed. A. Hofmeister, Monumenta Germaniae Historica Scriptores in usum scholarum separatim editi, XLVII (Hannoverae - Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1912), 45.

³² A. Murray, *op. cit.*, 358-359, 362-363.

³³ *Annales Marbacenses qui dicuntur*, ed. H. Bloch, Monumenta Germaniae Historica Scriptores in usum scholarum separatim editi, IX (Hannoverae - Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1907), 60.

³⁴ *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 172.

³⁵ *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 171.

³⁶ *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 172.

ској краљевској хроници и Историји крсташа.³⁷ То су биле не само казнене мере због недоличног понашања појединих крсташа током проласка кроз Панонију већ и превентивне, да би се учврстила дисциплина међу људством у наставку пута преко српских и византијских земаља.

Поменути наводи Арнолда из Либека сведоче о присуству трговаца у Барбаросиној војсци. Податке о томе пружа и Ансберт, који као учесника похода помиње извесног грађанина Регенсбурга, „који је познавао грчки језик и земљу”.³⁸ Присуство трговаца такође је посведочено у споразуму између Барбаросе и Исака II Анђела, постигнутом 14. фебруара 1190. године. Том приликом, после вишемесечних сукоба у Тракији, постигнут је договор којим су регулисане одредбе снабдевања крсташа, византијски трибут у сребру као накнада штете коју су западњаци претрпели, као и услови њиховог пребацивања у Малу Азију. Последња, четрнаеста тачка тог споразума предвиђала је да византијске власти ослободе све грађане Барбаросиног царства које су претходно заробиле – ходочаснике и трговце.³⁹

У време проласка крсташа кроз Угарску, упркос унапред одређеним ценама за куповину појединих производа, на тржницама су се дешавале злоупотребе. Ансберт се пожалио да су месни трговци размењивали немачки новац по изразито неповољном курсу. За два келнска пфенига давали су пет својих новчића, за два фрајзиншка пфенига четири, а за регенсбуршки или кремски пфениг по један новчић, који је „једва вредео као они из Вероне”.⁴⁰ То је била уобичајена пракса и приликом проласка ранијих крсташких војски. Одон из Деја, капелан француског краља Луја VII и учесник Другог крсташког рата, забележио је да су у Браничеву грчки трговци мењали пет париских денарија за један стаменон, тј. бакрењак, односно две стотине четрдесет денарија за византијски златник. Тиме је вредност париске валуте била потцењена чак седам до осам пута у одно-

³⁷ *Chronica regia Coloniensis*, 145; *Historia Peregrinorum*, 131-132.

³⁸ *Historia de expeditione*, 53; Јованка Калић, „Београд у међународној трговини средњег века” у: *Иста, Европа и Срби. Средњи век* (Београд: Историјски институт, 2006), 315.

³⁹ *Historia de expeditione*, 66.

⁴⁰ *Historia de expeditione*, 26.

су на њихову тежину у сребру.⁴¹ Од немачких трговаца у саставу Барбаросине армије вероватно се очекивало да спрече, или барем ублаже такве злоупотребе и утанаке што повољнији курс приликом куповине потрештина за војску.⁴²

* * *

Две недеље након одласка из Регенсбурга, 25. маја 1189. године, крсташка војска је ушла у Угарску. Почетком јуна у Острогону Бела III и његова супруга приредили су Барбароси достојан пријем – лов у његову част и даровали га скупоченим поклонима, међу којима су била три грла камила и један раскошни шатор.⁴³ Средином јуна крсташи су пребродили немирну Драву, када се неколико људи и коња утопило. Двадесет четвртог дана истог месеца Барбароса је пристигао у село Свети Ђорђе у Срему, недалеко од Франкавиле (данашњи Манђелос).⁴⁴ Одатле се главнина војске упутила преко Сирмијума за Београд, где је, пребродивши Саву, стигла тачно на Петровдан, 29. јуна. Цар је 2. јула већ био у Браничеву,⁴⁵ а крсташи су поставили логор покрај града и остали ту неколико дана да би се поново на једном месту сакупила сва издвојена одељења војске. Део крсташа путовао је левом обалом Дунава, а комора је до Браничева стигла на лађама низ реку.⁴⁶ Овај речни пут редовно се користио у крсташким походима и великим ходочашћима у 12. века. На потенцијал Дунава, пловног од Регенсбурга до Браничева, рачунале су војске Конрада III и Луја VII, које су на исти начин пребацивале своје потрештине.⁴⁷ Такође, на свом ходочашћу почетком 1172. године Хенрих Лав, војвода Саксоније и Баварске, путовао је на речним лађама кроз Угарску.⁴⁸

⁴¹ Odo of Deuil, *De profectione Ludovici VII in orientem. The Journey of Louis VII to the East*, ed. and trans. V. G. Berry (New York: W. W. Norton, 1948), 40; Angeliki Laiou, „Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades” in: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. A. Laiou, R. Mottahedeh (Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2001), 170-172, 194-195.

⁴² J. France, *op. cit.*, 84-85.

⁴³ *Historia de expeditione*, 25-26.

⁴⁴ *Historia de expeditione*, 26.

⁴⁵ *Historia de expeditione*, 27; *Historia Peregrinorum*, 132.

⁴⁶ *Historia de expeditione*, 27.

⁴⁷ Odo of Deuil, *De profectione Ludovici VII*, 24, 40.

⁴⁸ *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 117-118; А. Узелац, н. д., 124-125.

Дукс Браничева је био први византијски званичник вишег ранга који је изашао пред Барбаросине крсташе. Наизглед примио их је како и доликује, обезбедивши, према речима Арнолда из Либекa, потрештине за осам дана путовања,⁴⁹ односно за време које је крсташима било потребно да стигну из Браничева у Ниш. Ипак дукс је показао своје право лице када их је послао другим, каменитим путем, удаљеним од главне саобраћајнице, следећи заповести свог господара у Цариграду. Угарска претходница, која је ишла два или три дана испред главнине војске и познавала локалне путне правце, успела је после краћег лутања да нађе главну саобраћајницу.⁵⁰ Такође, у пословично негостољубивој „Бугарској шуми“ која је лежала на путу од Браничева ка Нишу крсташа су били изложени заседама и нападима месних житеља, које је, како су крсташа сумњали, организовао нико други до византијски дукс.⁵¹

Тако је протекло путовање крсташа до Равног (данашња Ћуприја), одакле су почињале земље под контролом Стефана Немање. У околини Равног пред западњаке су, према Ансбертовим речима, изашли гласници „великог жупана Србије и Рашке по имену Немања (*magnus comes de Servigia et Crassia [...]* Neaman dictus) и његовог рођеног брата, не мање моћног жупана (реч је, како се види из даљег текста, о Страцимиру) који су најављивали њихов долазак ради сусрета са царем, обећавајући му све врсте услуга и покорности”.⁵² На основу ових речи може се наслутити да Немања и Страцимир нису били у Нишу уочи Барбаросиног доласка, већ су се у град запутили тек након што су први крсташки одреди стигли у Равно.

Српска страна је, по свему судећи, била у више наврата обавештавана о току похода. Непосредно пре него што је његова војска напустила Регенсбург, Барбароса је упутио у Константинопољ као своје гласнике Хермана епископа Минстера, грофа Руперта од Насауа, свог рођака Валрама, пређашњег посланика Саладину Хенриха од Дица и царског коморника Маркварда, да би најавио долазак и да би детаљи уговорени око снабдевања крсташа били поштова-

⁴⁹ *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 172.

⁵⁰ *Historia de expeditione*, 27-28.

⁵¹ *Historia de peregrinatione*, 28; *Historia Peregrinorum*, 132-133; *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 172; *Oppl. op. cit.*, 439; И. Коматина, н. д., 77; А. Узелац, н. д., 156-159.

⁵² *Historia de expeditione*, 29.

ни.⁵³ Ти гласници морали су да прођу и преко српске територије, тако да су, по свему судећи, обавестили Немању да се војска спрема да крене на пут. Тако је између немачке и српске стране за нешто више од годину дана, колико је протекло од Барбаросине најаве рата до доласка крсташа у Ниш, размењено неколико делегација: најпре мисија Готфрида од Визенбаха на исток у лето 1188. године, потом долазак српског посланства у Нирнберг крајем исте године и коначно делегација предвођена Херманом од Минстера која је ишла за Цариград у пролеће наредне године.

Крсташка војска је лагано напуштала Браничево почев од 11. јула,⁵⁴ путујући подељена у четири веће групе. Према *Историји крсташа*, напред су послати Угри и Чеси који су задужени да буду водичи остатку војске и препознају путеве и места којима треба проћи. Иза њих су наступали царев син Фридрих Швапски и епископ Конрад од Регенсбурга са својим људима. Следећу групу водили су епископи Готфрид од Вирцбурга, Рудолф од Лијежа и Хенрих од Базела, а као последњи кренуо је сам Барбароса са остатком војске.⁵⁵

Барбароса је Браничево напустио десетак дана након своје претходнице. Према наводима Арнолда из Либекa 25. јула био је у Равном,⁵⁶ док је, како је познато на основу Ансбертовог извештаја, стигао пред Ниш два дана касније.⁵⁷ Други крсташки одреди стигли су у Немањин град пре овог датума. Судећи по извештајима писаца Првог крсташког рата, пут кроз „Бугарску шуму”, од Београда до Ниша, трајао је осам дана,⁵⁸ а према записима Одона из Деја, француским крсташима је 1147. године било потребно пет дана да превале пут од Браничева до Ниша.⁵⁹ Може се претпоставити да је отприлике исто времена за ову деоницу било потребно и Барбароси-

⁵³ *Historia de expeditione*, 16; cf. *Chronica regia Coloniensis*, 145, где се наводи да су ови гласници били послати у Константинопољ тек из Ниша, у време док је Барбароса био Немањин гост. Ансбертова верзија, која потиче од учесника похода, свакако је веродостојнија.

⁵⁴ *Historia de expeditione*, 28

⁵⁵ *Historia Peregrinorum*, 132; cf. *Chronica Regia Coloniensis*, 145; M. Paulova, *op. cit.*, 277-279.

⁵⁶ *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 172.

⁵⁷ *Historia de expeditione*, 29.

⁵⁸ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem*, ed. and trans. S. B. Edgington (Oxford: Clarendon Press, 2007), 18.

⁵⁹ Odo of Deuil, *De profectione Ludovici VII*, 32.

ној претходници. Маргинална белешка уз писмо још једног учесника похода, епископа Дитполда из Пасауа, сачувана у *Хроници презвитера Магнуса из Рајхерсберга*, наводи да је овај прелат у Нишу био 23. јула.⁶⁰ Стога се може закључити да је крсташка војска у Ниш пристизала полагано, подељена на мање одреде, током друге половине јула 1189. године.

* * *

Извори који сведоче о сусрету крсташа и Срба у Нишу и пружају податке о снабдевању крсташке војске су *Историја похода цара Фридриха* приписана Ансберту, потом анонимна *Историја Крсташа*, *Келнска краљевска хроника* и, коначно, већ поменуто писмо епископа Дитполда из Пасауа. Најдетаљнији је Ансберт. Према његовим речима „крсташка војска је стигла у Ниш, некада утврђени град, али делимично разрушен... Овде је остала три или више дана због тржница (*ibique per triduum et ultra propter mercatum moraretur*). Овај велики жупан, по имену Немања и његов рођени брат по имену Страцимир (*magnus comes Neaman dictus ac germanus suos Chrazimerus dictus*), дочекали су господина цара уз велику светковину, а цар и прваци војске су их поздравили са почастима дана 27. јула. Штавише, у знак своје привржености, они су дали господину цару вина, јечма, брашна, оваца и волова у сјајним и великим количинама (*in indicium sue devotionis vinum et ordeum seu farinam, oves et boves splendide et copiose obtulerunt*). Уз друге поклоне које су предали било је и шест оних животиња које зову морским кравима, то јест фокама, припитомљени вепар и три жива јелена који су такође били припитомљени. Они су такође почастили предводнике најближе цару на сличан начин, уз обилне поклоне у вино, говедима и овцама (*in vino bubus et ovibus munifice honoraverunt*)”.⁶¹

Историја крсташа наслања се на Ансбертово казивање, наводећи да су „Немања и Страцимир, велики жупани Србије и Рашке... са радошћу изашли да дочекају крсташе, уз велику пратњу и

⁶⁰ *Chronicon Magni Presbiteri*. ed. W. Wattenbach, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, XVII (Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1861), 509; cf. F. Opll. *op. cit.*, 439-440.

⁶¹ *Historia de expeditione*, 29-30. Фоке, уручене као поклон Барбароси су, по свој прилици Морске медведице (*Monachus monachus*). У средњем веку и раној модерној епохи ова врста фока била је честа на источној обали Јадрана, док је данас пред истребљењем, А. Узелац, *н. д.*, 161-162.

величанствену светковину, поздравивши како и доликује, понајвише цара. Драге воље, указали су му почасту, док су најистакнутијим крсташима поделили говеда, овце, вино, жито и јечам у обилним количинама и обезбедили приступ тржницама за све (*singulis etiam principum boves oves vinum frumentum et ordeum dividentes munifice et mercatum omnibus ministrantes*).⁶² Према записима *Келнске краљевске хронике* крсташе је у Нишу дочекао „владар по имену Србин (*princeps dictus Serf*)”, примивши цара с великом радошћу и обдаривши га не малим поклонима.⁶³ Такође, сагласно писму епископа Дитполда из Пасауа, Барбароса и Немања разменили су вредне поклоне, док су сви предводници добили велике количине дарова у вино, медовини и животињама (*omnes principes a predicto comite in vino et medone et animalium multum honorati fuerunt*).⁶⁴

Како извори казују, најважније потрепштине спремљене за крсташку војску у Нишу биле су жито, јечам, месо и вино. У писму епископа Дитполда помиње се и медовина, што је уједно најранији писани спомен конзумирања овог пића међу Србима. Додуше, треба имати у виду да је свега две деценије раније још један крсташки писац, Виљем, архиепископ Тира у Палестини, приметио за Србе да „имају много стада и крда стоке”, те да су „богати млеком, сиром, путером, месом, медом и воском”.⁶⁵ Са изузетком медовине, све остале поменуте потрепштине крсташа су уобичајено набављали приликом проласка преко централне и југоисточне Европе. Током Првог крсташког рата 1096. године војска Готфрида Бујонског, војводе Доње Лотарингије, у Угарској се снабдела хлебом, вином, житом, јечмом и месом, док је у Нишу, уз њих, добила у великим количинама и (маслиново) уље, као поклон византијског цара Алексија I Комнина (1081–1118).⁶⁶ Приликом пријема у Острогону Бела III је пред Барбаросу и његове пратиоце изнео обилне товарије хлеба, јечма, волова, оваца, као и фураж за коње.⁶⁷

⁶² *Historia Peregrinorum*, 135.

⁶³ *Chronica regia Coloniensis*, 145.

⁶⁴ *Chronicon magni presbyteri*, 509.

⁶⁵ Guillaume de Tyr, *Chronique*, ed. R. B. C. Hugyens (Turnhout: Brepols, 1986), 916.

⁶⁶ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, 68, 72; Ј. Калић, „Београд у међународној трговини”, 313.

⁶⁷ *Historia de expeditione*, 26.

Извори сведоче о знатним количинама хране које су добили Барбароса и најугледнији крсташи и које су, по свој прилици, подељене међу њиховим пратиоцима. Међутим, важно је истаћи да Немања и Страцимир нису снабдели храном целокупну крсташку војску. Док је, према Ансбертовим наводима, Бела III сиромашнијим крсташима поделио залихе брашна и овса које је чувао у два складишта у Острогону,⁶⁸ његов, као и извештаји других писаца, не дају назнаке да су Немања и Страцимир предузели сличне кораке. Ансберт и анонимна *Историја крсташа* изричито говоре о томе да су за Барбаросине војнике биле спремљене тржнице, као и да је управо из тог разлога крсташка војска остала у Нишу „три или више дана”. Велики део крсташа је, дакле, морао да се постара око потрепштина из сопствених средстава на тржницама у Нишу.

Поставља се питање да ли су локалне тржнице биле у могућности да задовоље потребе Барбаросиних крсташа. Алберт Ахенски, који је почетком 12. века детаљно описао путовања војски у Првом крсташком походу дуж Војног пута, назвао је Ниш изузетно богатим градом (*civitatem ditissimam, quae vocatur Nizh*).⁶⁹ Ниш је и касније сматран важним трговачким центром, чему је поговодовао његов положај на раскршћу путева. У *Географији* Идризија, арапског писца са Сицилије, написаној 1154. године, забележено је да је то величанствен град у коме има много меса, рибе, меда и млека, који се могу набавити по ниској цени, као и много поврћа.⁷⁰ Ипак, „делимично разрушени” Ниш, који је неколико година раније пострадао у угарско-византијским борбама, није на Барбаросине крсташе оставио тако повољан утисак као на Алберта Ахенског и Идрисија. Уз то, количина неопходних потрепштина за велику војску далеко је премашивала уобичајени обим трговине.

Током ранијих крсташких похода сувише често се дешавало да локалне тржнице нису биле довољне да задовоље потребе западњака. Један пример који о томе сведочи везан је и за српску историју, прецизније за сусрет краља Бодина и грофа Рајмунда од Тулуза у Скадру крајем јануара 1097. године. Према речима Рајмунда од Аги-

⁶⁸ *Historia de expeditione*, 26.

⁶⁹ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, 72.

⁷⁰ Борис Недков, *България и съседните ѝ земи през XII в. според Географията на Идриси* (София: Наука и изкуство, 1960), 73.

лера, капелана тулуског грофа, вођа крсташа је Бодину „потврдио братство и указао му велике почести, да би војска могла да сигурно тражи и купује храну”. Међутим, то су, тврди Агилер, „била неоснована очекивања”.⁷¹ У Скадру очигледно није било ни приближно довољно хране за крсташе из јужне Француске. При томе треба имати у виду да је путовање тулуског грофа преко словенских земаља на источној обали Јадрана уследило у зимско време, за разлику од Барбаросине експедиције која је путовала дуж Војног пута током лета.

И у другим случајевима потребе крсташа много су превазилазиле капацитете локалних тржница. У Другом крсташком рату француска војска предвођена краљем Лујем VII није могла да се снабде у довољним количинама у „сиромашном градићу Браничеву”, али је залихе за крсташку војску том приликом послао угарски краљ Геза II (1141–1162) бродовима низ Дунав. Даље на путу француски крсташа суочили су се са новим проблемима. У страху од западњака Грци су затварали капије својих градова и тврђава и купљену робу спуштали конопцима са зидина у недовољним количинама, што је довело до тога да се крсташа издржавају пљачком околине.⁷²

Како је претходно истакнуто, све до ступања на византијску територију Барбароса је оштрим казнама и завођењем строге дисциплине настојао да спречи пљачку својих војника. Ипак, пљачка се спорадично дешавала не само у Угарској, већ и током боравка у Немањином граду. Један такав инцидент забележио је Ансберт. Према његовим речима, „док се Христова војска одмарала у Нишу током четири дана, господин цар, следбеник мира и истине, видео је да слуге и момци из војске користе прилику да, док су сакупљали фураж, пљачкају околину, и да су постали све бунтовнији, кршећи свете законе које је требало поштовати да би се сачувао мир у земљи Грка.” Барбароса је стога био принуђен да преступницима пошаље вирцбуршког епископа Готфрида, који их је оштро прекорио „због кршења мира и пљачке жита, меда и боба” (*pacis violatione in frumenti seu melis et leguminum*).⁷³ Тада је, будући да се радило о ситнијем преступу, оштрије кажњавање избегнуто.

⁷¹ Le „*Liber*” de Raymond d’Aguilers, ed. J. Hill, L. Hill (Paris: P. Geuthner, 1969), 38.

⁷² Odo of Deuil, *De profectione Ludovici VII*, 40.

⁷³ *Historia de expeditione*, 33–34.

Иако утисци Ансберта и других извора упућују на то да је потрепштина у Нишу било у изобиљу и да је организација тржница задовољила потребе крсташа, овај наизглед безазлени инцидент говори о два детаља који се не могу пренебрегнути – предмет пљачке биле су основне животне намирнице и њу су извршили најнижи слојеви војника, „слуге и момци”. Очигледно нису сви учесници Барбаросиног похода били у могућности да купе неопходне потрепштине и у потпуности задовоље своје потребе на тржницама.

* * *

Већ 30. јула 1189. године крсташка војска полако је кренула из Ниша, поздравивши се, према Ансбертовим речима, „са нашим пријатељима великим жупанима Србије” (*amicis nostris comitibus magnis de Servigia valefacientes*).⁷⁴ До тог тренутка напредовање Барбаросине експедиције текло је без већих проблема у снабдевању. Међутим, након напуштања српске територије крсташа су се суочили са непредвиђеним тешкоћама. Две недеље касније стигли су у напуштену Сердику. Претходна обећања византијских изасланика да ће их тамо чекати храна и тржнице нису се остварила.⁷⁵ Затегнутост односа између крсташа и византијских власти постепено се током боравка западњака у Тракији претворила у тихи рат.

Сукобе са Византинцима који су обележили Барбаросин поход, све до склапања примирја у фебруару 1190. године и преласка крсташа у Малу Азију на пролеће исте године, неопходно је за сада оставити по страни. Међутим, важно је истаћи да је пријатан боравак крсташа у Нишу, након мучног путовања кроз „Бугарску шуму” од Браничева, и пре него што су крсташе стигле нове, много озбиљније тешкоће на деоници од Сердике ка Филипопољу, представљао главни разлог што су у записима учесника Барбаросиног похода и других извора заснованих на њиховим казивањима (тзв. Ансберт, *Историја крсташа*, *Келнска краљевска хроника*, Дитполд из Пасауа) Стефан Немања, Страцимир и њихови поданици осликани у изузетно лепом и повољном светлу. Управо та околност илуструје важно

⁷⁴ *Historia de expeditione*, 34.

⁷⁵ Писмо епископа Дитполда из Пасауа сведочи да је неповерењу византијских власти према крсташима допринело и „пријатељство” склопљено између Барбаросе и српског великог жупана, *Chronicon magni presbyteri*, 510; J. Kalić, „Die deutsch-serbischen Beziehungen”, 525.

место и улогу Срба у припремама и спровођењу Барбаросине експедиције.

Нажалост, подаци које имамо на располагању не пружају обавештења о платежним средствима којима се трговало у Нишу приликом боравка крсташке војске. Може се само наслућивати да се трговина обављала претежно у византијској валути, коју су крсташи били у прилици да претходно набаве у Браничеву,⁷⁶ иако се ни употреба угарског новца не може искључити.⁷⁷ Упркос одсуству ових података, вести забележене у делима крсташких писаца остају изузетно важне за српску историју. Како је показано, западни извори не сведоче само о политичким преговорима Барбаросе и Немање већ и о више дипломатских мисија преко којих је уговаран пролазак крсташа и њихово снабдевање. Такође, у њима су сачувана посредна, али изузетно важна обавештења о привреди тадашњих српских земаља, присуству одређених прехранбених продуката и трговачком значају Ниша крајем 12. века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem*, ed. and trans. S. B. Edgington. Oxford: Clarendon Press, 2007.

Annales Marbacenses qui dicuntur, ed. H. Bloch, Monumenta Germaniae Historica Scriptores in usum scholarum separatim editi, IX. Hannoverae – Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1907.

⁷⁶ Такозвана „Барбаросина ризница”, односно велика остава новца и сребра нађена у Турској осамдесетих година прошлог века, која је остала после проласка крсташа, садржи готово искључиво немачке новчиће коване пре 1190. године и ниједан примерак византијског новца. То наводи на помисао да су крсташи настојали да се најпре ослободе византијског новца, до кога би дошли трговином или пљачком, док су чували своје новчиће чија је вредност, како смо видели, бивала устаљено потцењена од локалних трговаца, cf. A. Murray, *op. cit.*, 366.

⁷⁷ Иако не постоје нумизматички трагови који би се могли везати за пролазак Барбаросине војске преко тадашњих српских земаља, није згорег истаћи да о локалном новчаном промету сведоче налази византијског новца, као и и два примерка анонимних угарских денара из 12. века, откривени током истраживања средњовековне некрополе Св. Пантелејмона у Нишу, В. Црноглавац, Т. Чершков, „Истраживања средњовековне некрополе св. Пантелејмона у Нишу 2002–2007”, *Зборник Народног музеја у Нишу* 20 (2011), 105–142.

Annales Stadenses, ed. I. Lappenberg, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, XVI. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1859, 271-379.

Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica Slavorum, ed. I. Lappenberg, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, XXI. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1869, 100-250.

Chronica regia Coloniensis (Annales maximi Colonienses), ed. Georg Waitz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, vol. XVIII. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1880.

Chronicon Magni Presbiteri. ed. W. Wattenbach, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, XVII. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1861, 476-523.

Guillaume de Tyr, *Chronique*, ed. R. B. C. Hugyens. Turnhout: Brepols, 1986.

Historia de expeditione Friderici imperatoris, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, ed. A. Chroust, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, nova series, V. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1928, 1-115.

Historia Peregrinorum, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, ed. A. Chroust, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, nova series, V. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1928, 116-172.

Le „Liber” de Raymond d’Aguilers, ed. J. Hill, L. Hill. Paris: P. Geuthner, 1969.

Nicetae Choniatae Historia, ed. J. L. van Dieten. Berlin – New York: De Gruyter, 1975.

Odo of Deuil, *De profectione Ludovici VII in orientem*. The Journey of Louis VII to the East, ed. and trans. V. G. Berry. New York: W. W. Norton, 1948.

Ottonis de Sancto Blasio Chronica, ed. A. Hofmeister, Monumenta Germaniae Historica Scriptores in usum scholarum separatim editi, XLVII. Hannoverae – Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1912.

Литература

Калић, Јованка. „Београд у међународној трговини средњег века” у: иста, *Европа и Срби. Средњи век*. Београд: Историјски институт, 2006, 307–322.

Калић, Јованка. „Ниш у средњем веку”, *Историјски часопис* 31 (1984), 5–40.

Коматина, Ивана. „Срби на путу крсташа“, *Историјски часопис* 64 (2015), 55–83.

Недков, Борис. *България и съседните ѝ земи през XII в. според Географията на Идриси*. София: Наука и изкуство, 1960.

Узелац, Александар. *Крсташи и Срби (XI–XII век)*. Београд: Утопија, 2018.

Црноглавац, Весна; Чершков, Тони. „Истраживања средњовековне некрополе св. Пантелејмона у Нишу 2002–2007“, *Зборник Народног музеја у Нишу* 20 (2011), 105–142.

Bell, Gregory. „In Starvation’s Shadow. The role of Logistics in the Strained Byzantine-European Relations during the First Crusade“, *Byzantion* 80 (2010), 38–71.

France, John. „Logistics and the Second Crusade“ in: *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, ed. J. Pryor. Aldershot: Ashgate, 2006, 77–93.

Hiestand, Rudolf. „’Precipua tocius christianismi columpna’. Barbarossa und der Kreuzzug“ in: *Friedrich Barbarossa. Handlungsspielräume und Wirkungsweisen des staufischen Kaisers*, ed. A. Haverkamp. Siegmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1992, 51–108.

Hrochova, Vera. „La participation tcheque aux deuxieme et troisieme croisades“ in: *Le partage du monde. Echanges et colonisation dans la Mediterranee medievale*, ed. M. Balard, A. Ducellier. Paris: Publications de la Sorbonne, 1998, 279–286.

Johnson, Edgar. „Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI“, in: *A History of the Crusades, vol. 2: The Later Crusades 1189–1311*, ed. K. M. Setton. Madison: University of Wisconsin Press, 1969, 87–122.

Kalić, Jovanka. „Die deutsch-serbischen Beziehungen im 12. Jahrhundert“, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (1991), 513–526.

Laiou, Angeliki. „Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades“ in: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. A. Laiou, R. Mottahedeh. Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2001, 157–196.

Murray, Alan. „Finance and Logistics of the Crusade of Frederick Barbarossa“ in: *In Laudem Hierosolymitani: Studies in Crusades and Medieval Culture in Honour of Benjamin Z. Kedar*, ed. I. Shagrir, R. Ellenblum, J. Riley-Smith. Aldershot: Ashgate, 2007, 357–368.

Opll, Ferdinand. „Das Treffen von Nis vom Juli 1189 in seinem historischen Umfeld“, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 97 (1989), 435-442.

Paulova, Milada. „Učast Srbů při třetí vypravě křižove“, *Byzantinoslavica* 5 (1933-1934), 235-303.

Phillips, Jonathan. *The Second Crusade: Extending the Frontiers of Christendom*. New Heaven - London: Yale University Press, 2007.

Sweeney, James Ross, „Hungary in the Crusades, 1169-1218“, *The International History Review* 3/4 (1981), 467-481.

Dr. Aleksandar Uzelac, Senior Research Fellow

Institute of History, Belgrade

e-mail:aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

THE ROLE OF THE SERBS IN THE LOGISTICS OF BARBAROSSA'S CRUSADE

(Summary)

Only recently, scholars have turned their attention to the logistic problems of the crusading expeditions during their passages through Central and Southeastern Europe. The logistics of Barbarossa's expedition to the East, is particularly important in this aspect, as it was not only the biggest, but also the most meticulously planned crusade endeavor of the twelfth century, in terms of supplies, finances and trade on the road. In this article, the research focus is on the preparations of Barbarossa's expedition and the role of the Serbian side in its plans, organization and supply. The sources, in which Barbarossa's crusade was described, provide circumstantial, but nonetheless valuable information about the contacts between the Germans and the Serbs after the announcement of the crusade. They reveal background of Serbian embassy in Nuremberg at the end of 1188, which took place as a result of Barbarossa's request to arrange the terms of passage and acquisition of supplies. It was probably Barbarossa's envoy knight Gottfried of Wiesenbach, who informed Serbian grand župan Stephen Nemanja about the crusade, together with the Byzantine emperor and the Seljuk sultan. In the Spring of 1189, Nemanja was also informed on time about the departure of the expedition from Regensburg. While Barbarossa arrived in Niš on July 27, some crusading contingents were present there earlier, as the army advanced in smaller columns through the so-called 'Bulgarian

Forest', from Braničevo to Niš. Securing the supplies and access to the markets for presumably 20,000 (usually assessed at 12-15,000) strong Barbarossa's army was by no means an easy task. Nonetheless, the Serbs managed to provide large amount of supplies in sheep, oxen, barley, grain, wine and mead for the emperor, the most distinguished nobles, and their retinues. The majority of the crusaders, however, had to secure their supplies on the local markets. Although smaller incidents during the crusaders' stay in Nemanja's lands could not have been prevented, the reports at our disposal indicate that the amount of supplies and organisation of the markets, accommodated the needs of the emperor's army. The availability of the supplies in large quantities was, in fact, the crucial reason, why in the sources related to the Barbarossa's expedition (so-called Ansbert, anonymous 'Historia Peregrinorum', Royal Chronicle of Cologne and the letter of Dietpold of Passau), Stephen Nemanja, and his brother Stracimir were described in extremely positive manner.

KEY WORDS: Frederick I Barbarossa, Third Crusade, Stephen Nemanja, Niš, logistics, supply, markets

355.48(497.6)"1806/1878"
358.112(497.6)"1806/1878"
COBISS.SR-ID 34727177

Оригиналан научни рад
Примљен: 16. јануар 2020.
Прихваћен: 1. јун 2020.

Др Братислав Теиновић

Музеј Републике Српске, Бања Лука

e-mail: b.teinovic@hotmail.com

ТУРСКА АРТИЉЕРИЈА У БАЊОЈ ЛУЦИ (1806–1878)

АПСТРАКТ: Расправом се указује на егзистирање турске артиљерије током 19. века у Бањој Луци, најистуренијем утврђењу у најзападнијој провинцији Турског царства – Босанском ејалету. Значај бањалучке артиљерије знатно је опао после турске војне експанзије на запад од 16. до 18. века. Свако настојање новог уздизања њене моћи од средине 19. века, без обзира на рудне потенцијале којима је бањалучка регија располагала, није било задовољавајуће.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бања Лука, турска артиљерија, топови, утврђење, Босански ејалет

Милитаризација бањалучког утврђења Кастел (са војним посадама у Бочцу и на Шехеру), а тиме и образовање артиљерије, отпочела је 1587. године изградњом тополивнице. Бања Лука је од друге половине 17. века по квалитету и броју произведених топовских кугли била међу пет градова у Турском царству, а од краја тог века увелико позната као стара „османска ливница гвоздене муниције”. Коначна изградња Кастела по француском моделу артиљеријске фортификације „Вобан” окончана је 1701. године, када је нови бањалучки намесник Мустафа алајбег Ферхадпашић унутар зидина утврђења изградио нову тополивницу и формирао артиљерију од 30 тобџија.

Исцрпљена у ратовима с Аустријанцима, поготово након покушаја њеног освајања 1737. године, Бањалука је крај 18. и почетак 19. века, као и већина других градова у Босанском ејалету, дочекала знатно ослабљене војне моћи.¹

Према опису једног савременика с почетка 19. века, складишта војног материјала у капетанским утврђењима Босанског ејалета била су се у врло лошем стању. У већини њих артиљеријска опрема била је у фази пропадања и нестајања. Велики број топова лежао је у блату, а сваки стоти није био за употребу. Табије, односно бедеми, били су практично у рушевном стању.²

Према речима секретара француског конзулата у Травнику Амадија Шоме де Фосеа, бањалучко артиљеријско утврђење, које је у временима турске војне експанзије имало доста већу улогу и значај, почетком 19. века постало је рушевина.³ Оно је 1806. године било артиљеријска фортификација са шест бастиона и укупно 80 топова различитог калибра.⁴ Не зна се поуздано о каквим је топовима реч, али је познато да је почетком 19. века, за време владавине султана Махмуда II (1808–1839), турска артиљерија, осим топова домаће израде, била опскрбљена и модерним топовима западноевропске провенијенције.⁵ Тадашњи састав бањалучке војне посаде није одударао од већине тврђавских посада у Босанском ејалету с краја 18. и почетка 19. века, у којима је поред мустахфиза, фариса, азапа, мартоласа и бешлија био и одређен број артиљераца – тобџија.⁶

¹ Братислав Теиновић, „Милитаризација Бања Луке (1527–1789)”, *Војноисторијски гласник*, 1, (2019), 43–44.

² „Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)”, *uvod, prevod s turskog i napomene Ahmed S. Aličić, Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 32–33 / 1982–83, (1984), 191.

³ Amédée Chaumette-des-Fossés, *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808* (Paris: Didot, 1822), 41.

⁴ „Le general Ch. D’Anthouard - le prince Eugène Napoléon”, Monza, 14. Juin 1806, у: Вјекослав Јелавић, „Францеска извјешћа о Босни”, *Гласник Земаљског музеја*, XVIII/3, (1906), 315.

⁵ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 7.

⁶ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1983), 147.

Ново јачање артиљеријске фортификације у Бањој Луци започело је у време Првог српског устанка. Аустријски војни извештаји потврђују да је Бања Лука већ 1807. године имала веома јак војни гарнизон, а њено утврђење је поправљено и додатно ојачано.⁷ Француска је тада била војни савезник Турског царства, па је ради јачања тих веза група од шест француских официра почетком маја исте године посетила бањалучког капетана нудећи му додатну војну помоћ у артиљерији за даљи рат против Србије.⁸ У прилог томе да је бањалучка турска артиљерија тежила враћању значаја какав је имала у прошлости је и податак да је обарање султана Мустафе IV (1807–1808) и именовање новог султана почетком новембра 1808. поздравила, као и већина артиљерија утврђених градова у Турском царству, топовском канонадом са својих нових зидина.⁹

Услови за самосталну израду топова и другог артиљеријског материјала били су почетком 19. века у свим већим градовима Босанског ејалета знатно побољшани. Босански ејалет је у то време обиловао гвожђем, најважнијом сировином за производњу артиљеријског оруђа и оружја, а које је експлоатисано у бројним новоотвореним рудницима.¹⁰ Важан производ за успешно функционисање артиљерије је барут. Повољна околност је што је Бања Лука већ у то време имала своју барутану,¹¹ стационирану у приградском насељу

⁷ Богумил Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првог српског устанка* (Бања-лука: Институт за историју, 2004), 136-137.

⁸ *Исто*, 139.

⁹ *Исто*, 179.

¹⁰ A[ntoine] de Juchereau de Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople, en 1807 et 1808, précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*, Tome second (Paris: A la Librairie de Brissot-Thivars, 1819), 299.

¹¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812* (Banjaluka: Institut za istoriju, 1992), 385. Процес производње барута био је у то време прилично једноставан. Сировине: сумпор, шалитра и дрвени угаљ мешане су у јединствену смесу, потом влажене, сушене и млевене на потребну гранулацију у зависности од намене. Артиљеријски барут садржао је 70% шалитре, 15% сумпора и 20% дрвеног угља (Бранко Богдановић, „Наоружање војске у Првом српском устанку 1804–1813. године”, *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 21, [1984], 91). Припаљивање топова вршено је фитиљом, односно пресуканом пређом или усуканом крпом, натопљеном у лоју. Запаљени фитиљ преносио је ватру на барут. Када није било фитиља, топови су потпаљивани угарцима или воштаним свећама (Vejsil Ćurčić, „Starinsko 34

Врбања.¹² У појединим војним извештајима Бања Лука се 20-их година 19. века сматрала градом са изврсно артиљеријом,¹³ када је на зидинама свог утврђења имала постављену брдску артиљерију, односно топове калибра 3 и 4 „pouces”, односно 2,54 cm и 10,16 cm.¹⁴

Гледано са војног становишта, бањалучко артиљеријско утврђење је у време немира у Босни узрокованих укидањем јањичара 1826. године,¹⁵ према оцени француског дипломате барона Феликса де Божура, било „велико и имало веома повољан положај”.¹⁶ Као највећи и најзападнији град најистуреније провинције Турског царства – Босанског ејалета, Бања Лука је била снажно провладино и антипобуњеничко упориште, с одбрамбеним гарнизом од 6.000 војника са барутаном¹⁷ и развијеном производњом артиљеријског оружја.¹⁸ Према попису артиљеријских утврђења Босанског ејалета и градова из 1833. године, од артиљеријског оружја и опреме је у Бањалуци било: три немачка топа од по 7 педаља, један топ од 15 педаља, један топ од 15 педаља са кундаком, један топ од 14 педаља, једна „чарка” топ од 6 педаља на колима и са гвозденим поклопцем, један немачки топ са гвозденим поклопцем, један „баљемез” топ од 16 педаља са кундаком и гвозденим поклопцем, један топ „хабер-

оружје у Bosni i Hercegovini”, *Glasnik hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu*, god. LV, [1943], 167).

¹² Ami Boué, *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet Empire, Tome Troisième* (Paris: Chez Arthus Bertrand, éditeur, 1840), 84.

¹³ Charles Pertusier, *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman* (Paris: A la Librairie de Charles Gosselin, M DCCC XXII), 285.

¹⁴ *Ibid*, 261. (pouces=2, 4 cm; 3 pouces=7,62 cm; 4 pouces=10,16 cm)

¹⁵ Fatma Sel Turhan, „Yeniçerliğin Kaldırılışı Yansımaları”, içinde: *Osmanlı Askeri Tarihi, Aralık 2002–Şubat 2010* (Istanbul: Bilim Ve Sanat Vakfı, Türkiye Araştırmalar Merkezi, 2011), 187.

¹⁶ Baron Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans L'Empire Othoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles soit artificielles, Tome premier* (Paris: Chez Firmin Didot, Bossange, Delaunay, 1829), 399.

¹⁷ *Description géographique et historique de la Turquie d'Europe, par ordre alphabétique pour suivre les opérations de la guerre actuelle* (Paris: Chez F. G. Levrault, Strasbourg: même maison, et Bruxelles: Librairie parisienne, 1828), 16.

¹⁸ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1813–1826* (Banjaluka: Institut za istoriju, 1988), 33.

дар” од 16 педаља са кундаком и старим гвозденим поклопцем, један топ звани „дулбердар” од 13 педаља, два топа од 16 педаља, један топ од 10 педаља, један топ од 14 педаља, 1 „чарка” топ савршене израде од 6 педаља са гвозденим поклопцем на колима, један топ савршене израде од 9 педаља са гвозденим поклопцем на колима, један неисправан топ од 16 педаља без кундака, један немачки топ од 13 педаља с гвозденим поклопцем, један немачки мерзер калибра 18,6 половина од топа, шест топовских хамова, четири бургије за топове, 2.000 упаљача за гранате, 48 гвоздених упаљача за гранате, 24 ракете, један мисирски фитиљ, пет сандука хартуча, 1.200 ока гвозђа за топовске кундаке и друге справе, 18 лимених салкума, осам других салкума, 2.000 разних танади за гранате, пет точкова за топовске кундаке, 40 нових даски за топовске кундаке, један велики мерзер топ са новим кундаком и гвозденим поклопцем, три мерзера са старим кундацима и гвозденим поклопцима, једна нова празна кеса за барут, шест нових лимених кутија за барут, 42 нова фаљалука за топове, две торбице за ракете, једна торбица за фитиљ, 11 готових дрвених шипки за чишћење топовских грла, 26 нових дрвених шипки за чишћење топовских цеви, један сандук сумпора и 20.328 ока црног барута.¹⁹

¹⁹ Hamdija Kreševljaković, „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, God. II, (1952), 149–151. Наше народно предање запамтило је још неколико врста турских топова: „кумбара” (од перз. һуп) је била мерзер, како се називала и његова бомба. „Ђуле” (срп. зрно), „кавалија” (врста малог топа), „каралиман”, „кудруз” (велики топ), „прангија” (од фра. franga) је значила западњачку нараву, „салкум” (срп. сноп) је био топ са више цеви у снопу, „шаклос”, „пранки”, „коломборна” (далекометни топ) и „мејане” су били топови средњег калибра, „бајалошка”, „мартин”, „ејдердехен”, „хавани” („авани” или „мерзери”) и „баљемез” (од њем. Faule Metze) топови великог калибра, који су се називали заједничким именом „шахи” тј. „царски” топови. „Шајке” и „зарбазен” су били топови малог калибра (Александар Дероко, „Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији”, *Глас САНУ*, CCXLVI, [1961], 31), а име „зарбезен” потиче од арапске речи „zarbata-na”, цевчице од трске којима су дувањем и зрном гађане птице (*Исто*, 22). Постоји мишљење, да назив „баљемез” потиче од турских речи „bal” (срп. мед) и „jemez” (срп. не једе), али и да се доводи у везу са италијанским изумитељем овог топа, извесним Bagliomezziјem (Vejsil Ćurčić, *n. r.*, 163). У нашим епским песмама спомињу се и ови народни називи за турске топове: „мисирски”, „багдадски”, „стамболски”, „немачки”, „зелени”, „зелена лубарда”, као и њихова посебна имена: „крњо”, „кр-

Француски географ и путописац Ами Буге, који је тридесетих година 19. века пропутовао Босанским ејалетом, запазио је неколико центара у којима се производило ватрено оружје, међу којима се истицала Бања Лука,²⁰ која је и сама представљала мало одбрамбено утврђење.²¹ Сировина неопходна за производњу артиљеријског војног материјала није била исцрпљена ни тада, а богатство рудника из бањалучке околине није остављало равнодушним ни друге путописце и научнике тога времена, па ни Бугеовог земљака француског географа Конрада Малте-Бруна.²²

Кад је у Турском царству 1841. године уведена редовна регуларна војска,²³ названа „Организована султанова војска” (*Asâkir-i Nizamiye-i Şâhâne*),²⁴ бањалучко војно утврђење важило је за једно од најважнијих на Балкану. По неким војним анализама оно се сврставало у категорију у којој су била војна одбрамбена утврђења на Хелеспонту, Дарданелима, Босфору и у Цариграду.²⁵ Уз Сарајево, Травник, Мостар, Ливно, Зворник и Жепче, Бања Лука је четрдесетих година 19. века била јако утврђење с јаком брдском артиљеријом.²⁶ Потенцијал за ширу употребу артиљерије изван зидина утврђења користио се у зависности од ситуације. Спремајући се за одбрану од побуњених муслиманских Крајишника, предвођених анти-реформистом Мехмед-бе-

ља”, „купа”, „маргета”, „маргита”, „маркита”, „петраш”, „зељош” (Станислава Савић, „Оружје у Вуковим епским песмама”, *Расковник*, бр. 93–94, год. XXIV, [1998], 148).

²⁰ Ami Boué, *op. cit.*, 94.

²¹ *Ibid*, Tome deuxième-Partie ethnologique, 347.

²² [Conrad] Malte-Brun, *Précis de la Géographie universelle, ou description de toutes les parties du monde sur un plan nouveau, d'après les grandes divisions naturelles du globe; précédée de l'histoire de la géographie chez les peuples anciens et modernes, et d'une théorie générale de la géographie mathématique, physique et politique*, Tome VII (Paris: Aimé André, 1836), 789.

²³ Erik-Jan Zürcher, „The Ottoman Conscription System in Theory And Practice, 1844-1918”, *International Review of Social History*, vol. 43 (3), (1998), 438.

²⁴ Veysel Şimşek, „Ottoman Military Recruitment and the Recruit: 1826-1853” (Master of Arts in the Department of History Bilkent University, 2005), 52.

²⁵ Adrien Balbi, *Abrégé de Géographie, rédigé sur un nouveau plan d'après les derniers traités de paix et les découvertes les plus récentes*, Troisième édition (Paris: Chez Jules Renouard et Cie, 1847), 567.

²⁶ Robert M. Cyprien, *Les Slaves de Turquie, Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares, Leurs ressources, leurs tendances, et leurs progrès politiques*, II (Paris: L. Passard et Jules Labitte, 1844), 115.

гом Бишћевићем из Бихаћа, бањалучки кајмакам Али-бег Џинић је у новембру 1846. ископао око Бање Луке хендек (два сата хода дужине), на који је поставио шест топова и две кумбаре и које је дужило чак 600 тобчија.²⁷

Бања Лука, град са око 16.000 становника, дочекала је средину 19. века знатно мања од свог већег и доминантнијег артиљеријског утврђења,²⁸ које се барутом, осим из Врбање, опскрбљивало из оближњег Челинца, а који је босански фрањевац фра Иван Јукић Бањалучанин хвалио као најбољи у читавом Босанском ејалету.²⁹ Као што је, генерално узевши, турски барут у то време био доста квалитетнији од европских врста,³⁰ тако је и „челиначки“ барут био бољи од већине босанских.³¹ Међутим, Омер-паша Латас је 1851. године, ратујући против муслиманске антиреформистичке војске у Босанској Крајини, превентивно уништио барутану у Челинцу, чиме је накратко зауставио даље јачање одбрамбене моћи Бање Луке.³²

Поред барута, важан сировински ресурс за успешно функционисање и развој артиљерије су руде метала, неопходне за производњу топовских цеви и кугли. Читава бањалучка околина, а поготово њена северозападна страна, као мало која средина у Босанском ејалету обиловала је природним рудним ресурсима неопходним за развој војне мануфактуре. Бањалучка тополивница снабдевала се гвожђем из рудника у Старомајданској нахији, која је, осим рудама

²⁷ „A [Antonio Tadić] – Ivi Vuletichiu”, u Livnu na 8. Novembra 1846., u: Galib Šljivo, „Izvjestaji Antonija Tadića, korespodenta iz Livna sredinom XIX stoljeća [1845–1852]”, u: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaca* (Tešanj: Planjax 2008), 134–135; Сећање на присутност тобчија из овог времена сачувала се у неким бањалучким муслиманским презименима: Топић, Топчагић, Шахинагић (од тур. shahi üst – топ) (Братислав Теиновић, *Град од жељеза и седефа* [Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2013], 13).

²⁸ *Glasnik Dalmatinski*, I, br. 41, 22. 10. 1849.

²⁹ Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi* (Sarajevo: Svjetlost 1953), 364.

³⁰ Sir George Larpent, *Turkey; Its History and Progress: from the Journals and Correspondence of Sir James Porter, fifteen Years Ambassador at Constantinople; continued to the present Time, with A Memoir of Sir James Porter*, Vol. II (London: Hurst and Blackett, 1854), 307.

³¹ Томо Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине, друго прегледано и допуњено издање* (Београд: Штампарија Н. Стефановића и друга, 1879), 71.

³² Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, 1961), 44.

злата и сребра, била најбогатија сировинама за производњу мједи (легура бакра и цинка – прим. Б. Т.) и рудама гвожђа, које се обрађивало на више места и важило за најбоље и најскупље у целом Босанском ејалету. Стара Ријека која је текла кроз Стари Мајдан „покретала“ је постројења за прераду гвожђа за чак 60 рудника.³³ У селу Гомионица, недалеко од Бања Луке, експлоатисана је сировина из неколико рудника, као и у селу Стратинска, док је у селу Тимар постојало неколико рудника гвожђа. У варошици Бронзењак близу Гомионице експлоатисала се руда бронзе.³⁴

Две године пре Латасове реформе бањалучко турско артиљеријско утврђење, према фра Јукићу, поседовало је 80 разних топова, којима је руковало 40 низама тобчија.³⁵ За разлику од Јукића, шпијун српске владе Томо Ковачевић је у исто то време баратао податком са 54 топа на бањалучком Кастелу, од којих је половина била старије израде или неупотребљива. Око 30 ових топова било је постављено на старим точковима и четири повозна, од којих је један при проби спао с точкова. Осим спредпунећих топова, на Кастелу је било стационирано и пет кумбара.³⁶ Без обзира на чињеницу што је Бања Лука била у сенци јачих артиљеријских утврђења у Мостару и Травнику,³⁷ што је био један од кључних разлога да се на њеним бедемима налази већи број топова старије израде, један тајни шпијунски извештај с почетка педесетих година 19. века сведочи да су се у Бањалуци производили савремени гвоздени троцевни топови на колима с куглама (ђулад) од три фунте и који су се могли расклапати.³⁸ Осим на Кастелу (Доњи град – прим. Б. Т.), артиљеријска посада била је стационирана и на Шехеру (Горњи град, најстарије бања-

³³ Ivan Frano Jukić, *n. d.*, 379.

³⁴ *Isto*, 377.

³⁵ I.[ван] Ф. Јукић, „Краина Босаснка“, *Србско-далматинскиј Магазинъ*, Три-најста година, (1848), 75–76.

³⁶ Томо Ковачевић, *н. д.*, 70. Реч је о топовима, који су припадали контингенту од 16 топова са краја XVIII века (Galib Šljivo, *n. d.*, 1992, 110).

³⁷ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*. (Banjaluka: Institut za istoriju, 1990), 326.

³⁸ „Brođanin (Hristifor Bogdanović) – Radivoju Radivojeviću (Tomi Kovačeviću)“, u: Brodu 9-go/21 septembra 1850 p. r., u: Ilija Kecmanović, „Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, god. II – knj. II, (1962), 272.

лучко насеље – прим. Б. Т.), првом одбрамбеном појасу града с јужне стране. Француз Аристид Мишел Перо посетио је тих година оба ова бањалучка утврђења, од којих је Кастел, према његовом опажању, имао потпуну артиљеријску контролу Врбаса.³⁹ Други одбрамбени појас јужно од Бањалуке представљала је оближња артиљеријска утврда у Бочцу на Врбасу, са само два топа.⁴⁰ Даље оснаживање бањалучког турског утврђења започиње од времена када је сераскер Омер-паша Латас, преко Новог Пазара, Вишеграда, Сарајева и Травника, а за потребе ратовања против муслиманских антиреформиста у Босанској Крајини, довезао нову артиљерију у Бањалуку.⁴¹

Турско царство је одувек посебну пажњу посвећивало својој артиљерији. Реформе султана Абдул Меџида (1839–1861) издвојиле су од укупне суме у вредности 731 милиона пјастера не баш тако малу – 300 милиона пјастера за реформу војске.⁴² У његово време увезене су и нове индустријске машине из западне Европе, а до краја његове владавине покренут је рад бројних фабрика, од чега и оне за серијску производњу артиљерије.⁴³ У оквиру реформи које је спроводио у циљу побољшања војске, Абдул Меџид је за главног инструктора ангажовао контроверзног Пољака генерала Војћеха Хржановског (1793–1861), који је за унапређење артиљерије ангажовао искусне пруске официре.⁴⁴ Тако је турска војска већ од средине 19. века бројала близу 450.000 војника, од којих више од 9.000 тобџија пољске артиљерије.⁴⁵ Босански ејалет је тада под оружјем имао 40.000 војника,⁴⁶ од којих је било до 1.000 артиљераца или низам

³⁹ A[ristide] M[ichel] Perrot, *Itinéraire de la Turquie d'Europe et des provinces Danubiennes, description géographique et militaire de toutes les routes, villes, forteresses, et ports de mer de cet Empire* (Paris: Ch. Tanera, 1855), 37.

⁴⁰ Томо Ковачевић, н. д., 31.

⁴¹ Galib Šljivo, н. д., 1990, 453.

⁴² Adrian Gilson, *The Czar and the Sultan; or Nicholas and Abdul Medjid: Their Private Lives and Public Actions, to which is added The Turks in Europe: Their Rise and Decadence*, by Francis Bouvet (New York: Harper & Brothers, 1853), 91.

⁴³ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *op. cit.*, 122.

⁴⁴ Михајло Чајковски-Садик паша, „Турске анегдоте: организација војске и Риза паша”, *Босна*, бр. 8, (1909), 125.

⁴⁵ Thomas Galland Horton, *Turkey: People, Country, and Government* (London: Mason and Co., 1854) 99.

⁴⁶ Sir George Larpent, *op. cit.*, 314.

тобчија.⁴⁷ Од њих је у Бањалуци било стационирано 60 низам тобчија, који су руковали 31 топом,⁴⁸ од којих је 25 било без лафета (постоља).⁴⁹

Иако се шпијун хрватског бана Јосипа Јелачића и бечке владе мајор Јосип Вагнер за бањалучке турске војнике лично уверио да су много полагали на чистоћу својих топова,⁵⁰ турска артиљерија у Бањалуци је ипак у сваком смислу заостајала за артиљеријом западно-европских утврђених градова. Према његовој процени већина босанских утврђења, па тако и бањалучко, била су скромно наоружана артиљеријом слабог квалитета.⁵¹ Сличну оцену дао је нешто касније и аустријски вицеkonzул у Бањој Луци Александар фон Миленковић. Он је крајем 1856. године у извештајима свом надређеном у Сарајеву конзулу др Димитрију Атанасковићу писао да је турска војска далеко заостајала за већином европских. Бањалучко утврђење описао је као прилично велико, али и запуштено, са пет артиљеријских кула и Горњим градом (Шехер – прим. Б. Т.) на левој обали Врбаса. Према његовим речима, утврђење на Шехеру, иако снабдевано са само неколико старих и лоших топова, и даље је доминирало тереном.⁵² Такво стање није било специфично само за Бању Луку и њено утврђење на Шехеру, него и за друга утврђења Босанског ејалета која су поседовала већи број топова из прошлих векова.⁵³

Војне реформе европског карактера у Турском царству истински су започеле 1863. године,⁵⁴ када је донета одлука да се у Босанском ејалету уведе обавезна регуларна војска – низам аскерија.⁵⁵ Француз Алфонсо Русо је након путовања по Босни (1862–1867) забележио да је 1866. у најзападнијој турској провинцији било укупно

⁴⁷ *Србске Новине*, XXI, бр. 29, 13. 3. 1854.

⁴⁸ Ivan Frano Jukić, *n. d.*, 377.

⁴⁹ *Србске Новине*, XVIII, бр. 40, 7. 4. 1851.

⁵⁰ Galib Šljivo, „Vagnerovo viđenje Bosne sredinom XIX vijeka”, *Istorijski zbornik*, br. 2, (1981), 73.

⁵¹ *Isto*, 69.

⁵² Галиб Шљиво, „Бањалучки кајмакамлук 1856. године”, *Историјски зборник*, бр. 4, (1983), 56.

⁵³ *Србске Новине*, XXIV, бр. 7, 17. 1. 1857.

⁵⁴ Ahmed S. Aličić, *n. d.*, 153

⁵⁵ *Isto*, 157.

92 топа, од чега 58 обична и 34 пољска.⁵⁶ Већина тих топова је следеће године сакупљана по градовима и утврђењима Босанског ејалета и одвожена у Цариград, да би се од њих произвели нови, изолучени модели топова, који су поново враћени у босанска утврђења.⁵⁷ Подстрек за даље унапређење бањалучке турске артиљерије била је изградња артиљеријска касарне 1869. године.⁵⁸ У периоду од 1871. до 1872. године образована је тзв. Босанска (провинцијска) армија, коју је сачињавало пет пукова регуларних јединица, као и четири артиљеријска дивизиона. Бањалучка војска и њој припадајућа тврђава с артиљеријом постала је саставни део ове армије,⁵⁹ која је према извештају француског конзулата у Сарајеву из августа 1874. бројала укупно 30.000 војника.⁶⁰ На зиму исте године у бањалучкој тврђави је, осим 700 пешака и два ескадрона коњаника, била стационирана и „једна батерија старих глатких топова”.⁶¹

Артиљеријско наоружање босанских утврђених места није оставило нарочит утисак ни на Русе. Турска артиљеријска утврђења у Сарајеву, Травнику, Бихаћу, Бањој Луци, Бијељини, Босанској Градишци, Сјеници и Новом Пазару, према једном руском извештају из седамдесетих година 19. века, била су полунаоружане зидине из којих су симетрично вириле топовске цеви, док су се магацини за барут и гранате налазили у самој тврђави. Иако су Руси открили увоз модерних топова из Пруске, они су имали информације о тачном броју артиљеријског оружја и оруђа у читавом Босанском ејалету. Тај број се кретао до око 400 комада, а најчешће се радило о старим турским топовима измештеним 1867. године из Србије у Босански ејалет.⁶² У једном хрватском шпијунском извештају из следеће године, у коме се за целокупно турско оружје у Босанском ејалету

⁵⁶ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981), 57.

⁵⁷ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861–1869*. (Tešanj: Planjax, 2005), 469.

⁵⁸ Hamdija Kreševljaković, „Stari bosanski gradovi”, *Naše starine*, God. I, (1953), 26.

⁵⁹ Ahmed S. Aličić, *n. d.*, 158.

⁶⁰ Odile Moreau, „Bosnian Resistance to Conscription in the Nineteenth Century”, in: *Arming the State, Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775–1925*, edited by Erik J. Zürcher (New York, London: I. B. Tauris, 1999), 132.

⁶¹ *Застава*, IX, бр. 140, 27. 11. 1874.

⁶² Ibrahim Tepić, „Osmanska vojska i policija u Bosanskom vilajetu od pedesetih do sedamdesetih godina XIX vijeka”, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XXXVII, (1986), 111.

каже да је „кукавно, од сто годинах“, за топове се вели да их укупно има „до 40“.⁶³

Крупови (нем. Krupp) топови великог калибра почели су да се увозе из Немачке од почетка владавине султана Абдулазиза (25. јун 1861 – 30. мај 1876) и то прво у веће центре Турског царства.⁶⁴ Турци су непосредно пред почетак рата са Русима 1876. године од Крупове фабрике наручили 1.000 комада модерних позиционих топова. Крупови топови од 4 фунте (калибар 79 mm) и од 6 фунти (калибар 91,5 mm) имали су ефикасно дејство на око 3.000 метара. Гранате ових топова имале су јаче перкусионо, али не и парчадно дејство. Осим Крупових, Турци су од артиљеријског наоружања поседовали велики број белгијских спредпунећих топова система Варендорф (нем. Warendorf), калибра 4 и 6 фунти. За разлику од Крупових челичних топова, ови су били од бронзе. Турски брдски топови били су претежно челични спредпунећи топови Витвортовог (енг. Withworth) система. Од митраљеза турска војска је већ тада имала вишецевне митраљезе типа „гетлинг“ (енг. Gatling), који су у већини случајева били распоређени по свим важнијим артиљеријским утврђењима у Босанском ејалету.⁶⁵

У сва већа места Босанске Крајине, па тако и у Бању Луку, од лета 1876. године довлачена је нова артиљерија, градили су се опкопи и постављали топови већег калибра, све са циљем одбране од српских устаника.⁶⁶ У прегледу и распореду турске војске који је руски посланик у Цариграду генерал Николај П. Игњатијев пренео српској влади, уочава се да је током јуна 1876. године у Босанском ејалету било стационирано пет артиљеријских батерија,⁶⁷ од чега

⁶³ „Kliment Božić – Matiji Mrazoviću“, Sarajevo, 7. ožujka 1868, u: Petar Korunić, „Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867–1869“, *Historijski zbornik*, god. XXXVII (1), (1984), 186.

⁶⁴ Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, 3. (Zagreb: Elbow-ers, 1979), 358; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *op. cit.*, 86.

⁶⁵ Небојша Ђокић, „Турска војска у 1876. години“, Научни скуп: Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године, поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата (Чачак: Народни музеј, 1997), 88–89.

⁶⁶ *Српске новине*, XXXIV, бр. 185, 21. 8. 1876.

⁶⁷ Владимир Јовановић, *Успомене*, приредио Василије Крестић (Београд: БИГЗ, 1988), 312.

једна у Бањој Луци.⁶⁸ Ипак, француски путописац Шарл Иријарт, бораваћи у Бањој Луци исте године, лично се уверио у постојање две пољске артиљеријске батерије на градској тврђави, иначе затвореној високим зидинама са кулама. Топови су, према Иријартовим речима, стајали на лафетама под купастим сунцобранима,⁶⁹ које је врло успешно нацртао његов пратилац сликар Данијел Вјерж.⁷⁰ Артиљерија се састојала од топова већином Круповог, немачког система, а доста мање енглеског и од пар вишецевних Гетлингзових митраљеза.⁷¹ Иријарт је, такође, испод бастиона на Кастелу видео и неколико гвоздених топова с поломљеним лафетама како хрђају у трави.⁷²

Турска је највеће количине Крупових топова увезла из Немачке током ратне 1876. године,⁷³ па се основано може претпоставити да су бањалучки Крупови топови, заправо, потицали из овог немачког контингента импортованог оружја. Бањалучка турска артиљерија је, у исто време, на својим кулама имала распоређених и 12 топова старије израде, изливених између 1608. и 1681. године у Бечу, на којима је, осим година вероватне производње, на немачком језику било написано: *Посвећени Земљи и управитељу оружнице генералу освојених граница: RAIMUND GRAV V. U. ZU MONTECUCOLI K, M. GEH-RATH, KG. RATHSPRAESIDENT*, произвео: Balthasar Herold in Wien.⁷⁴ Претпоставља се да је реч о топовима великог стратега и војсковође Рајмонда Монтекуколија. Додатно интригантном ову причу чини податак да су два топа из 1657. из арсенала тополивничара Бечлије Балтазара Херолда (1620–1683) била стационирана на београдској и зворничкој тврђави.⁷⁵

⁶⁸ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–78*. (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973), 279.

⁶⁹ Charles Yriarte, *Bosnie et Herzégovine souvenirs de voyage pendant l'insurrection* (Paris: E. Plon et Cie, 1876), 163.

⁷⁰ *Ibid*, 169.

⁷¹ *Ibid*, 163–164.

⁷² *Ibid*, 128.

⁷³ Michael Epkenhans, „Military-Industrial Relations in Imperial Germany, 1817–1914”, *War in History*, vol. 10 (1), (2003), 22.

⁷⁴ Otto Blau, *Reisen in Bosnien und der Hertzegovina, Topographische und Pflanzengeographische Aufzeichnungen* (Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877), 132.

⁷⁵ Sigrid Thurm, „Herold, Balthasar von”, in: *Neue Deutsche Biographie*, Achter Band/Hartmann-Hesske (München: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1969), 676.

Наоружавање бањалучке турске војске новом артиљеријом не-
сметано се одвијало током читаве 1876. године. Бањалучки мутесариф Абдулах је јула исте године обавестио вилајетску владу у Сарајеву да је становништво бањалучког санџака послало 25 коња за пренос 1.500 артиљеријских комада оружја великог калибра из луке Клек у Бању Луку.⁷⁶ Током задње године српског устанка (1878) бањалучко артиљеријско утврђење имало је ускладиштено 20.000 kg бојеве муниције и топовских кугли.⁷⁷ У данима аустроугарске окупације, јула и августа исте године, Бањој Луци је стизала војна помоћ из суседних градова и у артиљерији. Тако је вођа муслиманске војске у Босанској Крајини Хасан-бег Чеко, који се оружјем супротставио аустроугарској окупацији, део своје артиљерије из Санског Моста превезао у Бању Луку.⁷⁸ Аустроугарском окупацијом престала је да постоји и бањалучка турска артиљерија. Описујући у својим мемоарима „велике турске топове, заштићене насипима” уз бедеме Кастела, аустроугарски војник Еуген Кумичић је међу последњима који је тих августовских дана 1878. године забележио њено постојање.⁷⁹

Закључак

Бањалучка артиљеријска фортификација је последње дане 18. века дочекала у фази пропадања и практично нестајања, да би њена ревитализација отпочела у време Првог српског устанка. Читава бањалучка околина, а поготово њена северозападна страна, као мало која средина у Босанском ејалету располагала је рудним ресурсима неопходним за развој војне мануфактуре. Бањалучки крај је у то

⁷⁶ Hasan Škapur, Ahmed Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju 1875–78*. (Sarajevo: Orijentalni institut, 1988), 66.

⁷⁷ *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina, durch K. K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des K. K. Kriegs-Archivs* (Wien: Verlag des K. K. Generalstabes, 1879), 70.

⁷⁸ Музеј Републике Српске, БЛ, ЗИД О–ТП (1527–1878), фасц. 1, инв. бр. 1, *Битографија Хасан-бега Чеке* (према причању његове својте, забиљежио Шпиро Боцарић), 2.

⁷⁹ Jenio Sisolski (Evgenij Kumičić), *Pod puškom* (Zagreb: Tisak i naklada Scholza i kralja, 1889), 38.

време обиловао рудом гвожђа, најважнијом сировином за производњу артиљеријског оруђа и оружја. Када је у Турском царству 1841. године уведена редовна војска, бањалучко артиљеријско утврђење важило је за једно од најважнијих на Балкану и било чак у рангу оних на Хелеспонту, Дарданелима, Босфору и Цариграду. Барутом се снабдевало из градског насеља Врбања и из оближњег села Челинац. Све то погодновало је да се средином 19. века у Бањој Луци производе савремени гвоздени топови са куглама од три фунте. Рачуна се да је у то време на бањалучком утврђењу било стационарно 60 низам тобчија, који су руковали 31 топом. Подстрек за даље унапређење бањалучке турске артиљерије уследио је 1869. године, када је унутар зидина утврђења изграђена артиљеријска касарна. Ипак артиљеријско наоружање утврђених места у Босанском ејалету, па тако и бањалучко, није оставило нарочит утисак на странце, у првом реду на суседне Аустријанце, као ни на Русе. Иако се наоружавање бањалучке турске војске новом артиљеријом западноевропске провенијенције (Круп, Варендорф, Гетлинг, Витворт) несметано одвијало током читаве ратне 1876. године, оно ипак није одолело снази јаче аустроугарске окупационе војске, која је две године касније коначно прекинула постојање турске артиљерије у Бањој Луци.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Музеј Републике Српске, Бања Лука

Објављени извори

Die Occupation Bosniens und der Hercegovina, durch K. K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des K. K. Kriegs-Archivs. Wien: Verlag des K. K. Generalstabes, 1879.

Јелавић, Вјекослав. „Францеска извјешћа о Босни”. *Гласник Земаљског музеја*, XVIII/3, (1906), 307–340.

Kecmanović, Ilija. „Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854”. *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, god. II – knj. II, (1962), 251–291.

Korunić, Petar. „Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867–1869”. *Historijski zbornik*, god. XXXVII (1), (1984), 165–205.

„Manuskript Ahvali Bosna od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)”, uvod, prevod s turskog i napomene Ahmed S. Aličić. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 32–33 / 1982–83, (1984), 163–198.

Škapur, Hasan, Aličić, Ahmed. *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju 1875–78*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1988.

Šljivo, Galib. „Izveštaji Antonija Tadića, korespodenta iz Livna sredinom XIX stoljeća (1845–1852)”, 103–294, u: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*. Tešanj: Planjax 2008.

Штампа

Glasnik Dalmatinski, Zadar (1849)

Србске новине, Београд (1851, 1854, 1857)

Српске новине, Београд (1876)

Застава, Нови Сад (1874)

Монографије

Aličić, S. Ahmed. *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.

Balbi, Adrien. *Abrégé de Géographie, rédigé sur un nouveau plan d'après les derniers traités de paix et les découvertes les plus recentes, Troisième edition*. Paris: Chez Jules Renouard et Cie, 1847.

De Juchereau de Saint-Denys, A[ntoine]. *Révolutions de Constantinople, en 1807 et 1808, précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*, Tome second. Paris: A la Librairie de Brissot-Thivars, 1819.

Description géographique et historique de la Turquie d'Europe, par ordre alphabétique pour suivre les opérations de la guerre actuelle. Paris: Chez F. G. Levrault, Strasbourg: même maison, et Bruxelles: Libraire parisienne, 1828.

Ekmečić, Milorad. *Ustanak u Bosni 1875–78*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.

Horton, Galland, Thomas. *Turkey: People, Country, and Government*. London: Mason and Co., 1854.

Храбак, Богумил. *Босна и Херцеговина у доба Првог српског устанка*. Бањалука: Институт за историју, 2004.

Ковачевић, Томо. *Опис Босне и Херцеговине, друго прегледано и допуњено издање*. Београд: Штампарија Н. Стефановића и друга, 1879.

Kreševljaković, Hamdija. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, 1961.

Malte-Brun, [Conrad]. *Précis de la Géographie universelle, ou description de toutes les parties du monde sur un plan nouveau, d'après les grandes divisions naturelles du globe; précédée de l'histoire de la géographie chez les peuples anciens et modernes, et d'une théorie générale de la géographie mathématique, physique et politique*, Tome VII. Paris: Aimé André, 1836.

Shaw, J. Stanford, Shaw, Kural Ezel. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1813–1826*. Banjaluka: Institut za istoriju, 1988.

Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1849–1853*. Banjaluka: Institut za istoriju, 1990.

Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1788–1812*. Banjaluka: Institut za istoriju, 1992.

Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1861–1869*. Tešanj: Planjax, 2005.

Теиновић, Братислав. *Град од жељеза и седефа*. Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2013.

Von Hammer, Joseph. *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, 3. Zagreb: Elbookers, 1979.

Мемоарска литература:

Чајковски-Садик паша, Михајло. „Турске анегдоте: организација војске и Риза паша”. *Босна*, бр. 8, (1909), 125–126.

Јовановић, Владимир. *Успомене*, приредио Василије Крестић. Београд: БИГЗ, 1988.

Sisolski, Jenio (Kumičić Evgenij). *Pod puškom*. Zagreb: Tisak i naklada Scholza i kralja, 1889.

Путописна литература:

Blau, Otto. *Reisen in Bosnien und der Hertzegovina, Topographische und Pflanzengeographische Aufzeichnungen*. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877.

Boué, Ami. *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet Empire*, Tome Troisième. Paris: Chez Arthus Bertrand, 1840.

Boué, Ami. *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet Empire*, Tome deuxième–Partie ethnologique. Paris: Chez Arthus Bertrand, 1840.

Chaumette-des-Fossés, Amédée. *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808*. Paris: Didot, 1822.

Cyprien, M. Robert. *Les Slaves de Turquie, Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares, Leurs ressources, leurs tendances, et leurs progrès politiques*. II. Paris: L. Passard et Jules Labitte, 1844.

De Beaujour, baron Félix. *Voyage militaire dans L'Empire Othoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles soit artificielles*, Tome premier. Paris: Chez Firmin Didot, Bossange, Delaunay, 1829.

Gilson, Adrian. *The Czar and the Sultan; or Nicholas and Abdul Medjid: Their Private Lives and Public Actions, to which is added The Turks in Europe: Their Rise and Decadence*, by Francis Bouvet. New York: Harper & Brothers, 1853.

Jukić, Frano Ivan. *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*. Sarajevo: Svjetlost, 1953.

Larpent, sir George. *Turkey; Its History and Progress: from the Journals and Correspondence of Sir James Porter, fifteen Years Ambassador at Constantinople; continued to the present Time, with A Memoir of Sir James Porter*, Vol. II. London: Hurst and Blackett, 1854.

Perrot, M[ichel] A[ristide]. *Itinéraire de la Turquie d'Europe et des provinces Danubiennes, description géographique et militaire de toutes les routes, villes, forteresses, et ports de mer de cet Empire*. Paris: Ch. Tanera, 1855.

Pertusier, Charles. *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman*. Paris: A la Librairie de Charles Gosselin, M DCCC XXII

Šamić, Midhat. *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1981.

Yriarte, Charles. *Bosnie et Herzégovine souvenirs de voyage pendant l'insurrection*. Paris: E. Plon et Cie, 1876.

Магистарске тезе и докторске дисертације

Şimşek, Veysel. „Ottoman Military Recruitment and the Recruit: 1826-1853”. Master of Arts in the Department of History Bilkent University, 2005.

Чланци и расправе

Богдановић, Бранко. „Наоружање војске у Првом српском устанку 1804–1813. године”. *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 21, (1984), 43–114.

Ćurčić, Vejsil. „Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini”. *Glasnik hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu*, god. LV, (1943), 21–225.

Дероко, Александар. „Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији”. *Глас САНУ*, CCXLVI, (1961), 15–50.

Ђокић, Небојша. „Турска војска у 1876. години”, 79–97, у: Научни скуп: Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године, поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата. Чачак: Народни музеј, 1997.

Epkenhans, Michael. „Military-Industrial Relations in Imperial Germany, 1817-1914”. *War in History*, vol. 10 (1), (2003), 1-26.

Лукић, Ф. I[ван]. „Краина Босаснка”. *Србско–далматински Магазинъ*, Тринајста година, (1848), 70–82.

Kreševljaković, Hamdija. „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, God. II, (1952), 115–184.

Kreševljaković, Hamdija. „Stari bosanski gradovi”. *Naše starine*, God. I, (1953), 7–44.

Moreau, Odile. „Bosnian Resistance to Conscription in the Nineteenth Century”, in: *Arming the State, Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*, edited by Erik J. Zürcher. (New York, London: I. B. Tauris, 1999), 129-138.

Савић, Станислава. „Оружје у Вуковим епским песмама”. *Расковник*, бр. 93–94, год. XXIV, (1998), 132–148.

Џливо, Галиб. „Vagnerovo viđenje Bosne sredinom XIX vijeka”. *Istorijski zbornik*, br. 2, (1981), 55–76.

Шљиво, Галиб. „Бањалучки кајмакамлук 1856. године”. *Историјски зборник*, бр. 4, (1983), 41–59.

Теиновић, Братислав. „Милитаризација Бања Луке (1527–1789)”. *Војноисторијски гласник*, 1 (2019), 28–49.

Тепић, Ибрахим. „Османска војска и полиција у Босанском вилаету од педесетих до седамдесетих година XIX вијека”. *Годишњак Друштва историчара БиХ*, XXXVII, (1986), 91–116.

Thurm, Sigrid. „Herold, Balthasar von”, in: *Neue Deutsche Biographie*, Achter Band/Hartmann-Hesske (München: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1969), 676.

Turhan, Sel Fatma. „Yeniçerliğin Kaldırılışı Yansımaları”, içinde: *Osmanlı Askeri Tarihi, Aralık 2002-Şubat 2010*, 179-198. İstanbul: Bilim Ve Sanat Vakfı, Türkiye Araştırmalar Merkezi, 2011.

Zürcher, Erik-Jan. „The Ottoman Conscription System in Theory And Practice, 1844-1918”. *International Review of Social History*, vol. 43 (3), (1998), 437-449.

Dr. Bratislav Teinović

Museum of Republic of Srpska, Banja Luka

e-mail: b.teinovic@hotmail.com

TURKISH ARTILLERY IN BANJA LUKA (1806-1878)

(Summary)

The paper examines the origins and usage of the Turkish artillery in Banja Luka, the most outlying fortification of the Bosnia Eyalet, which was the westernmost province of the Ottoman Empire in the 19th century. The importance of the Banja Luka artillery forces significantly decreased in the years following the 16th through 18th century Ottoman military expansion to the west. The attempts to gain more significance in the 19th century failed, in spite of its location abounding in iron ore. The last days of the 18th century were the days of decline. The revitalization of the fortification started sometime during the first Serbian uprising. The Banja Luka area, especially its north-western part, was one of the few areas in the Bosnia Eyalet being abundant in ore necessary for the production of army supplies. Iron ore, the most important raw material for the manufacturing of artillery weapons, was abundant in the area. In 1841, when the Ottoman Empire introduced a regular army, the Banja Luka fortification was one of the most important fortifications in the Balkans, equal

to the ones in Hellespont, the Dardanelles, Bosphorus and Constantinople. The gunpowder was supplied from the Vrbanja settlement and the nearby village of Čelinac. It is estimated that 60 artillerymen used 31 cannons at the time. Further activities on improving the Turkish artillery forces in Banja Luka were carried out in 1869, when the barracks had been built inside the walls of the fortification. However, the artillery in the fortifications of the Bosnia Eyalet, including the one in Banja Luka, has never made a particular impression on other countries, particularly the Russians and the neighbouring Austrians. The Ottoman forces in Banja Luka continued to import new artillery pieces manufactured in western countries (Krupp, Warendorf, Gatling, Whitworth) during the war year of 1876. However, this could not match the power of the stronger Austro-Hungarian army that finally ended the existence of the Ottoman artillery in Banja Luka.

KEY WORDS: Banja Luka, Ottoman artillery, cannons, fortification, Bosnia Eyalet

355.3(497.11)"18"
355.3(494)"18"
355.211.2/.3(497.11)"18"
COBISS.SR-ID 34728457

Оригиналан научни рад
Примљен: 15. мај 2020.
Прихваћен: 14. септембар 2020.

Др Ненад Ж. Петровић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
е-mail: npetrovic21@yahoo.com

КОНЦЕПЦИЈА 'НАОРУЖАНОГ НАРОДА' У СРБИЈИ 19. ВЕКА – ТЕОРИЈСКИ И ПРАКТИЧНИ УЗОРИ ИЗ ЕВРОПЕ

АПСТРАКТ: У чланку се обрађују узорци за један модел оружане силе, тзв. народну војску. Стварајући државу, стварала се и војска у Србији и она је до 1883. године претежно била заснована као народна војска, односно милиција, тери-торијална одбрана. За такав начин организовања постојали су узорци у Европи тога доба, како теоријски, тако и практични. Аутор показује сличности организације у Швајцарској и Србији и претпоставља да су узорци највише отуда долазили.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: народна војска, стајаћа војска, Швајцарска, марксизам, Народна радикална странка

Стварање оружане силе у Србији

Установу *народне војске* у Србији налазимо већ у оквирима самоуправе стечене после аустро-отоманског рата 1788–1791. године и Свиштовског мира. Наиме, 1796. године управник Београдског пашалука Хаџи Мустафа-паша одредио је колико која нахија треба да даје војске за одбрану од султанових одметника – јаничара. Основу устаничке силе 1804. и 1815. године чиниле су управо такве форма-

ције. Зачеци *стајаће војске и регулаша* датирају из 1808. године, када је Карађорђе уз јак отпор народа створио овакав вид оружане силе. Међутим још дуго до пред крај 19. столећа, у Србији која се државно уобличавала отимањем испод суверенитета Порте, основицу оружане снаге чинио је „наоружани народ”.¹

Књаз Михаило Обреновић је законски утемељио народну војску, доневши 17. августа 1861. године *Устројеније народне војске*.² Првим и другим чланом закона уређено је да народна војска служи за *одбрану земље*, као и за *одржање права књажества*. Она се састојала од свих Срба узраста између 20 и 50 година, осим свештених лица и оних који због неспособносту буду ослобођени служења. Чинили су је исти родови као и стајаћу војску: пешадија, коњица, артиљерија и пионирске (инжињеријске) јединице. Народна војска је била подељена на: Дринско-Савску, Јужно-моравску, Тимочку, Источноморавску и Главну средоточну команду. Седишта команди била су у Ваљеву, Карановцу (Краљеву), Зајечару, Свилајнцу и Крагујевцу. У сваком од командних места постављен је штаб састављен од *официра активне војске* који регрутује, снабдева, наоружава и увежбава народну војску. На челу сваког штаба био је мајор, под чијом су командом капетани и подофицири у сразмери према броју срезова. Подофицире, као и официре закључно са капетанским чином, одређивао је срески, а наименовао окружни начелник. Батаљонске командире и командире ескадрона одређивао је окружни начелник, а наименовала војна управа по предлогу шефа главног штаба. Команданти пукова („полководци”) према овом закону трбало је да буду наименовани од књаза, а са листе министра војног и министра унутрашњих послова. Врховне команданте по родовима именовао

¹ Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, (Београд: САНУ, 1986); Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација Српске војске 1878–1903*, (Београд: Војноисторијски институт, 2007); Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, (Београд: САНУ, 1957); Живота Ђорђевић, *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861–1864*, (Београд: Народна књига, 1984); Божић Јововић, *Српски официри у националној култури*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1998); Мило Ђурђевац, „Народна војска у Србији 1861–1883”, *Војноисторијски гласник*, 4, (1959), 78–93; Слободан Ђукић, „Утицај официра из Хабзбуршке монархије и Пруске на стварање и развој стајаће војска у Србији у XIX веку”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2019), 22–46; Јеремија Д. Митровић, „Организација и опрема народне војске у Кнежевини Србији 1854. године”, *Весник Војног музеја ЈНА*, 5, (1958), 183–204.

² *Зборник закона и уредаба*, 30, (Београд: 1877), 439–450.

је непосредно књаз. Официри и подофицири народне војске, осим оних по штабовима, долазили су из цивилства, односно *нису били професионални војници као у стајаћој војсци*. Стога је чланом 27 одређено да се њихов одабир врши између „људи врстни, имајући код народа уплива и познати као прави патриоте; т. ј. који су предани књазу и отечеству”. Особеност народне војске била је у томе што војници нису служили редовни рок, односно нису боравили у касарни, већ су повремено позивани на обуку и гледало се да то буде углавном недељом или празничним данима. Овакав систем одговарао је тадашњем социјалном саставу Србије, која је била претежно пољопривредна земља са очуваним задругама, које би трпеле да је већи број мушкараца истовремено одсуствовао са пољских радова. Народна војска била је подељена у две класе: прву је чинила једна четвртина оних који су имали између 20 и 35 година старости и сматрала се увек спремном, док су преостали држани у резерви. Укупна снага прве класе народне војске износила је 50.496 војника, од чега је у 17 пукова пешадије (62 батаљона) било 45.844 војника, а у 26 ескадрона коњице свега 2.467 коњаника. Овај број је износио једну четвртину пореских обвезника Србије.³ Од самог почетка стварања народна војска храмала је у погледу броја и опремљености старешинског кадра. За тако масовну војску требало је имати велики број официра. Ни стајаћа војска их није имала, а у оно време највиши чин у српској војсци био је пуковник. Према Устројству војске из 1860. године стајаћа војска је требало да има 129 официра, од којих само осам виших. Због тога се морао повећати број старешинског кадра, па је почетком 1862. унапређен већи број официра. Наравно да овакво вештачко и брзо стварање кадра није било добро. Други начин је био убрзанијим пријемом официра из иностранства, пре свега из Аустрије, којима се по доласку у Србију додељивао виши чин од оног који су до тада имали. Коначно, услед преке потребе прибегавало се да официри са нижим чиновима буду распоређени на више положаје од оних које би требало да заузимају. О лошој опремљености и недовољном старешинском кадру војске извештавали су и страни представници. Наставни кадар за обучавање народних војника бирао је окружни официр међу ислуженим војници-

³ М. Ђурђевац, н. р., 80.

ма стајаће војске, тако да у је просеку било по један ислуженик на сто народних обвезника.⁴

После искустава у протекле три године власт је донела нови закон о народној војсци.⁵ Током друге владе кнеза Михаила народна војска је према бројности представљала главну снагу Кнежевине, далеко превазилазећи малобројну стајаћу војску у којој се испрва служило чак три године. Године 1864. она је била организована у 76 пешадијских батаљона прве класе, 33 ескадрона коњице и шест батерија артиљерије.⁶ Са таквим уређењем војске, засноване на територијалном (милицијском, народном) принципу, Кнежевина Србија је прошла кроз ратове 1876–1878. године. Већ следећи рат, против Бугарске 1885, вођен је са новоуведеном стајаћом војском (сталним кадром).

Идеје научног социјализма извршиле су утицај свуда у Европи. Карл Маркс (Karl Marx) и Фридрих Енгелс (Friedrich Engels) писали су о „наоружаном народу”. Маркс је, извлачећи поуке из угушивања Париске комуне 1871, дао опоре оцено војске и војног система какви су тада постојали у Европи.⁷ Фридрих Енгелс се више од Маркса посветио изучавању војне проблематике и оставио је више радова на ову тему.⁸

У Србији се шездесетих и седамдесетих година 19. јавља више теоријских текстова који су предлагали организовање војске по начелу „наоружаног народа”. Јеврем Марковић⁹ заговарао је народну

⁴ Ж. Ђорђевић, *н. д.*, 112–117; 126–141; С. Ђукић, *н. р.*, 22–46.

⁵ „Закон о устројству војске од 20. марта 1864.”, *Зборник закона и уредаба*, 17, 65–110; Потом су уследиле „Измене Закона о устројству војске” од 1. фебруара 1875, *Зборник закона и уредаба*, 27, (Београд: 1875), 7.

⁶ Ж. Ђорђевић, *н. д.*, 153. За само три године дошло је до увећања пешадије са 62 на 76 батаљона, а коњице са 26 на 33 ескадрона и уведена је артиљерија.

⁷ Карл Маркс, *Грађански рат у Француској*, (Београд: Култура, 1947).

⁸ Енгелс, *Изабрана војна дела*, I, (Београд: Војно дело, 1953).

⁹ Јеврем Марковић (?–1878) студирао је на војној школи у Берлину заједно са Савом Грујићем. Године 1863. њих двојица учествују у Пољском устанку на страни побуњених Пољака против Русије. Марковић постаје професор у Артиљеријској школи у Београду 1868. године. Две године потом даје оставку на војну службу и бави се трговином. Издржава брата Светозара и помаже му када је остао без државне стипендије због чланка *Српске обмане*. Заједно са Светозаром ради на припремама устанка у Босни 1871–1872, стварајући тајне одборе по Србији. Био је народни посланик биран из Јагодине у 1876. и 1877. години. Учествује у другом

војску као најбољи облик оружане силе за Србију. У фељтону објављеном у часопису *Војин* он је обратио пажњу на разлике између стајаће и народне војске и констатовао да стајаћу војску држе земље у којима унутрашња сигурност није довољно законима ујемчена па се држава мора „на бајонете наслањати”. У тим друштвима војска представља државу у држави, она је каста изолована од остатка народа, која се мора одвојено васпитавати како би задржала дух ексклузивитета и оданости монархији а не народу. У њој чак и странци могу служити. Таква војска је од користи само владару и извршава његову вољу: „Да ли ће тај солдат кад се у грађански живот врати, бити и добар, то се не мисли, власт га кроји само оруђем својим, поставља га у такве околности и мами га наградом да јој непрестано служи.”¹⁰ У односу на овако осликану стајаћу војску, народна војска показује бројне предности. Уколико је држави унутрашња безбедност осигурана законима, она тада поседује војску само за одбрану од спољних изазова, а ту је народна војска, према Марковићу, без премца: „Ово бива код слободни и савестни народа, а уобште код мали народа, који поштују своју независност и слободу и теже за величином.”¹¹ У таквим земљама, међу које сврстава Србију, грађанско и војничко васпитање међусобно се прожимају и усклађују, а оно мало стајаће војске које Србија поседује представља тек школу старешинског кадра за народну војску и ништа више од тога.

српско-турском рату 1877–1878. у чину потпуковника, када командујући Књажевачком војском ослобађа Балу Паланку и Пирот. У мају 1878. Врховна команда га оптужује за учешће у Тополској буни, која је била децембра 1877. и без доказане кривице осуђен је на смрт и стрељан. Његова удовица Јелена (Илка) Марковић 11. октобра 1882. извршила је неуспели атентат на краља Милана из одмазде због погибије супруга. („Марковић Јеврем”, у: *Енциклопедија Југославије*, 6, (Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1965), 23; Раша Милошевић, *Тимочка буна 1883*, (Београд: 1923), 5, 53–56)

¹⁰ Јефрем Марковић, „Предавања војне администрације”, *Војин*, 2, (1867), 10. јануар, 32.

¹¹ *Исто*, 6, (1867), 20. фебруар, 90.

У свом најзначајнијем делу Светозар Марковић¹² на више места проговара о оружаном сили српског народа каква би требало да буде.¹³ Он у предводницима српских устанака види прве фактичке господаре, клицу будућег повлашћеног и отуђеног слоја бирократије. Доводи у везу узурпацију власти са оснивањем војске: „Одмах после првих победа над Турцима, кад задобише уважења код народа и плачке од Турака, они сакупише око себе момке, који су вршили њихове заповести и помагали да врше 'власт'.”¹⁴

Артиљеријски капетан Сава Грујић¹⁵ објавио је 1874. године књигу у којој је понудио своју визију модерно организоване војске која би оправдала себе у будућим ратним искушењима.¹⁶ Права народна војска, истиче аутор, настаје током 19. века у Пруској, Швајцарској и Србији. Аутор предвиђа „да није далеко та будућност, кад ће се стајаћа војска стопити с народном војском у једну систему, у које ће с једне бити војничка изученост и спрема као у стајаће вој-

¹² Светозар Марковић (1846–1875) контроверзни друштвени мислилац за једне је лучоноша социјализма и напретка, а за друге мрачни антимодерниста и популиста који је хтео да сачува преживеле форме друштва и економије, каква је била породична задруга на селу. Из обиље литературе о њему издавајмо: Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века, Прилог историји социјалистичке мисли*, 2, (Београд: Рад, 1985); Слободан Јовановић, *Светозар Марковић*, у: Сабрана дела Слободана Јовановића, том II, *Политичке и правне расправе*, књига прва, (Београд: Геца Кон, 1932); Јован Скерлић, *Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје*, (Београд: Просвета, 1966); Драгиша Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, (Београд: Слово љубве, 1979); Андрија Раденић, *Развој социјалистичке мисли у југословенским земљама до 1918* (Београд: 1967).

¹³ Светозар Марковић, *Србија на истоку*, Нови Сад 1872. (Репринт издање Ниш: Градина, 1972)

¹⁴ Исто, 45.

¹⁵ Сава Грујић (1840–1913), после завршетка Артиљеријске школе у Србији, 1861. упућен је у Пруску на даље војно усавршавање. Године 1863. учествовао је у Пољском устанку на страни побуњених Пољака против Русије. Ипак, од 1864. до 1870. похађао је у Русији Михајловску артиљеријску академију и био у руској војној служби. По повратку у Србију био је управитељ у крагујевачкој Тополивници. Због идеја које је изнео у брошури *Војна организација Србије*, као и због веза са социјалистичким листом *Јавност* којег је уређивао, отпуштен је из војске. Враћен је у службу 1875. године, да би у време ратова 1876–1878. био министар војске. Од 1887. налазио се више пута на положајима председника владе, министра војске и министра иностраних послова. Оставио је за собом бројна војна теоретска дела. (Јован Скерлић, *н. д.*, 116–117; Раша Милошевић, *н. д.*, 53–56)

¹⁶ Сава Грујић, *Војна организација Србије*, (Крагујевац, 1874).

ске, а с друге стране јевтиноћа, бројна надмоћност и правна једнакост као што је може бити само у народне војске. Оваку војничку организацију ми желимо нашем отачаству и њој су посвећена наша даља разматрања.”¹⁷ Као да је подстакнута теоријама Саве Грујића, већ наредне године у Панчеву се појавила књига Паје Путника (1828–1900).¹⁸ Димитрије Мита Ценић (1851–1888) оличава значајну фигуру социјалистичког мишљења и деловања у српском друштву с краја 19. столећа.¹⁹ У програму Ценићеве *Српске социјалистичке партије* садржана су начела замене бирократског система народном самоуправом и народном војском: „Народна војска да се тако организује, како ће се сваки српски грађанин обучити војничкој вештини. Према овоме да се укине стајаћа војска.”²⁰ Василије Васа Пелагић (1838–1899) залагао се за народну војску и тражио напуштање стајаће војске као скупе и подложне монарховој злоупотреби против радног народа.²¹ Програмски став НРС по питању војне силе у Србији био је на трагу учења Светозара Марковића: „Ради очувања наше државне независности и извршења наше спољне задаће ваља да се поклони што већа пажња организацији и наоружању наше народне војске. У тој цели тражимо: 1. Да се стајаћа војска сматра просто као школа за народну војску, и према томе да се држи само толико стајаће војске, колико је нужно за успешно и правилно обучавање и организовање народне војске. 2. Војено образовање да се уведе у средње и више школе.”²² Коначно, програм *Српске социјалдемо-кратске партије*, основане 2. августа 1903, захтевао је народну уместо стајаће војске.²³

¹⁷ Исто, 30.

¹⁸ Паја Путник, Мисли о војеној организацији Србије (Панчево, 1875).

¹⁹ Димитрије Мита Ценић, *Изабрани списи*, 1–2, (Београд: Рад, 1988); Исто, *Испод земље или моја тамновања* (Београд: Просвета, 1983).

²⁰ Василије Крестић и Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године* (Београд: Књижевне новине, 1991), 91.

²¹ Васа Пелагић, *О рату и цивилизацији* (Будимпешта, 1880), 6–9.

²² *Самоуправа*, 1, (1881), 8. јануар, 1. Иако никада нису променили програм, радикали га се по доласку на власт уопште нису држали ни у једној тачки (прим. Н. П.).

²³ Д. Лапчевић, н. д., 142, подвучено у тексту.

Занимљиво разматрање различитих типова војске дао је генерал Колмар фон дер Голц (Colmar von der Goltz).²⁴ Мишљења овог пруског официра и главног саветника Отоманске армије била су цењена у српском официрском кругу, о чему сведоче његови чланци који су објављивани у *Ратнику*.²⁵ Голц истиче да су до Француске револуције војске биле састављене од заврбованих, односно унајмљених војника. Радило се о облику уговора, односно погодбе коју је појединац склапао са својим војсковођом да за одговарајућу награду ратује. Тада још није било националног осећања које би створило узајамну везу међу људима на одређеној територији, већ је постојала лична прврженост господарима одређене земље. Сталну („стајаћу”) војску у коју су регрутовани сви способни мушкарци прва је увела револуционарна буржоаска влада у Француској крајем 18. века.²⁶ Голц иако стаје на страну опште војне обавезе, ипак признаје да је таква масовна војска слабије извежбана него професионална.²⁷

Устав Кнежевине Србије из 1869. године чланом 35 прописивао је: „Сваки је Србин војник, и дужан је да служи у војсци, стајаћој или народној, изузимајући оне, које закон ослобођава. Народна војска, као једна од најнужнијих земаљских установа, *не може се укинути ни скучити*.”²⁸ Ипак, народна војска је противуставно укинута доношењем Закона о устројству војске 3. јануара 1883. године. Основна измена у односу на дотадашњи закон састојала се у увођењу сталног кадра.²⁹ После Тимочке буне у којој је стални кадар по-

²⁴ Колмар Голц, *Наоружани народ* (Београд: Коларчева задужбина, 1904). Прво издање овог дела појавило се 1883. на немачком. Потом је доживело више издања, а на српски га је превео поручник Балтић. Голцу је нуђено да постане начелник Генералштаба српске војске 1898. године (прим. Н. П.).

²⁵ Стручне расправе генерала Голца објављиване су као додаци или у више наставака: „Вођење војске. Покушај за вођење већих трупних маса и примене науке о ратовању”, *Ратник*, септембар 1909; „Пешадијски напад, на основу поука из Руско-Јапанског рата”, *Ратник*, август 1907; „Ратовање”, *Ратник*, јануар-фебруар, март, април, мај-јун, септембар, октобар, новембар-децембар 1906; јануар-фебруар, март, април 1907.

²⁶ К. Голц, *н. д.*, 8–9.

²⁷ *Исто*, 13.

²⁸ *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903* (Београд: САНУ, 1988), 96, подвукао Н. П.

²⁹ *Службени војни лист*, 1 (1883), 8. јануар, 1–28.

разио народну војску побуњених срезова и рата против Бугарске, а у промењеним политичким околностима, од краља Милана изнуђен је нови устав. Донет крајем 1888. године, он је о војсци проговарао врло неодређено, упућујући на посебни закон који ће о томе бити донет. Тенденција је била да се највишим правним актом власти унапред не обавезују ни на шта конкретно.³⁰ У сваком случају о народној војсци у Уставу није било ни помена.³¹ На изборима који су по његовом усвајању одржани НРС је добила више од 80% гласова. Новом сазиву законодавног тела кабинет генерала Саве Грујића, који је уједно био и министар војни, предложио је измене у Закону о војсци. Народна скупштина је 15. априла 1890. усвојила измене које су биле више термилошке но суштинске.³² Радило се о вербалним левицарским идеолошким лакировкама, а не о суштинским променама, јер је радикалима било стало да на речима „врате“ народну војску за коју су као опозиција онолико агитовали.

Швајцарски узор

Швајцарска конфедерација развила је у 19. веку концепт народне војске, односно општенародне одбране, који је служио као узор многим, те и Србији која је до реформе имала претежно такав вид војске. Србија је по својој површини и бројности имала слично-

³⁰ Члан 195 Устава гласио је: „Сваки је Србин дужан да служи у војсци. Рок војне службе, начин одслуживања, и изузећа од личне службе прописују нарочити закон. Закон такође одређује: каквих чинова има у војсци, како се ти чиновници добијају и како се губе.” (*Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, 157)

³¹ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, III (Београд: Геца Кон, 1934), 463, тврди да су радикали у Уставотворном одбору учинили један слаб покушај да се поново успостави народна војска. Оцењујући Устав као компромис три странке и владара, истиче да је он означио и крај осмогодишње борбе: „Борба између краља Милана и радикала била је борба између два типа државног уређења. С једне стране, лични режим, бирократски систем, стајаћа војска, – с друге стране, парламентарни режим, локална самоуправа, народна војска. Краљ Милан није одржао лични режим, али је одржао бирократски систем углавном, а стајаћу војску потпуно. Парламентарни режим, који је захваљујући радикалима победио, имао је да се накалеми на једну бирократско-милитаристичку државу.” (*Исто*, 477.)

³² Закон о изменама и допунама у Закону о устројству војске, *Зборник закона и уредаба*, 46, Београд 1890, 442–450.

сти са Швајцарском, али осим тога није имала ништа заједничко са овом „вечито неутралном државом”. О швајцарској народној војсци до увођења стајаће војске јануара 1883. у *Ратнику* објављена су два текста. Оба потичу из 1881. године и у њима се о швајцарској војној организацији писало само похвално.³³ Међутим и касније, до краја 19. и почетком 20. века, *Ратник*, али и *Службени војни лист*, доносили су notiце о организацији народне војске у Швајцарској, што показује да занимање није престало, а било је узроковано и преиспитивањем и дилемом дела официрског кора да ли се реформом 1883. године кренуло правим путем.

У најранијим чланцима истиче се да Швајцарска, иако заузима повољан географски положај и неутрална је, веома развија војску. Ова континентална и планинска земља простире се на 41.389 квадратних километара, а 1881. имала је 2.900.000 становника, од којих је могла да организује осам дивизија састављених од 119.000 људи првог позива и 95.000 људи другог позива.³⁴ Према војном закону из 1874. године сваки Швајцарац био је подложен војној обавези од навршене 20. до навршене 44. године живота.³⁵ Први позив

³³ Тако је један аутор нагласио да жели упоредно приказати војно уређење Швајцарске и Немачке, „прве као најсродније нама по величини и уређењу народне војске, а друге као тип модерног војног уређења.” (Један Официр, „Извод из ‘Организације војске’ неких европских држава. Из устројства Швајцарске војске”, *Ратник*, јануар (1881), 43–59, навод са стр. 43) Други аутор наглашавао је како се Србија радо угледа на Швајцарску и Белгију и „гледамо да по њиховом начину удесимо наше осигурање и војничку спремност.” (Аноним, „Утврђивање Швајцарске и Белгије”, *Ратник*, април (1881), 608–617, навод са стр. 615)

³⁴ Аноним, „Утврђивање Швајцарске и Белгије”, 610. У чланку „Извод из ‘Организације војске’”, 45, дају се слични подаци: ‘Елита’ (Први позив) пешадије броји 75.852 човека колико и ‘Ландвер’ (Други позив), а укупно бројно стање свих родова Швајцарске народне војске износи 105.144 припадника првог позива и 95.244 другог позива.

³⁵ Регрутовање је било ригорозно. Судаћи по званичној статистици за 1891. годину, од регрутног контингента који је износио 37.744 обвезника, оглашено је способним 17.569 младића (Аноним, „Швајцарска. Јачина Швајцарске војске”, *Ратник*, август (1892), 222–223). Међутим, приметивши смањивање бројног стања због строгог регрутовања, Војна управа је упутила допис регрутним комисијама и корпусним лекарима да убудуће не примењују тако строге одредбе о проглашавању способности. Истовремено се налагало да сви младићи који показују знаке туберкулозе одмах буду удаљени из војске (Аноним, „Рекрутовање”, *Ратник*, јун (1907), 979).

(класа) састојао се од обвезника од 20. до 32. године, а ддруги позив (класа) од 33. до 44. године. Дивизијске области углавном су се територијално поклапале с областима федералних кантона и свако је служио у свом кантону. Регрутска школа трајала је за пешадију 45, за коњицу 60, артиљерију 55, инжињерију 50 и санитет 35 дана.³⁶ За Прву класу војске у пешадији и инжињерији сваке друге године организовала су се вежбања по 16 дана, за коњицу сваке године од 10 дана, код артиљерије сваке друге године у трајању од 18 дана.³⁷ Оружје, униформа и опрема остајали су код обвезника, који је био дужан да их одржава у добром стању, које се проверавало сваке године. За Другу класу била су сваке године предвиђена редовна гађања. У Швајцарској је било широко развијено стрељаштво, с бројним добровољним стрељачким друштвима која су редовно упражњавала гађање. Сваки војник, подофицир и официр током службе примао је одређену плату – дневницу, која је прерачуната у динаре износила од пола динара за регруте свих родова до 50 динара за главнокомандујућег.³⁸ Сви су се хранили истом храном. Посебно је занимљив био начин добијања старешинског кадра: ниже официре постављали су кантони, а подофицире дотични команданти (официри). Редови и подофицири који се покажу способним завршавали су припремну официрску школу од шест недеља и били произведени у потпоручнике.³⁹ Више официре и команданте комбинованих

³⁶ Године 1907. донет је нови војни закон којим је продужена регрутска обука у пешадији и инжињерији на 65 дана, за коњицу је повећано на 90 дана, за артиљерију на 75 дана, а за санитет и администрацију на 60 дана. Војни кругови тражили су регрутну школу (обуку) једнаке дужине за све од 70 дана (Аноним, „Регрутске школе“, *Ратник*, септембар (1907), 586–587; Аноним, „Нова организација војске“, *Ратник*, фебруар (1908), 382).

³⁷ Новим законом из 1907. године изједначено је сазивање резерве на годишња вежбања свих родова и струка на 11 до 14 дана годишње (Аноним, „Нова организација војске“, 382).

³⁸ Главнокомандујућег генерала именује Народна скупштина за случај да се окупља више дивизија, односно војске из више кантона (Један Официр, „Извод из 'Организације војске'“, 57).

³⁹ Према каснијем податку свако је под претњом затвора морао прихватити подофицирски, односно официрски чин у резерви без обзира којим се позивом у грађанству бавио. Ово није било лако јер су подофицири и официри проводили три пута дуже време на обуци и вежбањима него редови. У пешадији је рок регрутне обуке био 45 дана, а заједно са вежбањима сваке друге године све до навр-

труппа и родова које даје више кантона или цела федерација постављала је савезна влада. Кантоналним управама поверено је старање да сва деца већ од 10 година па све до 20. године у школама похађају предвојничку обуку, а од 18. године имала су и гађања на стрелишту.⁴⁰

И на почетку новог века Швајцарска је истрајавала на територијалној одбрани, односно на концепту народне војске.⁴¹ Уз пораст броја становништва забележено је и повећање броја официра. У односу на податке из 1881. године, 24 године касније број становника је са 2.900.000 нарастао на близу 3.500.000. Према новом шематизму Конфедерације од 1. априла 1905. било је 196 пуковника, 319 потпуковника, 593 мајора, 2.459 капетана, 3.553 поручаника, 2.312 потпоручника, што износи укупно 9.432 официра.⁴² Према запажању Ланглоа војни буџет Швајцарске удвостручен је у периоду од 1875. до 1906.: од 14 милиона динара на 25–30 милиона, док је врхунац достигао 1892. године са 36 милиона динара. То је постојано била четвртина буџета.⁴³

шене 32 године у елитном позиву укупно је износио 137 дана. Пешадијски потпоручник за исто време проводио је укупно 431 дан на обуци, школовању и вежбама (Ланглоа, „Велики маневри Швајцарске војске 1906. године”, *Ратник*, април (1907), 525–548; мај–јун (1907), 807–830, податак са стр. 532–533).

⁴⁰ Према стању из 1891. године у Швајцарској је деловало 3.011 стрељачких дружина са 127.150 чланова и на том систему почивао је швајцарски систем милиције, односно народне војске. (Аноним, „Швајцарска. Јачина Швајцарске војске”, *Ратник*, август (1892), 223.) Француски генерал са пуно зависти истиче како у швајцарској народној пешадији током читавог војничког живота војник испуца 1.025 метака, док француски пешак у трогодишњој служби стајаће војске испуца само 584 метака (Ланглоа, *н. р.*, 536). Ланглоа као генерал војске која је имала трогодишњи рок службе швајцарски предлог за продужење војног рока за коњицу са 60 на 92 дана, а за пешадију са 45 на 72 (усвојено је за коњицу 90, а за пешадију 65 дана), овако коментарише: „Швајцарска се не устеже да повећа војну службу у тренутку када ми своју смањујемо.” (*Исти*, 828–829).

⁴¹ Аноним, „Швајцарска војска”, *Ратник*, јануар (1904), 91–92. Текст износи живописне детаље како да се парадна (формална) страна војске не истиче, већ да се усмерава на стручну (практичну) страну, за коју су грађани ове републике припремљени још од основне школе. Због тога, у Швајцарској нема много касарни, јер се у њима и не борави већ се обука проводи на маневрима и логоровањима, војска својим изгледом и униформом не тежи помпи јер јој то није циљ. Униформе су скромне, али је зато исхрана војске одлична, за шта се наводе примери.

⁴² Аноним, „Број официра у Швајцарској”, *Ратник*, новембар–децембар (1905), 951.

⁴³ Ланглоа, *н. р.*, 527.

Парадоксално, мишљење Енгелса о Швајцарској војсци, иако она била најприближнија концепту који је левица заговарала, било је врло неповољно и у контрадикторности са захтевом за укидање стајаће војске: „У Швајцарској не постоји национална стајаћа војска. /.../ Али, ко год је видео незграпан ход и непријатан изглед швајцарске групе војника, или чуо шале које они збијају са подофициром док их вежба, мора одмах видети да су војничке особине тих људи веома слабо развијене. /.../ Организација милиције је скоро потпуно у рукама разних кантонских влада; мада је њена општа форма утврђена федералним законима и мада се на њеном челу налази један федерални штаб, овај систем не може избећи стварање збрке и неједнообразности /.../ Једна војска од 80.000 регуларних трупа, па и мања, несумњиво ће моћи да се носи са свих 160.000 и више људи, које Швајцарци кажу да могу прикупити. /.../ Све заједно, наоружање, опрема, организација, обука и све остало, код Швајцараца је застарело /.../”⁴⁴

Супротно Енгелсу, један од првака и идеолога НРС Аранђел Раша Милошевић (1851–1936) објавио је у раду из 1882. године *Организација среза на начелу самоуправе и изборног права*⁴⁵ такав предлог организације војске који личи на кантонално-децентрализовано уређење војске у Швајцарској. Милошевић је тиме изнео опозициони противпредлог најављеном увођењу сталног кадра. Предвиђено је задржавање народне војске и увођење децентрализованог система, односно неке врсте федерације срезова који би самостално вршили власт на свом подручју, па би и војска била срески организована. О војсци се Милошевић ипак изјашњавао као о *државној установи* (дакле не самоуправној, не среској), војног старешину среза *именује министар војни*, међутим: „Војска се у срезу мобилише тек кад добије наредбу од среске власти а војени старешина прима команду над војском тек после овог акта среске управе. Војска против појединих срезова сме се употребити само по изричном решењу народне скупштине. Среска управа за изнуђавање покорности законима од стране појединих грађана и целих општина употребљује своје и општинске служитеље а никако војску.”⁴⁶

⁴⁴ Енгелс, н. д., 243–244.

⁴⁵ Р. Милошевић, н. д., 62–104.

⁴⁶ Исто, 87.

Полемике о враћању народне војске

У време после амнестирања радикала и њиховог доласка на власт чињени су покушаји да се утиче на укидање стајаће и враћање народне војске. У том смислу значајан је текст потписан иницијалима, а вероватно писан од неког официра.⁴⁷ Аутор полази од запажања да српска војска укалупљује регрута, пред сваког поставља истоветне захтеве, а људи нису по својим својствима једнаки, па им треба приступати понаособ. Шаблонски захтеви војника нагоне да беспотребно губи време на стројеви корак као да се спрема за параду и да учи оно што му у рату неће требати. Због тога се неким чини да је двогодишњи рок служења кратак, а са друге стране он толико оптерећује буџет и чини штету народној привреди јер одваја радно најспособније од редовних занимања. Аутор истиче да би се могло умањити време служења, а истовремено побољшати стање војске. Официрски кадар у квалитету војске има најважнију улогу. Од способних и узорних официра војник може да учи и да их следи: „Српска је младеж као и свака друга, која је грађанским слободама, и површним васпитањем помућена у свом расуђењу, продрзљива (SIC) и безобразна наспрам слабог старијега, а изврсна у рукама вештима и јаким.”⁴⁸ Услов да војска буде успешна мора бити *сливање народа и војске у једну целину*: „Од 1804 па скоро без престанка до 1816 године, ратовала је Србија са војском чисто народном, године 1876, 1877 и 1878 са војском мешовитом но у главном народном, а у 1885 год. са војском кадровском, дакле са војском у главном стајаћом, па ко је тај, који не би (SiC!) признао, да се *чисто народна војска најсјајније борила, па и највећи успех постигла*. Од Србије угњетене, порабоњене, она је створила Србију слободну.”⁴⁹

⁴⁷ А. О., „Мисли о војсци”, *Ратник*, јануар (1888), 65–96; фебруар (1888), 177–195; мај (1888), 528–534; јун (1888), 571–581.

⁴⁸ *Исто*, 92.

⁴⁹ *Исто*, 95, подвукао Н. П. Међутим, ово је само делимично тачно: 1876. године народна војска је поражена а рат 1877–1878. године могао је бити добијен претходним уласком Русије у њега. Аутор жаоку усмерава на изгубљени рат 1885, за шта криви стајаћу војску, а не одлуку краља да објави рат. Он то најотвореније и каже: „Но шта да кажемо о борби стајаће војске, која се после десетдневног ратовања већ била растројила. Најбоље је да ћутимо, па ћемо и ћутати. То можемо тим лакше, што смо овом расправом расветлили узроке свакоме дејству и појави у војсци, па свак може наћи и узрок Сливничкој недаћи.” (*Исто*, 96.)

Аутор прелази на конкретне предлоге који се своде на враћање народној војсци, али предлаже и свеобухватну милитаризацију Србије кроз потчињавање државних и полицијских власти војним.⁵⁰ Основно у његовом устројству војске је да би сваки обвезник провео у касарни само онолико времена колико је неопходно за обуку, а себе би издржавао храном од куће. У том случају време provedено у униформи било би много краће од постојеће две године, а држава би уштедела. Сматрао је да би за пет месеци могла да се спроведе обука свих родова војске, а свако даље задржавање нема сврхе. Свако би служио војни рок на територији матичне општине, односно у најближем месту у којем постоји гарнизон. Веома радикално предлагао је поништавање мера из 1883. године, које су узроковале побуну: „Оружје, оружни прибор, оружну спрему, муницију и одело што држава даје позивима, храниће обвезници, сваки свој део што му припада, код своје куће.”⁵¹ Из тога је јасно да је заговарао швајцарски модел војске, какав је постојао и у Србији до реформе.

Још један текст надовезивао се на исту тему – као да је изнутра од „инсајдера” из војних структура медијски вршена офанзива на важећи закон о уређењу војске. Био је потписан од једног потпуковника.⁵² Док је А. О. захтевао подвргавање полиције и уопште цивилних власти војним, овај је конкретно ударао на ривалство полиције и војске и истицао штетан рад полиције против војске. У потчињавању војске цивилним (полицијским) властима аутор види узроке неуспеха у рату 1876. године, али опет одаје признање и таквој народној војсци што је проширила Србију 1878. године. Ипак, он признаје да је рат добијен благодарећи уласку Русије: „Нисмо ни ми могли да постигнемо какве користи ратом 1876-те год. Тек као савезници Руски постигли смо нешто другим ратом 1877/1878 год.”⁵³ Протић инсистира да је народна војска боља од сталног кадра, али најгоре по њему у актуелном српском војном систему јесте то што

⁵⁰ Исто, 181; 529.

⁵¹ Исто, 574.

⁵² Ал. Протић, потпуковник, „Каква и колика нам војска треба?”, *Ратник*, јун (1888), 582–592; јул (1888), 1–25. Текстови А. О. и Ал. Протића изашли су непосредно пред осмомесечни прекид излагања часописа, тако да и то треба имати у виду! Можда је часопис обустављен управо због оваквих чланака? (Н. П.)

⁵³ Исто, 586.

војска није ни активна нити народна.⁵⁴ У том хибридном неодређеном систему он налази разлоге за претрпљен пораз од Бугарске. Предлагао је скраћење рока службе на пет месеци, па и на три за сиромашније младиће. Војна обавеза почињала би са двадесет првом годином, а завршавала би се са четрдесет петом, а не педесетом као тада.⁵⁵

Скоро је пуна година минула од објављивања ових текстова, да би се као одговор појавили опонирајући текстови.⁵⁶ Општи аргумент је да у Европи, осим Швајцарске, свуда поред народне постоји и стајаћа војска, а осим тога и наш посебни: „Многи се варају, да је народна војска довољна за извршење свију ових цели, и да с тога ваља стајаћу војску укинути, или је свести на минимум. /.../ Швајцарска не може никоме, а најмање нама да служи за пример, јер она нема никаквог народног идеала, него само жели да чува постојеће стање; па при свем том и код њих подижу се већ гласови за установу стајаће војске/.../ Ако ми и даље будемо народу уливали у главу такве мисли о војсци, које му годе са економског гледишта; ако ми и у будуће будемо све више ширили децентрализацију државну; ми ћемо не само нашкодити војсци, него и држави, па и јединству народноме. Јер саможивост је врло примчива (sic!) за појединца, и веома лако приања за срце; па се је бојати, да она једанпут не заузме место националне идеје. /.../ Ко је пак прави Србин, тај мора да гаји идеју народног уједињења, а ова се без стајаће војске не да (sic!) остварити. То је за умне људе не побитна (sic!) истина!”⁵⁷ Аутор је тиме исказао од политичке и остале јавности општеприхваћен спољнополитички циљ Србије: ширење државне територије ратовима и уједињење Срба који су остали ван актуелних граница (насупрот томе, Швајцарци немају „народних идеала”). У нападачким ратовима народна војска није довољна.

⁵⁴ Исто, 588.

⁵⁵ Исто, 1–3.

⁵⁶ Ј., „Има ли Србија војску”, *Ратник*, мај (1889), 334–335; Аноним, „Стајаћа и народна војска”, *Ратник*, јул (1889), 584–587. Не треба сметнути са ума да се тада политичка ситуација искристалисала, да је донет „најдемократскији” Устав, а краљ Милан абдицирао и напустио земљу. Радикали на власти пружили су до тада искупише доказа да одустају од разбарушених идеја из опозиционих дана, премда је још било партијских кадрова који се са тиме нису мирили, како ћемо показати.

⁵⁷ Аноним, „Стајаћа и народна војска”, *Ратник*, јул (1889), 585; 586–587.

Слично је интониран текст који је представљао одговор на чланке објављене у више патриотских и страначких листова, а посебно на чланак „Има ли Србија војску”, објављен у листу *Велика Србија*. На опаске да је војска прегломазна и скупа, а што је најгоре не-народна, аутор оштро одговара: „Да се двогодишњи рок службе не смањује, јер се неће имати правих војника, него *грађана, који рукују оружјем* /.../ Смањивање рока службе и броја сталнога кадра није патриотизам, а народу простом може се допадати; али патриоте и државници треба да се разликују од простог народа, који зна само своје а не и државне потребе”.⁵⁸

На текстове у радикалском *Одјеку* насловљене са „Мисли о војсци” и потписане псеудонимом *Један војник* такође је оштро одговорено.⁵⁹ Аутор текстова залагао се за скраћење службе у стајаћој војсци, која би у пешадији трајала три до четири месеца, а у артиљерији, коњици и пионирима четири до шест месеци.⁶⁰ Иако је у радикалском листу потегнут пример Швајцарске у којој је задржана народна војска, Ј. понавља аргумент да она није у међународној позицији у којој се налази Србија којој предстоје ратови. Оптужује аутора из *Одјека* за демагогију јер народу прија да слуша теорије о смањивању издатака за војску зато што финансијска оптерећења иду преко његових леђа. За полемичара из *Ратника*, повратак на концепт народне војске био би погубан по будућност Србије. Народна војска није права војска, већ само „велика гомила људи”: „Кад је народ могао да издржи некаквих 300 милијуна дуга, моћи ће се још 5 до 6 милијуна годишње задуживати, те да велику и ваљану војску одржи; а она ће тај дуг стотруко исплатити, када се почне решавати питање о супремацији и екзистенцији (sic!) на Балкану.”⁶¹

Много година откако је стајаћа војска уведена у живот, а НРС као владајућа заборавила на своја програмска начела и трошила огромна средства за наоружање, још увек нису потпуно утулила настојања да се стајаћа војска укине, а врати народна. Тако је и бивши „чисти социјалиста” из Ценићевог круга Драгиша Станојевић

⁵⁸ Ј., „Има ли Србија војску”, *Ратник*, мај (1889), 334–335, подвукао Н. П.

⁵⁹ Ј., „Преустројство наше војске”, *Ратник*, новембар (1889), 477–479.

⁶⁰ Исто, 477.

⁶¹ Исто, 479, подвукао Н. П.

(1844–1918)⁶² доживео да га радикали управо због тога пошаљу у затвор. Народни посланик НРС Станојевић је својим прогласом *Писмо народу Српском* желео да на десетогодишњицу странке укаже на потпуно одступање од програма и начела радикализма. Ништа није урађено на плану среске и општинске самоуправе и дебирократизације, на смањењу државних дугова, на *обнови народне војске*. Напротив, друштво је и после одласка краља Милана са престола наставило све дубље да тоне у спољне дугове, да се милитаризује, чиновништво да нараста и гута буџет, а сељачки дугови да упропаштавају најбројнији сталеж Србије. Чак ни стање политичких слобода није било сјајно, што се показало и на случају Станојевића. *Писмо Народу Српском* датирано је са 8. фебруаром 1891. године. У њему аутор апелује да први посао нове владе буде *војничка организација општина*. Општине треба да се тако организују како би се увежбала *народна војска*. Сваки обвезник народне војске био би дужан да сваке недеље вежба на зборном месту. „Од редовне војске задржава се само онолико, колико је преко потребно за гарнизону службу.” У свакој општини стално ће живети једно или више војних лица као *војна општинска власт* због вежбања народне војске и одржавања оружја и муниције у приправном стању.⁶³ Овај памфлет штампан је у формату дневних новина и колпортиран је по Београду. Полиција је покушала да га заплени, али је већи део тиража разграбљен. До које мере се режим уплашио дисидентства једног свог угледног члана показује податак да је војска била стављена у приправност, а први намесник Јован Ристић слао је умирујуће телеграме бившем краљу Милану у Париз. По захтеву Првостепеног суда на седници Скупштине 14. фебруара укинута је имунитет Станојевићу, те је он могао бити оптужен за више деликата: велеиздају, увреду краља Александра, увреду намесника, напад на монархијско уређење, увреду владе, дражење осталих друштвених слојева против чиновништва. Првостепени суд га је осудио на три месеца затвора, Апелациони му је смањено на један месец, док му је Касација изрекла коначну казну од једне године затвора. Станојевић је од тога издржао

⁶² О Станојевићу в. Л. Перовић, *н. д.*, 1, 223–306; Андрија Раденић, *Драгиша Станојевић. Живот, рад и идеје*, (Београд, 1957).

⁶³ Драгиша Станојевић, *Писмо Народу Српском* (Београд, 1891).

половину.⁶⁴ Ово је био један од последњих јавних апела да се врати установа народне војске, а смањи и ограничи стајаћа војска. Станојевић се при свему позивао не само на повратак изворним начелима радикализма (социјализма) већ много више на национални интерес, предвиђајући у догледној будућности један велики рат као неминовност. Станојевић је памфлетом позивао Скупштину да уведе врсту популистичке диктатуре („народна стега“) уперену против владајуће неодговорне бирократије и партијаштва. Станојевић ће своје идеје по изласку из затвора поновити: „Србија се задужила, презадужила, уништила се народна војска и – ујединили се Бугари. /.../ А да се пошло још пре двадесет година правцем, који је обележио Светозар, Србија не би данас била дужна ни паре /.../ Србија би данас имала своју народну војску, војени буџет могао би бити неколико пута већи но што је данас и Србија би у 'војничкој приправности' могла мирно очекивати судбоносне догађаје, који се данас у Европи спремају, и њима се користити да Србе уједини.“⁶⁵

Закључак

Крајем 19. века постојала су два основна модела организације војске: народна војска и стајаћа војска (стални кадар). Од француско-пруског рата почело се свуда са напуштањем концепта народне војске, коме је до данас остала верна Швајцарска. Такав облик оружане силе био је доминантан у Кнежевини Србији до доношења новог закона о војсци 1883. године, којим је уведен обавезан стални кадар од две године службе, са повластицама за одређене категорије регрута. Но и после тога, нарочито под утиском пораза у рату

⁶⁴ А. Раденић, *Драгиша Станојевић*, 57–60. Ни Станојевић није био бољи од оних које је прозивао. Издржавши казну, он који се толико залагао за штедњу у буџету и против бирократије, није одбио лукративни положај комесара (гувернера) Народне банке, а иако на речима републиканац и социјалиста примао је висока одликовања од краља Александра Обреновића. Пензионисан је 1902. са привилегијом да му пензија буде у пуном износу комесарске плате, да би по устоличењу Карађорђевића служио и њима тако што је био реактивиран за комесара НБ све до коначног пензионисања 1910. године. Рат је провео у Нишу, где је и умро 9. новембра 1918. године (*Исто*, 63–64).

⁶⁵ Драгиша Станојевић, *Глухо доба у Радикалној странци* (Београд, 1891), 36–37.

против Бугарске 1885, било је захтева како у војној, тако и политичкој јавности, да се врати претходни концепт народне војске. Народна радикална странка, као популистичка и квазилевичарска партија, док је била у опозицији залагала се за мешовити систем у којем би народна војска била доминантнија. То су образлагали како економским, тако и политичким разлозима: мањим издацима за народну војску и спречавањем краља да стајаћу војску искористи против народних тежњи. Чињеница је да су Тимочку буну угушиле јединице сталног кадра, а да су наспрам себе имале народну војску побуњених срезова. Радикали су радо истицали „демократски“ карактер народне војске, насупрот монархистичком карактеру стајаће војске. Поборници новог модела, који је тада преовладао у Европи, бранили су реформу националним циљевима ослобођења и уједињења Срба, што се не би могло спровести народном војском. Узевши власт почев од краја осамдесетих година 19. века у своје руке, радикали нису обновили народну војску, него су је претворили у резервни састав сталног кадра.

Упоређивањем организације швајцарске народне војске и српске народне војске док је постојала увиђају се сличности: територијална организација (у Швајцарској по кантонима, а у Србији по срезovima); непрофесионални официри из редова самих обвезника; кратка обука на почетку војне обавезе (за регруте од 20. година); потом позивање на годишња вежбања до истека војне обавезе (у Швајцарској до 44, а у Србији до 50. године); држање оружја и опреме код куће; мали број сталног кадра и професионалних старешина који служе за обуку старешина народне војске. Марксистичка теорија „наоружаног народа“ морала је наћи одраз и у Србији код људи који су иначе били припадници социјалистичког или радикалистичког усмерења, као што су били браћа Јеврем и Светозар Марковић, Јеврем Грујић, Димитрије Мита Ценић, Васа Пелагић, Аранђел Раша Милошевић...

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Аноним, „Број официра у Швајцарској”, *Ратник*, новембар–децембар (1905), 951.

Аноним, „Нова организација војске”, *Ратник*, фебруар (1908), 382.

Аноним, „Рекрутовање”, *Ратник*, јун (1907), 979.

Аноним, „Рекрутске школе”, *Ратник*, септембар (1907), 586–587.

Аноним, „Стајаћа и народна војска”, *Ратник*, јул (1889), 584–587.

Аноним, „Швајцарска. Јачина Швајцарске војске”, *Ратник*, август (1892), 222–223.

Аноним, „Швајцарска војска”, *Ратник*, јануар (1904), 91–92.

Аноним, „Утврђивање Швајцарске и Белгије”, *Ратник*, април (1881), 608–617.

А. О., „Мисли о војсци”, *Ратник*, јануар (1888), 65–96; фебруар (1888), 177–195; мај (1888), 528–534; јун (1888), 571–581.

Енгелс, *Избрана војна дела*, I. Београд: Војно дело, 1953.

Голц, Колмар. *Наоружани народ*. Београд: Коларчева задужбина, 1904.

Грујић, Сава. *Војна организација Србије*. Крагујевац, 1874.

Ј., „Има ли Србија војску”, *Ратник*, мај (1889), 334–335.

Ј., „Преустројство наше војске”, *Ратник*, новембар (1889), 477–479.

Један Официр, „Извод из 'Организације војске' неких европских држава. Из устројства Швајцарске војске”, *Ратник*, јануар (1881), 43–59.

Ланглоа, „Велики маневри Швајцарске војске 1906. године”, *Ратник*, април (1907), 525–548; мај–јун (1907), 807–830.

Марковић, Јефрем. „Предавања војне администрације”, *Војин*, (1867) 2, 10. јануар, 28–32; 6, 20. фебруар, 90–95.

Марковић, Светозар. *Србија на истоку*. Нови Сад 1872. Репринт издање Ниш: Градина, 1972.

Маркс, Карл. *Грађански рат у Француској*. Београд: Култура, 1947.

Милошевић, Раша. *Тимочка буна 1883*. Београд, 1923.

Пелагић, Васа. *О рату и цивилизацији*. Будимпешта, 1880.

Протић, Ал. „Каква и колика нам војска треба?“, *Ратник*, јун (1888), 582–592; јул

(1888), 1–25.

Путник, Паја. *Мисли о војеној организацији Србије*. Панчево, 1875.

Самоуправа, 1, (1881), 8. јануар, 1.

Службени војни лист, 1, (1883), 8. јануар, 1–28.

Станојевић, Драгиша. *Глухо доба у Радикалној странци*. Београд, 1891.

Станојевић, Драгиша. *Писмо Народу Српском*. Београд, 1891.

Зборник закона и уредаба издатих у Књажевству Србији. Томови 17, 27, 30, 46.

Литература

Ценић, Димитрије Мита. *Испод земље или моја тамновања*. Београд: Просвета, 1983.

Ценић, Димитрије Мита. *Изабрани списи*. 1–2. Београд: Рад, 1988.

Ђорђевић, Живота. *Српска народна војска. Студија о уређењу народне војске Србије 1861–1864*. Београд: Народна књига, 1984.

Ђукић, Слободан. „Утицај официра из Хабзбуршке монархије и Пруске на стварање и развој стајаће војска у Србији у XIX веку“, *Војноисторијски гласник*, 2 (2019), 22–46.

Ђурђевац, Мило. „Народна војска у Србији 1861–1883“, *Војноисторијски гласник*, 4, (1959), 78–93.

Јовановић, Слободан. *Светозар Марковић*, у: *Сабрана дела Слободана Јовановића*, том II, *Политичке и правне расправе*, књига прва. Београд: Геца Кон, 1932.

Јовановић, Слободан. *Влада Милана Обреновића*, III. Београд: Геца Кон, 1934.

Јововић, Божидар. *Српски официри у националној култури*. Београд: Војноиздавачки завод, 1998.

Крестић, Василије и Радош Љушић. *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*. Књижевне новине, Београд, 1991.

Лапчевић, Драгиша. *Историја социјализма у Србији*. Београд: Слово љубве, 1979.

Љушић, Радош. *Кнежевина Србија (1830–1839)*. Београд: САНУ, 1986.

„Марковић Јеврем” у: *Енциклопедија Југославије*, 6, 23. Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1965.

Марковић, Радосав. *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд: САНУ, 1957.

Митровић, Јеремија Д. „Организација и опрема народне војске у Кнежевини Србији 1854. године”, *Весник Војног музеја ЈНА*, 5, (1958), 183–204.

Перовић, Латинка. *Српски социјалисти 19. века, Прилог историји социјалистичке мисли*, 1–2. Београд: Рад, 1985.

Раденић, Андрија. *Драгиша Станојевић. Живот, рад и идеје*, Београд, 1957.

Раденић, Андрија. *Развој социјалистичке мисли у југословенским земљама до 1918*. Београд, 1967.

Ратковић-Костић, Славица Б. *Европеизација Српске војске 1878–1903*. Београд: Војноисторијски институт, 2007.

Скерлић, Јован. *Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје*. Београд: Просвета, 1966.

Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903. Београд: САНУ, 1988.

Dr. Nenad Ž. Petrović, Research Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade
e-mail: npetrovic21@yahoo.com

THE CONCEPT OF 'THE ARMED PEOPLE' IN 19TH CENTURY SERBIA –THEORETICAL AND PRACTICAL MODELS FROM EUROPE

(Summary)

At the end of the 19th century there were two basic models of the organization of the military force: people's army and a standing army (the regular cadre). Since the Franco-Prussian war people started to abandon the concept of the people's army everywhere, while Switzerland has stayed loyal to this concept to this day. This kind of armed forces had been dominant in the Principality of Serbia until the new law on army was adopted in 1883, when the regular cadre of two years of service was introduced with some privileges for certain categories of recruits. However, even after this, the military and political public demanded to

bring back the previous concept of people's army, especially because people were under the impression of defeat in the war against Bulgaria in 1885. The People's Radical Party, as the populist and quasi left-wing party, while it belonged to the opposition, supported the mixed system, in which the people's army would be more dominant. It was motivated by economic, as well as political reasons: smaller expenses for the people's army and preventing the king to use the standing army against people's aspirations. The fact is that the Timok Rebellion (Timočka buna) was suppressed by the units of regular cadre, which fought against the people's army of the rising districts (.srez" in Serbian). Radicals readily emphasized 'the democratic character" of the people's army as opposed to the monarchist character of the standing army. The supporters of the new model, which had been prevalent in Europe until that time, defended the reform with the national aims of liberation and unification of Serbs, which, according to them, could not be achieved with the help of people's army. Having taken the power into their hands at the end of 1880s, the radicals did not restore the people's army, but they turned it into the reserve part of the regular cadre. By comparing the organization of the Swiss people's army and the Serbian people's army, at the time when it existed, certain similarities are noticed: territorial organization (cantons in Switzerland and 'the srez" in Serbia); unprofessional officers from the lines of people subject to military conscription; short military training at the beginning of military obligation (for recruits at the age of 20); then calling to yearly maneuvers until the expiration of military obligation (until the age of 44 in Switzerland, and until the age of 50 in Serbia); keeping the arms and equipment at home; the small number of regular cadre and professional officers, who train the officers of the people's army. Also, it is noticeable that the Marxist theory of the 'armed people" had to be reflected in Serbia as well, especially among the people who were the members of the socialist or radical orientation, such as brothers Jevrem and Svetozar Marković, Jevrem Grujić, Dimitrije Mita Genić, Vasa Pelagić, Arandjel Raša Milošević...

KEY WORDS: people's army, standing army, Switzerland, Marxism, People's Radical Party

355:929 Путник Р."1903/1912"(093.2) Оригиналан научни рад
355.02"1903/1912"(093.2) Примљен: 18. март 2020.
COBISS.SR-ID 34729737 Прихваћен: 01. јун 2020.

Пуковник др Далибор Денда, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
e-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

ГЕНЕРАЛ РАДОМИР ПУТНИК КАО НАЧЕЛНИК ГЛАВНОГ ГЕНЕРАЛШТАБА И МИНИСТАР ВОЈНИ (1903–1912)

АПСТРАКТ: У раду се на основу грађе из српског Војног архива, Архива САНУ, Архива Министарства спољних послова СР Немачке, мемоарске и релевантне домаће и иностране литературе реконструише делатност Радомира Путника као начелника Главног генералштаба српске војске и министра војног у периоду од 1903. до 1912. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Радомир Путник, Србија, Војска, Генералштаб, Министарство војно

Радомир Путник био је један од најталентованијих војних прегалаца које је Србија имала у целокупној својој историји. Поред краља Милана, који је био главни идејни покретач великих војних реформи у које је Србија ушла у последњој четвртини 19. века, највећа заслуга за одличну припрему српске војске за победоносне ратове вођене у периоду од 1912 до 1918. године припада управо њему.¹

¹ О томе видети више: Далибор Денда, „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920”, *Први светски рат и балкански чвор – Зборник радова*, ур. Момчило Павловић (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 423–436; Слободан Ђукић, *Страни утицај на развој српске војне доктрине у другој половини 19. и*

Његов утицај на развој професионалне војне организације био је најизразитији баш у периоду од 1903. до 1912, када се налазио на челу српског Главног генералштаба (од 16/29. јуна 1903) и чак три пута обављао дужност министра војног. Министар војни био је први пут у кабинету генерала Саве Грујића од 26. јануара/8. фебруара до 30. јула /12. августа 1904. године, затим у кабинету Николе Пашића у току Царинског рата од 17/30. априла 1906. до 30. марта/12. априла 1908. године и коначно у кабинету Марка Трифковића од 22. маја/4. јуна до 17/30. септембра 1912. године.² У свим тим случајевима рад Главног генералштаба остајао је под његовом контролом и директним упливом пошто положај начелника Генералштаба није попуњаван, већ је ту дужност вршио Путников помоћник.³

Радомир Путник као наставник, педагог и војни теоретичар

Од великог значаја за успешно спровођење војних реформи и припреме војске за рат било је ратно искуство Радомира Путника, али и научни и педагошки рад у коме је оставио видан траг пре пензионисања 1896. године. Свестан Путникове способности и војничког генија био је и сам краљ Милан, иако је у њему доживљавао политичког противника. Краљ га је сматрао нашим најбољим војничким учитељем, који би корисно послужио и великој немачкој или француској војсци.⁴ Путник је пре постављења на чело српске војне организације иза себе имао искуство из учешћа у три рата у којима је командовао Рудничком бригадом (први и други српско-турски рат 1876. и 1877/78) и био начелник штаба Дунавске дивизије (српско-бугарски рат 1885/86). То му је након ратова донело даље на-

првој деценији 20. века (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019); Александар Животић, *Путникова школа ратне вештине. Главни ђенералштаб војске Краљевине Србије (1903–1914)*. (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019).

² Живан Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад* (Сарајево: Државна штампарија, 1926), 48.

³ Саво Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1 (Београд: Војноиздавачки завод, 1984), 219–220.

⁴ *Исто*, 205.

предовање у хијерархији и постављање на положај начелника спољашњег – обавештајног одсека Оперативног одељења српског Главног генералштаба (1886–1888), а потом, до 1890, на положај начелника Оперативног одељења. У војној каријери поново је убрзано напредовао, да би се те 1890. године нашао на позицији помоћника начелника Главног генералштаба и фактички постао трећи човек српске војске. Након тога његова војна каријера из политичких разлога ићи ће силазном путањом све до пензионисања на лични захтев 1896. године.⁵ Као ученик Милојка Лешјанина и Димитрија Ђурића, који су били пруски ђаци и наставили рад такође пруског ђака Ранка Алимпића, оснивача катедре тактике и предавача генералштабне службе на српској артиљеријској школи,⁶ и Путник је био поклоник немачке војне мисли. Према сећањима генерала Драгутина Милутиновића, иако самоук, Путник је од страних језика добро знао само немачки, па се у свом раду на спреми војске за рат издашно користио богатом и садржајном немачком војном литературом.⁷ Путник је важио за једног од највећих војних теоретичара које је Србија имала. Као зрео војни писац јавља се већ 1883, у 36. години, када је објављена његова *Ручна књига за артиљеријске официре*.⁸ Круну његовог теоретског рада ипак чине два рукописа о организацији службе Генералштаба у миру⁹ и рату,¹⁰ са укупно 1.344 странице текста. При обради ових књига Путник се највише користио немачком војном литературом, али није занемаривао ни ис-

⁵ Милић Милићевић, Љубодраг Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије* (Београд: Војноиздавачки завод, 2003), 201.

⁶ Радош Љушић, Слађана Бојковић, Милоје Пршић, Божидар Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804–1918* (Београд: Војноиздавачки завод, 2000), 469; *Споменица седамдесетпетогодишњице ВА, 1850–1925* (Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1925), 219, 222; М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 88–92, 125–129.

⁷ Архив САНУ, 11444, Драгутин Милутиновић, „Војвода Радомир Путник”, *Успомене на наше војводе* (рад у рукопису), Београд, 1939, 4.

⁸ Радомир Путник, *Ручна књига за артиљеријске официре* (Београд: Министарство војно, 1883).

⁹ Радомир Путник, *Служба ђенералштаба (1. део), Служба у мирно доба* (Београд: Министарство војно, 1890).

¹⁰ Радомир Путник, *Служба ђенералштаба (2. део), Служба у ратно доба*, (Београд: Министарство војно, 1899).

такнуте војне писце других земаља. При томе је строго водио рачуна о специфичним српским условима, не преузимајући механички туђе погледе.¹¹ Као хонорарни и редовни професор Војне академије предавао је тактику и генералштабну службу од септембра 1886. до септембра 1887, а потом од фебруара 1888. до јула 1895. године.¹² Док се налазио на тим одговорним функцијама у Генералштабу и Војној академији, он је својим широким војностручним и општим образовањем, проницљивим схватањем ратне вештине и необично добрим памћењем одушевљавао своје сараднике у Главном генералштабу и слушаоце Војне академије, где је његов утицај у смислу уједначавања погледа на основне принципе организације и употребе оружаних снага био веома снажан. Настојећи да се обука старешина што више приближи ратној пракси, Путник је у програм обуке увео такозвану тактичку тематику – решавање конкретно постављених ратних задатака на карти или на терену. Руководећи се девизом „какви су официри, таква је и војска”, од слушалаца је тражио познавање наставних предмета до танчина. Посебну пажњу посвећивао је генералштабним официрима, са којима је организовао генералштабна путовања ради решавања конкретних тактичких задатака на свим значајним операцијским правцима у Србији.¹³ Путник је у српској војсци изградио темељ за извођење тактичких вежбања, поставивши их на научну основу. Састављање и решавање тактичких задатака сматрао је најделикатнијим делом научне спреме официра, кроз које се све старешине од најнижих до највиших најбоље могу упознати са свим принципима и начелима ратне вештине.¹⁴ У време док је предавао на Вишој школи Војне академије кроз његове руке прошло је првих пет класа ове српске високошколске војне установе, са укупно 92 полазника, који ће касније заузети најзначајније командне положаје у српској војсци у време балканских ратова и Првог светског рата. Међу њима су били и генералштабни потпуковник Новак Бранковић из II класе и пуковник

¹¹ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 188.

¹² Споменица..., 229; Ж. Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад*, 44.

¹³ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 184.

¹⁴ Ж. Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад*, 128.

Живко Павловић из V класе Више школе Војне академије, који је био главни Путников сарадник у Оперативном одељењу Главног генералштаба из периода након балканских ратова и у Врховној команди у првим годинама Првог светског рата.¹⁵ Великог утицаја на обуку виших старешина српске војске имао је у каснијем периоду Путников Ђак Новак Бранковић, који је на Вишој школи Војне академије увео решавање тактичких задатака апликативном методом на карти и земљишту без унапред предвиђеног решења. Потпуковник Новак Бранковић предавао је тактику од септембра 1901. до јануара 1906. године. Примену ове методе објаснио је у свом најзначајнијем раду *Решавање тактичких задатака*, 1906. године.¹⁶ Та метода примењивана је и на генералштабним путовањима која су организована сваке године за приправнике за генералштабну струку и друге генералштабне официре, којима је од 1903. најчешће руководио сам Путник. На тим путовањима решавани су конкретни стратегијски и тактички задаци на терену. Да би се при решавању тих задатака избегло шаблонизовање и дала превага здравом разуму, прихватано је свако решење уколико је логично и поткрепљено ваљаним аргументима, а не само „школско”. Бранковић и Путник су на тај начин, водећи се геслом да је „у борби све могуће”, дозвољавали критичку анализу сваког задатка, без икаквог ограничавања и арбитарног закључка, што је подстицало самосталност и личну иницијативу старешина свих нивоа.¹⁷ Апликативна метода постаје стандард за читав период у коме се Путник налазио на позицији начелника Главног генералштаба и министра војног, који ће примењивати и Бранковићеви наследници на Катедри тактике потпуковник Милан Ж. Миловановић и други.¹⁸ Од укупно 426 српских официра који су до Великог рата завршили Вишу школу Војне академије, њих 275 или 65% (од X до XX класе Више школе ВА) слуша-

¹⁵ *Споменица седамдесетпетогодишњице ВА, 1850–1925*, 353–355; А. Животић, *Путникова школа ратне вештине...*, 112–117.

¹⁶ Илија Комненовић, „Бранковић, Новак”, *Српски биографски речник*, I (Нови Сад: Матица српска, 2004), 796–797.

¹⁷ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 228–229.

¹⁸ Милан Ж. Миловановић, „Неколико мисли о тактичкој обуци официра”, *Ратник*, III (1912), 29–43.

ло је тактику код Новака Бранковића и његових наследника.¹⁹ Ако се томе додају и оних 92 који су тај предмет слушали код Путника, цифра српских виших официра који су били под утицајем Путничких концепција прелази 85 одсто.

Поред тога, у време док је Путник био глава војне управе, Главни генералштаб и команде дивизијских области су сваке године организовали вежбе без трупа, по карти или на терену, с већим или мањим бројем официра, зависно од циља вежбе, које су употпуњавале овај и иначе обиман систем усавршавања старешинског кадра и чиме су се његове концепције шириле по дубини српског војног организма.²⁰

Путник је истицао вредност и потребу да највише старешине буду најбољих способности и захтевао да и Генералштаб треба да буде на достојној висини.²¹ Још од самог почетка у српском војнообразовном систему генералштабни официри представљали су елиту српске војске, будући да се до тог нивоа стизало изузетно тешко. Селекција кадрова нарочито је пооштрена са доношењем нове уредбе о генералштабној струци од 7/19. децембра 1896. године, када је завршена Виша школа Војне академије уведена као главни почетни услов за прелаз у генералштабну струку, што према Уредби из 1884. године није био случај. Од 1897. године, када се нова уредба почела спроводити, кандидати су се пријављивали на основу расписаног конкурса, а предност су имали официри који су са одличном или врлодобрим успехом завршили Вишу школу.²² Путник је наставио са том праксом. Колико је систем селекције генералштабних официра био ригорозан можда најбоље сведочи чињеница да је двогодишњу припрему за генералштабну струку у периоду од 1880. до 1911. похађало 164 кандидата, од којих је само њих 55 или 33,5% успело да положи завршни испит.²³ Из тих разлога у многим

¹⁹ Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925, 353–363.

²⁰ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, I (Београд: Војноисторијски институт, 1959), 232.

²¹ Ж. Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад*, 128.

²² *Уредба о генералштабној струци*, Ф.Б.№8266 од 7/19. децембра 1896, СВЛ 1388/1896.

²³ Војни архив Београд, пописник 2, кутија 2, фасцикла 3, регистарски број 43/1, лист 67–74 (даље: ВА, п. 2, к. 2, ф. 3, р.б. 43/1, лист. 67–74); *Преглед рада Опе-*
82

армијама генералштабни официри чинили су посебну касту изузетних, која је била уздигнута изнад осталих припадника официрског кора. Највећа заслуга Радомира Путника, који се од 1903. године налазио на положају начелника српског Главног генералштаба, била је та да је умео да зближи Генералштаб и трупу, одређујући правилно делокруг рада генералштабних официра, дајући им улогу стручног, помоћног органа команданата обласних команди и оперативних јединица. Због тога је, како у балканским ратовима, тако и у Првом светском рату, у раду између виших команданата и њихових начелника штабова владала највећа хармонија, што је било од највећег значаја за успешно вођење операција.²⁴

Путник је предузимао и све мере да се војсци издају модерна и савремена правила и упуту за васпитање и обуку и да се отворе разне школе и курсеви, при чему су коришћена сва искуства из енглеско-бурског рата 1899/1900. и руско-јапанског рата 1904/1905. у циљу што боље спреме старешинског кадра – официра и подофицира.²⁵ За стручна усавршавања официра постојале су Пешадијска школа гађања са полигоном у селу Рипањ (јужно од Београда) и Артиљеријска школа гађања са полигоном у селу Косанчић (северозападно од Лесковца). Ове школе, кроз које су у периоду од 1909. до 1911. прошли сви српски официри без обзира на род коме су припадали, одиграле су нарочито позитивну улогу у обучавању командног кадра и његовом оспособљавању за извођење наставе у руковању митраљезима и брзометним топовима, када су ова оруђа уведена у наоружање војске.²⁶ Путник је увео у праксу српске војске и једну лепу и корисну новину, подстичући и омогућавајући што већем броју официра да науче страни језик – француски или немачки. Сваком добром официру који је желео да научи или усаврши страни је-

рацијског одељења Главног генералштаба од 1906. до 1911. године; Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1914–1915 (стање 15. августа 1915) (Ниш: Српска краљевска државна штампарија, 1915), 9–11; Ратна ранг-листа резервних официра 1917–1918 (стање 01.06.1918) (Солун, Штампарска радионица Министарства војног, 1918), 8; М. Милићевић, Љ. Поповић, Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије, 57, 69, 108, 134, 155, 197, 222, 250.

²⁴ Милан Раденковић, *Церска операција 1914* (Београд: Војно дело, 1953), 44.

²⁵ Ж. Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад*, 130.

²⁶ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, I, 232.

зик одобравао је једногодишње одсуство за одлазак у страну земљу.²⁷ Захваљујући том Путниковом прегалаштву српски официри су се развили у свестрано образоване и војностручно изузетно спремне старешине, које су биле оспособљене да разумеју, критички сагледају и прихвате све најмодерније трендове у развоју ратне вештине, војне организације и технике.

Радомир Путник као један од твораца српске војне доктрине

Као један од најквалификованијих, Путник се бавио и израдом савремене српске војне доктрине. Јуна 1893, као помоћник начелника Главног генералштаба постављен је за председника комисије која је добила задатак да прегледа и оцени пројекат *Ратне службе*, најважнијег прописа сваке војске који служи као основа и путоказ за доношење правилних одлука у циљу успешног решавања ратних задатака у најразличитијим ситуацијама.²⁸ На положају министра војног тада се налазио пуковник Драгутин Франасовић, док је место начелника Главног генералштаба заузимао генерал Јован Мишковић. На изради тог правила било је ангажовано Општевојно одељење Министарства војног. Пошто се правило односило на све родове војске и служило као основа за употребу војске, да би се довело у склад са потребама и захтевима свих родова, формирана је комисија за преглед, измене и допуне ових упута. Поред Путника, који се налазио на њеном челу, од генералштабних официра њен члан био је још и потпуковник Коста Поповић. Остали чланови били су: испред коњице пуковник Лазар Лазаревић, командант коњичке бригаде сталног кадра и коњички мајор Михајло Кумрић; испред артиљерије потпуковници Никодије Стефановић и Леонида Соларевић; испред пешадије пешадијски потпуковник Милан Андрејевић и пешадијски мајори Милан Михајловић и Илија Стевановић и испред инжињерије инжињеријски потпуковници Чедомиљ Миљковић и Јован Поповић. Задатак комисије био је да своју оцену и предлоге

²⁷ Ж. Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад*, 133–134.

²⁸ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 189.

достави министру војном до средине октобра 1893. године.²⁹ Наредне године изашли су *Упути и прописи за ратну службу*, који ће бити на снази све до 1911. године.³⁰ У овим прописима први пут је, поред заповести, уведена и директива као савремен и флексибилан облик командовања, прилагођен честим променама ситуације у покретном рату, који води порекло из немачке војне доктрине. Упут је прописао и оквире у којима је дозвољена самоиницијатива командантима пукова и самосталних батаљона, која је посебно подстицана.³¹ Из постојећих података ипак се не може у потпуности сагледати колика је била улога Радомира Путника у изради ових правила, али се може препознати његова филозофија ратоводства. Чињеница да је пуковник Радомир Путник био руководилац маневара у септембру 1893. године и држао критику, која је према речима тадашњег начелника Главног генералштаба генерала Јована Мишковића више личила на предавање како би он радио, иде у прилог индицијама да је нова ратна служба рађена под његовим надзором.³² Заокружен систем којем је са сигурношћу Путник дао свој печат коначно је обелодањен кроз *Ратну службу* из 1911. године. Многи битни ставови ове *Ратне службе* били су под утицајем немачке школе, која је у то време представљала највећи војни ауторитет у Европи. На основу тога правила може се сагледати да се у српској теорији ратне вештине прихватало да променљиви политички циљеви и околности могу увек да модификују стратегију, али да командант мора бити слободан у стварном управљању ратном операцијом. Велика пажња посвећивана је и развоју критичког размишљања код припадника официрског кора. Прихватао је гледиште Молткеа Старијег (Хелмут фон Молтке) да је догматско настојање да се спроведе план операција по сваку цену смртни грех. Пажња је посвећивана охрабривању самоиницијативе код свих команданата, виших и нижих. Основу тог приступа чинила је реченица да „запо-

²⁹ Министарство војно, Решење Ф/Ђ.№ 3185 од 1/13. јуна 1893; *Службени војни лист*, 1893/624–625.

³⁰ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 189.

³¹ *Упути и прописи за ратну службу* (Београд: Министарство војно, Опште-војно одељење, 1894), 4, 261–262.

³² С. Ђукић, *Страни утицај на развој српске војне доктрине ...*, 89.

вест треба да садржи оно што командант не може да учини сам и ништа више”.³³ На тај начин није се желео паралисати дух војске или осакатити спонтаност акције и реакције потчињених команданата.³⁴ Путник је био свестан да се немачка војна доктрина наметала Србији не само због тога што је била доминантна у Европи, већ и због сличног геостратешког положаја – обе државе налазиле су се између више потенцијалних противника. Опкољене Турском, Аустроугарском и Бугарском, српске границе су биле стратегијски осетљиве. Према речима једног француског писца Србија је била опкољена земља, а њен народ – опкољени народ.³⁵ Мада су се ослањали на сопствена искуства из претходних ратова, српски војни теоретичари са Путником на челу су, као и француски, руски, аустријски и други теоретичари тога времена, били доминантно под утицајем немачке војне доктрине, према којој је напад био у првом плану. У српској *Ратној служби* из 1911, чији је главни идејни творац био Радомир Путник, од немачке су се разликовали само одељци о командовању, о штабовима и заступању на дужности, о посредном прибављању података о непријатељу, о извиђачко-заштитним одредима и о четничком ратовању, док су сви остали одељци били готово истоветни са њом.³⁶ Како се може видети, Путник није слепо прихватао све стране поставке, већ је увек имао у виду српску ситуацију, искуство и традицију. Тако су се неке одредбе *Ратне службе* разликовале од одредаба у осталим европским војскама јер су биле намењене нешколованим трупним официрима, резервним старешинама и подофицирима, чиме се изузетно водило рачуна о специ-

³³ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, 227–228.

³⁴ Hajo Holborn, „Moltke i Šlifen”, *Tvorci moderne strategije*, priredio Edvard Mid Eri (Beograd: Vojno delo, 1952), 197.

³⁵ Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903* (Београд: Војноисторијски институт, 2007), 335; Од укупно 1.677 km, граница са Турском износила је 761 km, са Аустроугарском – 406 km, Бугарском – 409 km и Румунијом – 101 km. Србија се простирала на површини од 48.302 km². Имала је облик неправилног четвороугла, чији углови леже у Рачи на Дрини, у Увцу, где он оставља границу Србије, на врху планине Св. Илија и на Дунаву код Текије. На северу су Сава и Дунав одвајали Србију од Аустроугарске, на западу Дрина ју је делила од Босне, на југу се граничила са Турском и Бугарском, а на истоку је Дунав делио од Румуније.

³⁶ Љубомир Балтић, „Турска ратна служба”, *Ратник*, II (1912), 105.

личностима српске војне организације.³⁷ Путник у овом приступу није био сам, пошто је приликом израде националне доктрине идеје о потреби да се узму у обзир карактеристике српске војне организације и карактер и ратничко искуство српског народа заступао и генерал Димитрије Цинцар-Марковић, који се може сматрати творцем концепта стратегијског дочека.³⁸

Основна начела српске *Ратне службе* била су да је циљ сваке борбе уништење непријатеља, да борбена дејства увек треба саобразити стварној ситуацији, да решења буду што једноставнија, с тим да се иницијатива развија у најширим размерама и да се стално тежи постизању ватрене надмоћности.³⁹ Тако су брзо маршевање и вешто маневровање, најшира примена иницијативе и изненађења, вешто коришћење земљишта и маскирања, најтешње узајамно помагање пешадије и артиљерије у нападу и одбрани, али и свестрано коришћење ноћних и четничких (герилских) акција, били основ националне тактичке доктрине српске војске пред балканске ратове.⁴⁰

Читава српска војна организација и систем селекције и обуке кадрова били су подређени доктрини покретног рата. Како је покретни рат наметао веома често мењање ситуације на терену, Путник никада није истицао, нити је веровао у превелику моћ Врховне команде и Генералштаба. Он је сматрао да величанствене победе у рату махом постижу потчињени команданти и да скуп свих тих делимичних успеха вешта управа Врховне команде треба да споји и искористи ради општег успеха.⁴¹ У српској *Ратној служби* из 1911. додатно је разрађена директива која је уведена 1894. и која је остављала могућност за више флексибилности у извршењу задатака. Наглашавано је да је разлика између заповести и директиве у томе што је заповест представљала израз воље старешине за постигнуће намереног циља, која је имала свој опредељени облик и односила се посебице на један догађај, чије је извршење било блиско, и који је

³⁷ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 232.

³⁸ С. Ђукић, *Страни утицај на развој српске војне доктрине...*, 126–128.

³⁹ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, 227–228.

⁴⁰ М. Раденковић, *Церска операција 1914*, 43.

⁴¹ Ж. Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад*, 128–129.

трајао краће или дуже време. Она је обухватала једну ситуацију, постављала циљ, одређивала, распоређивала и упућивала снаге. Директива се, са друге стране, издавала за дуже време и садржала само циљ који је требало постићи, не упуштајући се ни у какве друге подробности и упутства за постизање циља.⁴² У складу са захтевима покретног рата охрабривана је флексибилност и уведен децентрализовани систем извршења, са доста тактичке слободе која је делегирана старешинама нижих јединица, уз већи ниво одговорности и бригае за сопствено људство и испуњавање задатка. У вези с тим полазило се од чињенице да на вођење борбе за победу над непријатељем утиче безброј чинилаца и случајности, тако да није могуће прописати стална правила за све могуће прилике по којима би требало водити борбу да би се дошло до победе. Према српској *Ратној служби* „за сваку дану прилику или случај, старешине упознате са општим стањем ствари и циљем, ослањајући се на своју спремност и свој здрав разум (...) имају, пошто приме заповест од главног команданта, сами да одлучују, у духу опште намере, на избор средстава за победу непријатеља (...).⁴³ Како се види, овај систем охрабривао је потчињене старешине да буду креативни и да самосталније доносе одлуке у складу с развојем ситуације на терену. У српској *Ратној служби*, у вези с тим, посебно се истиче да „све старешине морају бити добро обучене и ваљано васпитане у најширем смислу самосталности и саморадне, јер при честим променама ситуације, у већини прилика, не могу благовремено стићи заповести озго, услед чега се потчињене старешине морају самостално одлучивати у духу постављеног општег циља” (директиве – прим. Д. Д.).⁴⁴ Ова начела била су прописана и када је реч о дужностима старешина у борби. Тако се наводи да је „извршавајући свој борбени задатак сваки старешина дужан да има непрестано на уму општи циљ дејстава. И када се увери да су његове намере и заповести као што треба схваћене, оставља својим потчињенима пуну слободу у избору средстава за извр-

⁴² *Ратна служба* (Београд: Штампарска радионица Министарства војног, 1911), 17.

⁴³ *Исто*, 314.

⁴⁴ *Исто*, 383.

шење (члан 979)".⁴⁵ Старешина је био дужан да развија енергичну иницијативу и самосталност и у случајевима кад је била потребна брза помоћ суседним трупамa и када се стање ствари изменило од времена издате заповести, а накнадно нове заповести још нису стигле. Требало је увек ићи тамо где се чује пуцањ топова и пушака, сем ако то нарочитом заповешћу није ускраћено и ако сам није био уплетен у борбу или изрично добио какав специјални задатак, који се има извршити без обзира на ма какве друге околности. О оваквим својим самосталним одлукама старешина је био дужан одмах да извести свог претпостављенога, од кога је раније добио задатак (члан 980).⁴⁶

Ова начела била су саобразна немачкој такозваној „тактици задатка“ (*Auftragstaktik*), која је у настави тактике на српској Артиљеријској школи и Војној академији у неким својим елементима била присутна од самог њеног оснивања, да би захваљујући Радомиру Путнику била доведена до савршенства и у потпуности имплементирана у систем.

Све то довело је до доминације немачке војне мисли не само код Путника већ и међу српским официрским кором, о чему посредно сведочи и енглески пуковник Томпсон из времена Првог балканског рата. Према његовим речима официри у штабу Прве српске армије „посматрали су рат као науку а не као драму. Били су то људи који су стално тражили аналогију између њихове тренутне ситуације и неке приближно сличне ситуације из каријере њиховог омиљеног стратега – фон Молткеа”.⁴⁷ Овде треба додати да је и каријерни пут самог војводе Путника био сличан ономе великог пруског реформатора и начелника Великог генералштаба фон Молткеа Старијег.

О Путниковом благонаклоном ставу према Немцима сведочи и епизода из времена акредитовања првог немачког војног аташеа у

⁴⁵ Исто, 401.

⁴⁶ Исто, 401–402.

⁴⁷ Василий Б. Каширин, „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века”, *Человек на Балканах глазами русских*, ур. Р.П. Гришина, А.Л. Шемякин (Санкт Петербург: Алетейя, 2011), 204.

Београду након по Србију успешно завршених балканских ратова, који се ту нашао од краја маја 1914. године. Реч је о генералштабном капетану Алфреду Бему-Тетелбаху (Alfred Boehm-Tettelbach), који је званично почео да врши дужност од 30. маја 1914. године.⁴⁸ Начелнику српског Главног генералштаба војводи Путнику представио се 21. јула. Немачки војни изасланик је на предају акредитива дошао у пратњи свог аустроугарског колеге генералштабног мајора Ота Гелинека. Том приликом Немац је одмах позван у кабинет начелника Генералштаба војводе Путника на пиће, док је његовом аустријском колеги речено да остане напољу. Гелинек је посебно био увеређен јер је закључио да је његов немачки савезник *persona gratissima* у Београду.⁴⁹

Завереничко питање и модернизација војске

Након Мајског преврата 1903. године пуковник Радомир Путник је реактивиран након осмогодишње мировине, унапређен у чин генерала и постављен на положај начелника српског Главног генералштаба. Руски војни аташе пуковник Сисојев није пропустио да примети да је у време владавине династије Обреновића Путник био прогоњен због сумњи да је присталица династије Карађорђевића. По Сисојеву, Путник је док је био у пензији објављивао чланке у штампи и бавио се политиком, припадајући, према истом извору, најекстремнијем крилу Радикалне странке, која је била у завади са режимом краља Александра Обреновића. Сисојев ипак истиче да Путник није непосредно учествовао у преврату 29. маја 1903, мада је ван сваке сумње, по њему, реч о експоненту оних снага које су извршиле преврат. Руски војни аташе ипак истиче да је о новом српском начелнику Главног генералштаба од људи различитих, па и супротстављених политичких уверења, слушао само најбоље. Сви они су безрезервно тврдили да се ради о способном, агилном и вредном

⁴⁸ http://www.geocities.com/~orion47/WEHRMACHT/HEER/General/BOEHM_ALFRED.html/ 09.09.2013/

⁴⁹ Richard Bassett, *For God and Kaiser - The Imperial Austrian Army from 1619 to 1918* (New Haven: Yale University Press, 2015), 425.

официру. Нарочито су истицали његово поштење и чврстоћу уверења, којих се он држао и у периоду када је живео у немилости и сиромаштву, што је, како закључује Сисојев, била ретка појава у Србији.⁵⁰

Нашавши се на челу Главне српске војне управе генерал Радомир Путник (унапређен у тај чин 15/28. јуна 1903) имао је пред собом нимало лак задатак – да војску која је након Мајског преврата 1903. године била раздирана унутрашњим сукобима претвори у прворазредну борбену организацију. Старији завереници, оличени пре свега у личностима Александра Машина, Леониде Соларевића, Јована Атанацковића, Дамјана Поповића, Луке Лазаревића и Петра Мишића, понајвише су утицали на њено морално слабљење и делимично напуштање професионалних стандарда. То кршење професионалних стандарда огледало се у пензионисању способних официра коју су сматрани присталицама Обреновића или противницима тренутног стања, или у њиховом премештању на теже дужности у граничним пуковским окрузима, без обзира на стручне компетенције, затим у постављању старијих завереника на највише командне положаје, док су млађи завереници и без потребних квалификација уписивани на Вишу школу Војне академије, у приправнике за генералштабну струку итд.⁵¹ То је довело до тога да се поједини високи официри који су пензионисани 1904. године (пуковници Ж. Мишић, О. Миливојевић, С. Исаковић) укључе у страначку политику наступајући на неколико зборова Српске народне сељачке слоге, странке која је била антизавереничка,⁵² те и до отворених покушаја побуне у гарнизонима у Нишу (тзв. Нишка афера 1903. године) и Крагујевцу (тзв. Крагујевачка афера 1906. године),⁵³ што је додатно разјединило српски официрски кор. Руски војни изасланик у Србији генералштабни пуковник И. Н. Сисојев писао је у вези с тим да су Карађорђевићи, захваљујући завери, наследили једну деморализо-

⁵⁰ В. Б. Каширин, „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века”, 197-198.

⁵¹ Васа Казимировић, *Црна рука* (Крагујевац: Призма; Београд: Центар филм, 1997), 177, 200.

⁵² *Исто*, 235.

⁵³ *Исто*, 214.

вану, превратом располућену армију, бачену уназад у свом развоју.⁵⁴

Српска војска је због Мајског преврата имала негативан имиџ и у европском јавном мњењу,⁵⁵ укључујући и савезнички руски официрски корпус код чијих је припадника нечовечно убиство породице краља Александра и његових ближњих, као и чињеница да су краљеубице заузеле високе положаје у војсци по доласку на престо Петра Карађорђевића, изазивали осећај гађења.⁵⁶

Нашавши се у тешкој ситуацији Путник је заиста улагао огромне напоре да спречи увлачење официра у страначке борбе, поврати поремећени ред и дисциплину и да на националним идеалима уједини официрски кор и усмери га ка својим војничким задацима. Како закључује Саво Скоко, он је у томе постигао запажене резултате, пре свега захваљујући својој беспрекорној моралној репутацији, непристрасности и апсолутној лојалности према уставу, суверену и државној управи.⁵⁷

Ти његови напори нису остали незапажени, па је и руски војни аташе Сисојев, који је критички разматрао ситуацију у српској војсци, сматрао генерала Путника способним да се избори са последицама преврата и некога ко ће радити на њеном оздрављењу. У свом извештају од 30. новембра / 12. децембра 1904. године он истиче да „генерал Путник не припадајући јавно ни партији 'завереника' ни њиховим противницима делује у односу на официрски кор смирујуће или се труди у карајњој мери да се држи те политике, тако да с те стране његов рад заслужује све симпатије”.⁵⁸

⁵⁴ В. Б. Каширин, „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века”, 197.

⁵⁵ Опширније видети: Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, (Београд : Историјски институт, 1965).

⁵⁶ Василиј Б. Каширин, „Смем ли се ја, син таквог оца осрамоћен вратити у Србију, – Александар, син Живојина Мишића у руском јункерском училишту”, *Војноисторијски гласник*, 1 (2008), 124.

⁵⁷ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 223.

⁵⁸ В. Б. Каширин, „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века”, 198.

Као министар војни у влади Николе Пашића Путник је заједно са млађим завереницима помогао Пашићу да 1906. године изнуди пристанак старих завереника на добровољни одлазак у пензију. Након тога краљ је потписао указ о пензионисању петорице вођа завере (Дамјана Поповића, Александра Машина, Петра Мишића, Луке Лазаревића и Љубе Костића), којима је признат пун пензијски стаж и исплаћено из државне касе по 60.000 динара у злату.⁵⁹ На тај начин разрешен је и дипломатски спор са Великом Британијом, а српска војска могла се окренути несметаном мирнодопском развоју.

Потреба за тим била је изузетно велика пошто је због наглог усавршавања наоружања српска војска почела заостајати за суседима и модерним армијама и поред огромних средстава утрошених у ту сврху у претходном периоду. Наиме, крај 19. и почетак 20. века је и период у коме долази до значајног усавршавања митраљеца (*Maxim, Schwartzlose, St. Etienne*) и олучне и остраганске артиљерије. Осим ватреног оружја напредовала је и друга ратна техника, па се тако поред усавршавања жичане телеграфије појављује и телефон, радиотелеграфија и телефонија, аутомобили и авиони.⁶⁰ Да би се и српска војска снабдела најнужнијим борбеним потребама у складу са захтевима савременог рата и економским могућностима земље, захваљујући Путниковој упорности у Главном генералштабу крајем 1904. образована је једна специјална комисија стручњака, чији је задатак био да предложи програм наоружања.⁶¹ На челу Главног генералштаба налазио се тада пуковник Александар Машин.⁶² Комисија је почетком 1905. године предложила да се целокупна пешадија I и II позива постепено наоружа брзометним пушкама *маузер* М.99 калибра 7 mm, а III позив *берданком* или *маузер-коком* М.80. За артиљерију је требало набавити 264 нова брзометна пољска топа, 60 брдских брзометних топова и 36 брзометних хаубица, то јест укупно 90 батерија. Градска и опсадна артиљерија требало је да се попуне са 38 дугачких топова 120 mm, шест дугачких топова 150

⁵⁹ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 226.

⁶⁰ Више информација у: Petar Томас, *Ratovi i armije XIX veka* (Београд: Vojnoizdavački zavod, 1968), 514–522.

⁶¹ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 220.

⁶² А. Животић, *Путникова школа ратне вештине...*, 314.

mm и 12 мерзера од 200 до 220 mm.⁶³ Једно од кључних питања за успешно преоружање српске војске било је прибављање страних кредита за наоружање и решавање такозваног „топовског питања“, које је имало и политичку тежину и које је коначно решено крајем 1906. године опредељењем за брзометне топове француског произвођача, фирме „Шнајдер“.⁶⁴ Са овом фирмом почетком новембра 1906. године закључен је уговор за куповину 180 пољских топова 75 mm, 36 брдских и осам коњичких топова.⁶⁵ Међутим, и поред тога по питању набавке наоружања и опреме ништа значајније није урађено ни у наредних неколико година.⁶⁶

Тек је пензионисање старих завереника и тајни рапорт пуковника Александра Машина краљу Петру и министру војном генералу Радомиру Путнику из 1906, у коме је стање обучености и опремљености српске војске оцењено као веома лоше, донекле утицало на то да период страховладе престане и војска се врати редовном стању, те да се озбиљније почне радити на њеној техничкој модернизацији. Рапорт је до априла 1907. процурио и у јавност и био предмет жучних расправа, изазивајући забринутост у широким круговима српског друштва.⁶⁷ Након тога јављају се и нови предлози компетентних официра у вези са модернизацијом српске војске, набавком савремене ратне технике, какав је био рапорт пуковника Дамјана Влајића из 1907. године.⁶⁸

На убрзање процеса модернизације утицала је и Анексиона криза из 1908/1909. године, када је Србија била војнички неспремна да заштити своје националне интересе у Босни и Херцеговини и

⁶³ О томе детаљније: А. Животић, *Путникова школа ратне вештине...*, 313–346.

⁶⁴ О томе опширније: Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*.

⁶⁵ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 224.

⁶⁶ О томе видети: *Први балкански рат 1912–1913*, I, 225–227.

⁶⁷ О томе видети: Mile Bjelajac, „Slučaj tajnog raporta pukovnika Aleksandra Mašina kralju Petru I i ministru vojnom 1906. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1997), 55–79.

⁶⁸ О томе опширније видети: Далибор Денда, „Тајни рапорт пуковника Дамјана Влајића из 1907. године о наоружању и опреми српске војске”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2008), 213–230.

пored велике народне енергије и масовних народних протеста против тог чина.⁶⁹

Након тога српска војска се у периоду од 1908. до 1912. опремила савременом артиљеријом, митраљезима, теретним аутомобилима⁷⁰ и била једна од првих која је увела ваздухопловство. Томе је нарочито допринела чињеница да је у новембру 1909. године у Француској закључен зајам од 150 милиона франака, од чега 95 милиона за наоружање и опрему војске.⁷¹ За потребе војске инжињерије из Шведске су 1908. године поручене бомбе, експлозив, пикритска киселина у Немачкој, телефонски и телеграфски материјал за коњицу, артиљерију, пешадију и инжењерију, четири рефлектора, две бежичне телеграфске станице „Телефункен“, једно балонско одељење у Немачкој, водоничка станица у Швајцарској и најмодернија телеграфска и балонска возила.⁷² И то опремање било је праћено бројним аферама, тако да је војска била стални предмет интересовања булеварске штампе и страначке политике. Наиме, једна већа афера у снабдевању војске откривена је у јулу 1910. године. Аферу је изнео у парламенту бивши завереник пензионисани пуковник Петар Мишић. Тада су ухапшена пуковници Рашић и Влајић, одговорни за пријем артиљеријске муниције купљене у иностранству. Због овог случаја министар војни Степа Степановић био је принуђен да поднесе оставку.⁷³

Нови раскол у официрски кор унела је и вест о оснивању тајне официрске организације „Уједињење или смрт“, познатије под називом „Црна рука“, која је процурила у јавност крајем 1911. године. Реч је о организацији карбонарског типа чије су главно језгро чиниле разочаране присталице завере из 1903. године и која је своје идеолошке корене вукла из немачког и италијанског национализма. Основне идеје организације биле су изнете у листу *Пијемонт*. Њи-

⁶⁹ Сава Микић, *Историја југословенског ваздухопловства* (Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1933), 59.

⁷⁰ О томе видети опширније: Далибор Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908–1918* (Београд: Одељење за транспорт СМР МО, 2008).

⁷¹ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 231.

⁷² С. Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, 60–61.

⁷³ В. Казимировић, *Црна рука*, 176.

хови носиоци били су изразити противници парламентарне демократије и либерализма, залагали су се за расну хигијену, морални препород, обнову вере и цркве, јачање војне силе, а на спољнополитичком плану за уједињење Срба и Хрвата, који су по њима представљали један народ, уз ослонац на Русију којој је требало оставити „да бар посредно управља судбином словенске расе”. Организација није презала ни од употребе политичког насиља као средства да се преко реда убрза историјски развој. Врховна централна управа „Црне руке” била је састављена углавном од официра, међу којима је био најистакнутији генералштабни мајор Драгутин Т. Димитријевић Апис, а од цивила уредник *Пијемонта* Љубомир С. Јовановић Чупа. Према оцени Милорада Екмечића радило се о једној од многих официрских завера на подлози масонских ложа, присутних у то време и у другим европским земљама.⁷⁴ Убрзо по сазнању о постојању „Црне руке” официри који су били противници завереника и странчарења у војсци основали су јануара 1912. године друштво „Српско јединство”. Њега су углавном чинили они официри који су пензионисани након Мајског преврата 1903, на челу са генералом Михајлом Срећковићем. Друштво се залагало за појачање националног рада и с тим у вези јачање старешинског ауторитета и дисциплине у војсци.⁷⁵

Смиривању ситуације унутар официрског кора у овом периоду нарочито је допринео генерал Радомир Путник, који је такође имао свој удео у прогону непоћудних официра одмах након завере,⁷⁶ али коме су војнички занат и корист за систем ипак били изнад свега. Због тога и не чуди што је у балканским ратовима за начелника штаба узео иначе прокаженог Живојина Мишића, који је у војску

⁷⁴ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II (Београд: Просвета, 1989), 623–628. Видети такође опширније и: Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку* (Београд: Библиотека Града Београда, 1992), 598–646 и В. Казимировић, *Црна рука*, Крагујевац, 1997.

⁷⁵ В. Казимировић, *Црна рука*, 366.

⁷⁶ *Исто*, 201; Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији – Апис и Црна рука* (Београд: Жагор, 2006), 71;

враћен 1909, за време министровања његовог класног друга генерала Михајла Рашића.⁷⁷

И убрзане модернизацијске мере предузете у овом периоду умногоме су допринеле да српска војска и у погледу техничке опремљености израсте у војну силу способну да се носи с искушењима која су доносили ратне године.

Препоруке генералштабне комисије и артиљеријско-техничког пуковника Дамјана Влајића у великој мери спроведене су у дело, тако да су пред ратове пукови српске војске били наоружани брзометним пушкама система „Маузер” М99/907 и М1910 и ручним бомбама система „Азен”, а њихови допунски батаљони брзометним пушкама М80/907, преправљеним од спорометних у Војнотехничком заводу у Крагујевцу. Пешадијски пукови III позива били су наоружани једнометним пушкама система „Бердан”.⁷⁸ У војсци су се у овом периоду, поред остале технике, налазила 544 топа (од којих 324 модерна) и 230 митраљеза.⁷⁹ Од остале технике међу средствима је било и 10 камиона швајцарске марке „Arbenz” и два аутомобила немачке марке „N.A.G”, док је у току ратних операција 1912/13 њихов број повећан на 50, набавкама возила марке „Dixi” и „Opel” из Немачке.⁸⁰ И машине за шрапнелницу у Војнотехничком заводу у Крагујевцу набављене су у Немачкој након неуспеха с производњом артиљеријске муниције по лиценци француске фирме „Schneider”.⁸¹ Немачка фирма „Erhardt” из Дизелдорфа примила је обавезу да постави потребне инсталације и са својим стручњацима у војнотехничким заводима произведе 80.000 граната, као и да обучи српске инжењере и мајсторе за њихову даљу производњу. Предвиђени ка-

⁷⁷ М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 157.

⁷⁸ Непосредно пред почетак Првог балканског рата оперативна војска имала је у наоружању 195.671 брзометну пушку, 23.655 пушака М80, 664 коњичка и 3.431 артиљеријски карабин М84. Трећи позив имао је 52.859 старих *берданки* и 1.545 коњичких карабина. (Према: *Први балкански рат 1912–1913*, I, 226).

⁷⁹ Саво Скоко, *Други балкански рат*, I (Београд: Војноисторијски институт, 1968), 256–257.

⁸⁰ Д. Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908–1918*, 37–44, 49, 53.

⁸¹ Živomir Spasić, *Kragujevačka fabrika oružja 1853–1953* (Београд: Vojnoizdavački zavod, 1973), 108.

пацитет постројења био је 200 топовских метака за десеточасовни радни дан.⁸² Посао је започет у шрапнелници коју су инсталирали Французи, док су Немци са својим машинама монтирали и нову упаљачницу. Израда зрна и упаљача вршена је по конструкцији фирме „Erhardt”. Директор те фирме са двојицом пословођа и четворицом главних мајстора допутовао је у Крагујевац 16. октобра 1910. године. Већ крајем 1911. године су у фабрикацију зрна и чауре, а идуће 1912. године отпочела је и фабрикација упаљача. Немачки стручњаци остали су у Крагујевцу све до дочетка Првог балканског рата (1912).⁸³ Поред тога Србија је располагала и са две барутане, од којих је једна била у Страгарима код Крагујевца, а друга у Обилићеву код Крушевца, која је била опремљена најмодернијим машинама. Постојала су и два завода за израду војне одеће – у Београду и Нишу.⁸⁴ И српско ратно ваздухопловство ушло је у Први балкански рат спремно. Оно је располагало са осам авиона француских произвођача „Bleriot” и „Farman” и два авиона типа „R.E.P”, набављена за турску војску и заплењена у Нишу по избијању рата, као и једним авионом типа „Dux” са руским пилотом.⁸⁵ Одећна опрема српске војске пред Први балкански рат ипак није у потпуности задовољавала, јер су комплетну опрему имале само јединице I позива, јединице II позива – некомплетну, а јединице III позива и последње одбране – сопствену одећну спрему.⁸⁶ Захваљујући Путниковом преданом раду на челу војне управе српска војска била је тако материјално релативно добро опремљена за предстојеће задатке који су јој се наметали у балканским ратовима и Првом светском рату.

⁸² Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, R-11515; Militärangelegenheiten Serbiens vom 1. Oktober 1909 bis 31. Dezember 1910; Serbien: Verhandlungen mit den Fabriken Schneider-Creuzot und Erhardt – Düsseldorf; Militärbericht, Bukarest, den 25. Juni 1910 (Militärattache).

⁸³ Ž. Spasić, *Kragujevačka fabrika oružja 1853–1953*, 108.

⁸⁴ Исто, 127.

⁸⁵ С. Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, 72.

⁸⁶ С. Скоко, *Други балкански рат*, I, 258.

Творац српских ратних планова

Путник је био и главни носилац израде српских ратних планова против Турске, Бугарске и Аустроугарске, на новим претпоставкама, на којима се, према сећањима војводе Живојина Мишића, почело радити у јесен 1903. године. Као основа коришћени су ранији елаборати о концентрацији војске на разним фронтовима, које је у своје време разрађивао генерал Димитрије Цинцар-Марковић. У току зиме 1903/4. године довршена је главна претпоставка концентрације трупа против Турске, а на осталима (према Аустроугарској и Бугарској) отпочео је рад. На претпоставци концентрације трупа у случају рата са Аустроугарском радио је генералштабни пуковник Живојин Мишић све до пензионисања у априлу 1904. године.⁸⁷ Мишићево пензионисање на захтев завереника из тих разлога могло је тешко пасти генералу Путнику, али је и поред тога у Оперативном одељењу Главног генералштаба План концентрације трупа према северном и западном фронту (Аустроугарска) ипак завршен у току 1905. године.⁸⁸ У периоду између 1906. и 1912. израђене су и три комбинације Ратног плана за рат против Турске, чији је главни творац био Радомир Путник.⁸⁹ Његови главни помоћници при изради тог ратног плана били су, према признању самог Путника, пуковници Живојин Мишић и Живко Павловић.⁹⁰ Под његовим руководством до 1907. израђен је Ратни план против Бугарске,⁹¹ а до 1908. и дефинитивно утврђен Ратни план против Аустроугарске.⁹²

⁸⁷ Живојин Мишић, *Моје успомене* (приредио Саво Скоко) (Београд: БИГЗ, 1981³), 232–233.

⁸⁸ *Преглед рада Операцијског одељења Главног генералштаба од 1906. до 1911. године*; ВА, п. 2, к. 2, ф. 3, р.б. 43/1, лист 43, 44, 45.

⁸⁹ Новица Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војводе Карађорђа до краља Петра*, (Београд: Штампарија „Давидовић“, 1933), 174–228.

⁹⁰ Юрий Сафронов, *Дневник Верховского* (Москва: Вече, 2014), 218.

⁹¹ *Преглед рада Операцијског одељења Главног генералштаба од 1906. до 1911. године*; ВА, п. 2, к. 2, ф. 3, р.б. 43/1, лист 45.

⁹² О томе видети више: Далибор Денда, „Геополитичке прилике у Европи и српски Ратни план 1914. године“, *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године* – Зборник са научног скупа, ур. Миломир Степић и Љубодраг Ристић (Лајковац: Градска библиотека – Београд: Институт за политичке студије, 2015), 111–138.

Путник је припремио цео механизам у војсци за брзо, тачно и правовремено извршење мобилизације и концентрације српске војске на све фронтове.⁹³ Брзом извођењу мобилизације и концентрације значајно су доприносиле и железнице изграђене у претходном периоду. Путников утицај на планове за изградњу железничке мреже био је велики. Изградња тимочке пруге од Прахова до Ниша, коју је требало допунити ускотрачном пругом Зајечар – Параћин, предузета је превасходно из стратегијских разлога, да би се успоставила саобраћајна веза са Русијом мимо Аустроугарске и Турске.⁹⁴ Путник је брижљиво радио на концентрацијским плановима, улазећи у најситније детаље. Да би се концентрација војске одвијала без икаквих поремећаја, приступило се практичној обуци особља предвиђеног за обављање најважнијих послова. Радови на оправци старих и изградњи нових прилазних путева су убрзани. Постојећа железничка мрежа такође је ужурбано припремана за интензиван војни транспорт: повећан је возни парк, подигнуте су постаје за укрштање возова по ратном графикону, израђене нове водостанице, слагалишта угља и мазива, рампе за укрцавање и искрцавање војних возова од 100 осовина (50 вагона), опремљене су радионице за оправку локомотива и вагона.⁹⁵ Резултати нису изостали, па је након завршетка Првог балканског рата аустроугарски војни аташе потпуковник Ото Гелинек закључио да се српска концентрација морала оценити повољном оценом, ако се узму у обзир лоши путеви и саобраћајна средства, те чињеница да је у Врањској котлини било сакупљено око 110.000 војника. Он је истакао да се српском Генералштабу не може одрећи признање ако се узме у обзир са каквим су средствима која су им стајала на располагању успели брижљиво да припреме и спроведу тај део ратног похода.⁹⁶ Према Живану Ранковићу, мобилизација српске војске пред Први балкански рат 1912/1913. године,

⁹³ Ж. Ј. Ранковић, Војвода Радомир Путник – његов живот и рад, 131.

⁹⁴ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 224.

⁹⁵ *Исто*, 239.

⁹⁶ Далибор Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у Балканским ратовима 1912/1913”, *Балкански ратови 1912–1913: нова виђења и тумачења* – Зборник радова, књ. 26, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013), 130.

која је постала углед и пример брзе, ваљане, тачне и потпуне мобилизације, јасно потврђује, и поред јединственог одушевљења за рат, како су сви послови припремљени брижљиво и како треба.⁹⁷

Путник је израдио и спровео у дело и формацију целокупне војске према српским приликама и потребама.⁹⁸ Пошто је 28. јула 1903. године био именован за члана Вишег војног савета, већ на његовој првој седници одржаној 31. августа предложио је да се донесе Уредба о новој формацији војске, којом би се предвидело да се у случају рата формира пет дивизија II позива, уместо две предвиђене старом формацијом.⁹⁹ Захваљујући томе на бази сталног кадра од 2.349 официра и 29.206 подофицира и војника Србија је пред епоху ратова могла мобилисати по пет пешадијских дивизија првог и другог позива и једну коњичку дивизију, са деловима у непосредном саставу армија и Врховне команде у свему 286.818 људи оперативне војске, 55.580 људи трећег позива и 3.310 обвезника последње одбране,¹⁰⁰ што је процентуално у односу на број становника било скоро двоструко више у односу на Аустроугарску.¹⁰¹ Било је планирано и формирање још једне, комбиноване дивизије од прекобројних пукова првог и другог позива, али ће она заживети тек у току Великог рата.

Резултати након дугогодишњег прилежног рада и координације активности на свим нивоима нису изостали, па је и Србији наклонен аустроугарски војни аташе оценио рад српске Врховне команде у ратовима 1912–1913. веома ласкаво, износећи да је од са-

⁹⁷ Ж. Ј. Ранковић, *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад*, 131.

⁹⁸ Исто, 130.

⁹⁹ С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, 218.

¹⁰⁰ Р. Томас, *Ratovi i armije XIX veka*, 754.

¹⁰¹ Краљевина Србија према попису из 1910. године имала је укупно 2.922.058 становника, који ће и у току Првог светског рата чинити њен основни регрутни потенцијал. У складу са изнетим цифрама, Србија је мобилисала 11,8% целокупног становништва. Од укупно 51.390.223 становника по попису из 1910. године Аустроугарска је у случају рата могла подићи око 3.700.000 људи или 7% укупне популације. Од те цифре било је свега 1.220.000 иоле солидније обучених војника. Основне информације о организацији аустроугарске војске видети у: Boris M. Šapošnjikov, *Mozak vojske* (Beograd: Vojno delo, 1964); Tado Oršolić, „Vojno-teritirijalna podjela i reorganizacija austrougarske vojske 1867. – 1890.“, *Rad Zavoda povjesnih znanosti HAZU u Zadru*, 46 (2004), 369–394.

мог почетка владао плански приступ свим орга-низационим питањима и прецизност у изради наређења.¹⁰² Да је за то главна заслуга припадала баш војводи Путнику не треба ни сумњати.

Захваљујући преданом раду генерала Радомира Путника српска војска у периоду пред епоху ратова 1912–1918, вођена на савременим основама, грађена на модерној војној доктрини ослобођеној било какве догме, створила је изузетан старешински кадар, извајан кроз строг систем селекције, отворен за нове идеје и пун самоиницијативе. Располагала је и одлично обученим и национално хомогеним људским материјалом, који је био дисциплинован, национално фанатизован и малим задовољан. Војска је у том периоду опремљена најсавременијом ратном техником, а српска војна индустрија оспособљена да задовољи основне потребе војске за муницијом, одржавањем наоружања и војном одећом, што се постигло уз огромна материјална напрезања читавог друштва. Израдом више варијанти ратних, мобилизацијских и концентрацијских планова српски Главни генералштаб под Путниковим руководством с правом је понео епитет „мозга армије”.

Путников рад на реформи војске дао је прве резултате већ у балканским ратовима, када се он налазио на челу Штаба Врховне команде. Његов систем обуке официра показао се супериорним већ у Кумановској бици, која је великим делом добијена самоиницијативом нижег старешинског кадра. Због добро обављене припреме војске за рат Путник је након Куманова први од српских официра понео чин војводе. И први успеси српске војске у Другом балканском рату и првим годинама Првог светског рата могу се добрим делом приписати преданом реформском раду војводе Радомира Путника. Својим целокупним животом и радом он представља пример како се до великих резултата може доћи само плански, марљивим учењем и дугогодишњим мукотрпним радом, уз постојање људских и моралних квалитета.

¹⁰² Д. Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у Балканским ратовима 1912/1913”, 133.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив САНУ, 11444, Драгутин Милутиновић, „Војвода Радомир Путник”, *Успомене на наше војводе* (рад у рукопису), Београд, 1939.

Војни архив Београд, пописник 2, кутија 2, фасцикла 3, регистарски број 43/1; *Преглед рада Операцијског одељења Главног ђенералштаба од 1906. до 1911. године*.

Auswärtiges Amt, Berlin, Politisches Archiv, R-11515: Militärangelegenheiten Serbiens vom 1. Oktober 1909 bis 31. Dezember 1910.

Објављени извори:

Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1914–1915 (стање 15. августа 1915), Ниш: Српска краљевска државна штампарија, 1915.

Ратна ранг-листа резервних официра 1917–1918 (стање 1. 6. 1918), Солун, Штампарска радионица Министарства војног, 1918.

Ратна служба Београд: Штампарска радионица Министарства војног, 1911.

Службени војни лист (1893)

Упути и прописи за ратну службу, Београд: Министарство војно, Општевојно одељење, 1894.

Мемоари и дневници:

Мишић, Живојин. *Моје успомене* (приредио Саво Скоко). Београд: БИГЗ, 1981³.

Сафронов, Юрий. *Дневник Верховского*. Москва: Вече, 2014.

Литература

Алексић-Пејковић, Љиљана. *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*. Београд : Историјски институт, 1965.

Балтић, Љубомир. „Турска ратна служба”, *Ратник*, II (1912), 105–113.

Bassett, Richard. *For God and Keiser - The Imperial Austrian Army from 1619 to 1918*. New Haven: Yale University Press, 2015.

Bjelajac, Mile. „Slučaj tajnog raporta pukovnika Aleksandra Mašina kralju Petru I i ministru vojnom 1906. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1997), 55–79.

Денда, Далибор. „Српска војска у предвечерје епохе ратова 1912–1920”, *Први светски рат и балкански чвор – Зборник радова*, ур. Момчило Павловић. Београд: Институт за савремену историју, 2014, 423–436.

Денда, Далибор. „Тајни рапорт пуковника Дамјана Влајића из 1907. године о наоражању и опреми српске војске”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2008), 213–230.

Денда, Далибор. „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у Балканским ратовима 1912/1913”, *Балкански ратови 1912 – 1913: нова виђења и тумачења – Зборник радова*, књ. 26, ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 125–158.

Денда, Далибор. „Геополитичке прилике у Европи и српски Ратни план 1914. године”, *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године – Зборник са научног скупа*, ур. Миломир Степић и Љубодраг Ристић. Лајковац: Градска библиотека – Београд: Институт за политичке студије, 2015, 111–138.

Денда, Далибор. *Аутомобил у српској војсци 1908–1918*. Београд: Одељење за транспорт СМР МО, 2008.

Драшковић, Радован М. *Преторијанске тежње у Србији – Апис и Црна рука*. Београд: Жагор, 2006.

Ђукић, Слободан. *Страни утицај на развој српске војне доктрине у другој половини 19. и првој деценији 20. века*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019.

Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790–1918*, II. Београд: Просвета, 1989.

Животић, Александар. *Путникова школа ратне вештине. Главни ђенералиштаб војске Краљевине Србије (1903–1914)*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019.

Казимировић, Васа. *Црна рука*. Крагујевац: Призма – Београд: Центар филм, 1997.

Каширин, Василий Б. „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных

специалистов в начале XX века", *Человек на Балканах глазами русских*, ур. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин. Санкт Петербург: Алетейя, 2011, 189–234.

Комненовић, Илија. „Бранковић, Новак”, *Српски биографски речник*, I. Нови Сад: Матица српска, 2004, 796–797.

Љушић, Радош, Слађана Бојковић, Милоје Пршић, Божидар Јововић. *Официри у високом школству Србије 1804–1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 2000.

Микић, Сава. *Историја југословенског ваздухопловства*. Београд: Штампарија Драг. Грегорића, 1933.

Милићевић, Милић, Љубодраг Поповић. *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*. Београд: Војноиздавачки завод, 2003.

Миловановић, Милан Ж. „Неколико мисли о тактичкој обуци официра”, *Ратник*, III (1912), 29–43.

Oršolić, Tado. „Vojno-teritirijalna podjela i reorganizacija austrougarske vojske 1867. – 1890.”, *Rad Zavoda povjesnih znanosti HAZU u Zadru*, 46 (2004), 369–394.

Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске), I. Београд: Војноисторијски институт, 1959.

Путник, Радомир. *Ручна књига за артиљеријске официре*. Београд: Министарство војно, 1883.

Путник, Радомир. *Служба ђенералштаба (1. део), Служба у мирно доба*. Београд: Министарство војно, 1890.

Путник, Радомир. *Служба ђенералштаба (2. део), Служба у ратно доба*. Београд: Министарство војно, 1899.

Раденковић, Милан. *Церска операција 1914*. Београд: Војно дело, 1953.

Ранковић, Живан Ј. *Војвода Радомир Путник – његов живот и рад*. Сарајево: Државна штампарија, 1926.

Ракочевић, Новица Б. *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*. Београд: Штампарија „Давидовић”, 1933.

Ратковић-Костић, Славица. *Европеизација српске војске 1878–1903*. Београд: Војноисторијски институт, 2007.

Скоко, Саво. *Други балкански рат, I*. Београд: Војноисторијски институт, 1968.

Скоко, Саво. *Војвода Радомир Путник*, 1. Београд: Војноиздавачки завод, 1984.

Spasić, Živomir. *Kragujevačka fabrika oružja 1853–1953*. Београд: Војноиздавачки завод, 1973.

Споменица седамдесетпетогодишњице ВА, 1850–1925. Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1925.

Томас, Петар. *Ratovi i armije XIX veka*. Београд: Војноиздавачки завод, 1968.

Ђоровић, Владимир. *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*. Београд: Библиотека Града Београда, 1992.

Holborn, Hajo. „Moltke i Šliften”, *Tvorci moderne strategije*, priredio Edvard Mid Erl (Београд: Војно дело, 1952), 189–222.

Šapošnjikov, Boris M. *Mozak vojske*. Београд: Војно дело, 1964.

Електронски извори:

http://www.geocities.com/~orion47/WEHRMACHT/HEER/General/BOEHM_ALFRED.html/09.09.2013/

Colonel Dr. Dalibor Denda, Research Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade
e-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

GENERAL RADOMIR PUTNIK AS A CHIEF OF THE SERBIAN MAIN GENERAL STAFF AND MINISTER OF THE ARMY (1903- 1912)

(Summary)

General (Field marshal) Radomir Putnik was one of the most prominent military leaders that Serbia had in its whole history. Together with the king Milan Obrenović, Putnik was the main creator of the professional Serbian military organization. Although this two personalities staid on opposite sides regarding the views on Serbian internal and foreign policies, first Serbian king after Kosovo prized Putnik as a great military mind and theorist. Within the Serbian military history Putnik will be remembered as a war commandant, professor of tactics and general staff service, strategist and creator of Serbian war plans against Ottomans, Austria-Hungary and Bulgaria. For whole his work was of a great value his commanding experience from the wars Serbia fought against Turkey in 1876-1878 and Bulgaria 1885/86 in which he acted as a brigade commander and chief of staff of infantry division. During the 1880's and 1890's Putnik was a professor on Serbian war collage and deputy chief of Main General staff. Because of political reasons he was retired in 1896. Reactivated after Coup d'état from 1903 on he was the main figure of Serbian military. In that period he managed to create and fully implement new military doctrine based on German mission type tactics, adopted to the Serbian specifics. His contribution to modernization of Serbian army in the period between 1903 and 1912 was also tremendous. In that period, thanks to his work, Serbia managed to create an army in strength of 10 infantry and one cavalry division obtaining 12% of its all population. Thanks to Putnik's understanding this army was also very well equipped with modern rapid - fire artillery and guns, air-plains, signal equipment and motor cars. Putnik was creator of

Serbian mobilization, concentration and operational plans, and one of the most responsible persons for battle success Serbia gained during the wars fought from 1912 to 1918.

KEY WORDS: Radomir Putnik, Serbia, Army, Generalstaff, Ministry of the Army

355.02(497.1:495)"1939/1941"
327:355(497.1:495)"1939/1941"
COBISS.SR-ID 34730249

Оригиналан научни рад
Примљен: 08. јун 2020.
Прихваћен: 14. септембар 2020.

Др Миле Бјелајац, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд
e-mail:mile.bjelajac@gmail.com

ЛАЖНА НЕУТРАЛНОСТ: ЈУГОСЛОВЕНСКА ПОМОЋ ЗАПАДНИМ САВЕЗНИЦИМА И ГРЧКОЈ (1939–1941)

АПСТРАКТ: У овом раду аутор настоји да, уз раније научне информације о прикривеним делатностима државног руко-водства за време проглашене неутралности 2. септембра 1939, дода и нека нова сазнања и непозната сведочења о стварном карактеру „неутралности” и циљано прикривеном помагању Грчке после италијанске агресије на ту земљу 28. октобра 1940. године. Посебну вредност раду дали су микрофилмовани документи оставштине кнеза Павла и кнегиње Олге који се налазе у Архиву Југославије, а до скоро су били једино доступни на Универзитету Колумбија у Њујорку. Мада је историчар Јакоб Хоптнер имао међу првима увид у ову документацију, она показује да неке драгоцене детаље за ову тему није изложио. Од посебног значаја су били дневни записи кнегиње Олге.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Грчка, западни савезници, неутралност, Други светски рат, агресија

У своје време овим периодом југословенске и балканске историје бавила су се два знаменита историчара, амерички – Јакоб Б. Хоптнер и

италијански – Алфредо Бреша.¹ Њихови радови имали су извесног утицаја на неке до тада устаљене интерпретације политике кнеза Павла, али не у мери да се превладају оцене које су оставили Винстон Черчил (W. S. Churchill) и Антони Идн (Anthony Eden) или протагонисти 27. марта у Београду и емиграцији. То су делом следили југословенски историчари после 1945. године. Такав приступ донекле је замаглио карактер политике неутралности и епизоду сарадње и помоћи Грчкој током њеног рата са Италијом 1940/1941. године.

Новија истраживања на изворима који нису били познати или су заобилажени ипак показују да се радило о лажној неутралности Југославије после избијања рата 1. септембра 1939. године. Доказе о томе Немци су пронашли приликом заробљавања француског Генералштаба у Шаритеу (La Charité sur Loire). Хитлер их је објавио као оправдање за инвазију на Југославију у априлу 1941. године. Наведени су докази о Пројекту за формирање експедиционог корпуса, започетог 19. августа 1939, потом блиска сарадња и сагласност гледишта два генералштаба, размена војних мисија, омогућавање ратног транспорта у корист Француске, Енглеске и Пољске, испоруке наоружања, размена обавештајних информација, поновно отварање веза после 16. априла 1940. и одређивање официра за везу са генералом Веганом и на крају изјава од 11. јуна 1940. да ће Југославија ступити у рат на страни Француске ако се тамо ситуација преокрене. Такође, када је у питању Грчка, ова заплењена документа почела су да се користе већ у јулу 1940. као доказ да је ова земља кршила прокламовану неутралност.²

После слома Француске, мада још увек неутрална, Југославија наставља контакте и сарадњу са Британијом и прикривено помаже Грчку када је била нападнута од Италије. С друге стране, противи се захтеви-

¹ Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1973), *Yugoslavia in Crisis 1934–1941*, Columbia University Press: 1962); Alfredo Brecchia, *Jugoslavia 1939–1941: Diplomazia de la neutralita*, (Milano: Guiffre, 1978).

² Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска, Србија и Југославија 1901–1999* (Београд: Медија центар Одбрана – Академија за дипломатију и безбедност, 2010), (у даљем тексту: Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска*) 175–178, 190 (Prema: Archives Diplomatiques, Paris, PA-40, Cabinet Bonnet, vol. 16, 57–61. Declaration concernant la Yougoslavie 6 avril 1941); Papagos, *Grčka u ratu 1940–1941* (Beograd: Vojno delo, 1945), Alexander Papagos, *Battle for Greece 1940–1941*, (Athens: Tübingen, 1947), 54, 58, 63, 65.

ма Италије да се југословенска територија користи за снабдевање и пролаз италијанске војске.

У исто време теку покушаји да се оствари војна сарадња са СССР-ом и да се набавља оружје и опрема где год је то тада било могуће.³

Дакле, 2. септембра 1939, дан по отпочињању Другог светског рата, Краљевина Југославија прогласила је неутралност. Та неутралност је у том тренутку била слична италијанској. Могућност рата се претпостављала и почеле су активности координације са старим савезницима иза сцене. Као фактор одвраћања била је извршена парцијална мобилизација (активирање). Кнез Павле је ургирао код француског посланика Брижера да се њихове снаге што пре искрцају у Солуну како би спречили да Осовина пренесе рат на Балкан, те у исто време осигурају Југославији виталну везу са Западом. Генерал Веган (Maxime Weygand) поручио је кнезу да би за постављање првих елемената снага у Солуну било потребно три месеца.⁴

Ни грчки председник владе Метаксас (Joannis Metaxas) није казнио. И он је 1. септембра 1939. упутио лично писмо кнезу Павлу да честита решавање хрватског питања, што ће ојачати ову пријатељску земљу у тадашњим неизвесним околностима.⁵

Француски Генералштаб је поводом идеје о поновном успостављању једног балканског фронта (front d'Orient) припремио ноту за Врховни ратни савет (CSG) у којој се разматрала опортуност његовог формирања. Генералштаб је на првом месту предлагао да се непријатељу не дозволи да заузме Солун. Потом, да се од самог почетка рата нагласи да је одбрана овог региона наша заједничка ствар. У разradi овог питања сугерисане су две опције – одбрамбена и офанзивна. Да се коалицији осигура стабилна база, а у наредној фази да она постане простор одакле

³ Миле Бјелајац, „Покушај стратешког ослонаца Југославије на СССР 1939–1941”, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2, (2006) 41–66; *Исти*, Армија Краљевства Југославије у 1939–1941 гг., у: *Славјански Алманах* 2011 (Москва: Институт славјановедения Российской академия наук, 2012) 182–208; Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска*, 181–210; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941* (Београд: Филип Вишњић 2016), 171, 211–216; Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1935–1941* (Београд: ИМПП, 2017).

⁴ Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска*, 175.

⁵ Архив Југославије (АЈ) 797, рол. 14, доц. 778–783. Писмо Метаксас 1. септембра 1939 (рукопис на француском).

се креће у офанзиву. Тај фронт био би од важности за Турску, Грчку, Румунију и Југославију. Он не би само окупљао импозантне снаге и омогућавао да се оне снабдевају већ би и приморавао непријатеља да према њему одвоји значајне снаге. За почетак се препоручивало да је адекватна снага експедиционог корпуса 70.000 људи. Том корпусу требало је обезбедити адекватно снабдевање. Да би се отпочело с акцијом требало је добити сагласност Грчке и постићи да се она осети заштићено, посебно од могућих италијанских претњи. Корпус би био охрабрење балканским земљама. Генерал Веган, главни заговорник ове идеје, поручио је: „Ако већ морамо да предузмемо кораке на Балкану, што више будемо каснили да то учинимо, све више ће нам требати снаге да то и остваримо”.⁶

У складу с овом идејом Французи су 9. октобра предузели у Лондону кораке да се акција усагласи, првенствено да Енглези прихвате ову идеју. Тада започета, ова акција ће се наставити све до краја маја 1940. године. Њој су на путу стајале многе препреке. Ваљало је обезбедити базу на Криту, проширити луку у Бејруту, осигурати комуникације морем и адекватну ваздушну заштиту.⁷

У новембру 1939. кнез Павле је поново тражио да француска страна ступи у директну везу са југословенским Генералштабом у припремању француске интервенције. Француски министар рата тражио је 23. новембра од генерала Мерсона, свог аташеа у Београду, да пренесе жељу Париза да се ради сарадње пошаље једна југословенска војна делегација у Француску.⁸

На држање (неутралност) Краљевине Југославије није утицала само недовршеност модернизације војске већ и намера да се не прекида доток уговореног и плаћеног оружја, опреме и машина за војну индустрију из окупиране Чехословачке („Шкода” и др.), али једнако и из Не-

⁶ Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска*, 175–176.

⁷ Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu* (Zagreb: Globus 1978), (*British Policy in South-East Europe in the Second World War*, The Macmillan Press, 1976), 30-35; Martin S. Alexander, *The Republic in Danger. General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence, 1933-1940* (Cambridge University Press, 1992), 351; Gen. Maxim Weygand, *Memoires Ernest Flammarion*, Paris 1950-7, 3 vols; Papagos, *Grčka u ratu 1940–1941* (Beograd: Vojno delo, 1945), Alexander Papagos, *Battle for Greece 1940-1941*, (Athens: Tuebingen, 1947); Charles Bankwitz, *Maxime Weygand and Civil-Military Relations in Modern France* (Cambridge: Harvard University Press, 1967).

⁸ Миле Бјелајац, *Дипломатија*, 176.

мачке и Италије, које су га уступале као компензацију за испоруке важних стратешких материјала. Ови разлози били су познати западним савезницима.⁹ О драматичности је сведочио југословенски војни аташе у Берлину пуковник Ваухник. Ценкало се за сваку испоруку „Шкодиних” прозвода или немачких авиона. Ваухник сведочи о узурпацији већ готових 250 противтенковских топова који су на месинганим плочицама носили југословенске натписе, а били су укључени у немачку армију. С отпочињањем италијанско-грчког рата Италија је захтевала од Немачке да стопира испоруке Југославији.¹⁰ На политику неутралности свакако је утицала и унутрашња политичка ситуација. Тек склопљени споразум за решавање хрватског питања (август 1939) још није могао испољити очекиване ефекте. Политичка кохезија била је од једнаког значаја колико и опремљеност и увежбаност армије. На гласине да ће по мобилизацији војска бити упућена у Француску, дошло је до побуне 106. резервног пешадијског пука у Карловцу (Хрватска).¹¹

Током целе 1939. године, посебно у лето пре избијања рата, кнез Павле и премијер Цветковић притискали су француску страну да се што пре почне са испорукама раније траженог наоружања и ратне опреме и да се хитно у Марсеју формира депо за испоруке. По објави рата француски војни аташе јављао је да Југословени грозничаво купују и траже оружје где могу. Ефективи под оружјем достигли су 750.000 људи.¹²

Кнез Павле је већ 13. септембра навестио да ће у Париз за везу при генералу Гамлену да пошаље генерала Димитрија Предића, ранијег војног аташеа, јер није задовољан радом садашњег аташеа на успостављању веза два генералштаба (пуковник Владимир Герба, Хрват). Југославија је одобрила коришћење својих ресурса за допремање помоћи Пољској. У Београду је у септембру успостављена француска „ратна пошта” за обављање међусобне комуникације са 31 официром и подофициром. Уследила је југословенска жеља да се у француску Врховну команду по-

⁹ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934–1940)*, (Beograd: ISI, 1986), 354.

¹⁰ Vladimir Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije* (Minhen: Iskra 1984), 83–85; 100–103; Далибор Денда, *Шлем и шајкача, Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, (Нови Сад: Матица Српска, 2019), 619–626.

¹¹ Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991* (Beograd: UDI, 1999), 125–126.

¹² Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска*, 176–177.

шаље делегација за везу на челу са једним армијским генералом и десетак генерала и високих официра. Након почетног оклевања, тој жељи изашло се у сусрет. У Париз су послати прво генерал Петар Пешић, некадашњи ратни делегат, а потом генерал Емило Белић. Њихов задатак је био да утврде везе између два генералштаба. Такође су били активни на лобирању да се уговорени ратни материјал из Француске шаље за Југославију. Генерал Милан Недић, министар војни, у више наврата поновио је како југословенска војска ни у каквом случају неће предузети никакву акцију против својих старих савезника, али да до пролећа мора респектовати неутралност. „У случају да нас Немачка нападне, ми ћемо се бранити до доласка помоћи”, поновио је у више наврата.¹³

Нажалост, југословенски генерали Петар Пешић и Емило Белић донели су из Француске неповољне извештаје о француској војсци. Ти извештаји, посвемашња неспремност југословенске војске у погледу материјала, али највише отворене немачке претње, определили су Југословене да 5. марта 1940. коначно одбију даљу војну сарадњу са Француском и наставе политичку неутралност. Генерал Милан Недић обавестио је француског војног аташеа Мерсона да су Немци упозорили да „ако Југославија рескира и најмањи гест биће тренутно уништена” и да он, према примерима Пољске и Финске, „мисли да је Француска неспособна да помогне Југославији”. Преносећи разговор претпостављенима, Мерсон је сугерисао „да би само француска манифестација снаге могла предупредити немачке притиске”.¹⁴

На директну интервенцију кнеза Павла тајни контакти обновљени су 16. априла. У исто време савезници су се одлучили да пошаљу експедиционе снаге у Солун. У Југославију је коначно стигло 50 комада „Реноових” тенкова и други одавно очекиван материјал.¹⁵

Оно што Југословени нису знали, то су биле дебате на француском Ратном савету 16. априла и 4. маја 1940. са темом „да ли бранити Југославију”. На првом састанку је закључено да се провери дефинитиван британски став и да се пошаље питање балканским савезницима преко војних аташеа да ли ће дозволити да их Немци једног по једног комада-

¹³ Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска*, 177.

¹⁴ Mile Bjelajac, „L’Influence française sur l’Armée Yougoslave entre les deux guerres mondiales”, *Revue Historique des Armées*, No 4/1994, 45-55, 55.

¹⁵ Mile Bjelajac, *L’Influence française*, 49.

ју, или да се усагласе и заједнички бране од опасности. На другом састанку разматрано је држање Италије и њене акције. Претпостављало се да она сама не сме у акцију, без потпуне подршке Немачке.¹⁶

После слома Француске, Београд је после Лондона постао један од првих центара Де Голових слободних Француза у Европи. Претходно је француски посланик у Београду Ремон Брижер (Raymond Brugère) 17. јуна дао оставку на службу, не желећи да буде представник владе која ће капитулирати. Он је међу првима подржао Де Гола. Ускоро се и уз помоћ британског посланства и чехословачког обавештајног круга у Београду формирао тај центар од обавештајаца, новинара и других професионалаца. Овај комитет повезао се са сличномислећима у другим балканским престоницама. Комитет се највише бавио обавештајним радом и одржавањем веза међу Французима и њиховим савезницима. Де Гол је 4. новембра обавестио комитет у Београду да би желео да се од присталица формира балканска легија, која би узела учешћа на страни Грчке. У јануару 1941. Де Голове присталице веровале су да би се Француска поново могла укључити у рат управо преко заједничког балканског фронта. У том је смислу генерал Катру (Catroux) говорио пуковнику Доновану, специјалном изасланику председника Рузвелта, који је обишао земље Балкана. Де Голов представник на Блиском истоку веровао је да би се фронт могао успоставити пре немачке пролећне кампање. Рачунао је да би француски генерали из Северне Африке и Сирије могли дати трупе. Овај комитет, као и Британци, био је све више узнемирен могућношћу да Југославија попусти притисцима.¹⁷

Док је у Италији владало усијање у медијским оптужбама Грчке како би се оправдао спремљени напад на ту земљу, председник југословенске владе Драгиша Цветковић и министар војни Милан Недић, у току посете Скопљу у првој половини октобра 1940, потврдили су одлучност да ће Југославија у случају да буде нападнута одлучно и по сваку цену бранити своју територију. То је имало одјека у италијанским медијима.¹⁸

¹⁶ Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска*, 178.

¹⁷ Stevan K. Pavlowitch, *Unconventional Perceptions of Yugoslavia 1940-1945* (New York: Columbia University Press, 1985), 2-4.

¹⁸ Becherelli, Alberto, *La neutralità jugoslava nelle relazioni del servizio informazioni militare Italiano (1939-1941)* Studia Universitatis Petru Maior History (Studia

После напада Италије на Грчку 28. октобра 1940 године, Југославија је још једном јавно потврдила своју неутралност. Њена влада је саопштила да жали што је избио сукоб између Италије и Грчке, те изразила спремност да посредује ради успостављања мира. Изразила је наду да ће зараћене стране поштовати њену неутралност и да ће пажљиво пратити ситуацију. Кнез Павле је грчком посланику пренео став да ће Југославија покушати да докучи немачки став и нагађање да би се и СССР могао умешати.¹⁹

Италија није била спремна да у потпуности поштује ту неутралност, а слично и Грчка. Она је од првог момента молила за помоћ. Касније је на светло изашло да је Југославија упркос претњама сила Осовине максимално помагала свог јужног савезника.

„Влада у Београду је, без обзира на објаву своје неутралности настојала да помогне грчку војску дајући дозволу да на својој територији организује складишта хране и муниције. Питање Солуна за Југословене није имало битан карактер све док Грци успешно бране своју територију. Сем тога желели су да виде какав ће преокрет заузети немачко-сојетски односи после неуспешне Молотовљеве посете Берлину.”²⁰

О томе у свом дневнику 7. новембра 1940. министар у влади Михаило Константиновић бележи да је на питање француског посланика у Београду како влада гледа на питање Солуна, он одговорио: „Док је Солун у грчим рукама, нама је довољна слободна зона”.²¹

Последње недеље у новембру 1940. грчки председник владе генерал Јоанис Метаксас (Joannis Metaxas) затражио је од кнеза Павла одобрење да на југословенској територији уреди једно складиште залиха. Кнез је пристао да удовољи овом захтеву и дао је поверљиве инструкције председнику владе Драгиши Цветковићу и новом министру војном генералу Петру Пешићу. Наиме, генерал Милан Недић смењен је 6. новембра са тог положаја после бомбардовања Битоља од „непознате”

Universitatis Petru Maior. Historia), issue: 11 / 2011, pages: 213-228, s. 219 on www.cceol.com. (приступљено 16. октобра 2019).

¹⁹ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, knj. 3, Arhiv Jugoslavije (Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1996) 538.

²⁰ Hoptner, 199.

²¹ Mihailo Konstantinović, *Politika Sporazume. Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945*, priredio Radomir Konstantinović (Novi Sad: Agencija „Mir”, 1998), 222.

авијације. Ипак сви су претпостављали да се ради о италијанским авионима. Чак је и кнегиња Олга Карађорђевић у свом дневнику 18. новембра забележила да су се Италијани три пута отворено извињавали због бомбардовања Битоља.²² Влада је о том питању расправљала 7. новембра и донела закључак да се свим странама упуту упозорење да ће се убудуће пуцати на све авионе који покушају неовлашћени прелет. Министар Пешић поставио је питање да ли да мобилисане дивизије примакне границама.²³ Мање је познато да је и Кичево бомбардовано 17. новембра, а да су претходног дана авиони летели над Цетињем, Подгорицом и Даниловградом. Бележећи ова сазнања у дневник, Константиновић се пита да ли је то била провокација.²⁴

Генерал Недић је председнику владе формално дао оставку, али неформално, према белешкама маршала Двора Антића, кнез Павле је 1. новембра добио меморандум у коме је министар изложио стање у војсци и апеловао да се кнез за јасно одреди у односу на спољну оријентацију. Недић је у меморандуму предложио три опције спољне политике: отворено ангажовање на страни Грчке и савезника, проверу могућности и намера СССР-а и прављење модуса са Немачком, која ће још дуго времена доминирати континентом.²⁵ Председник владе Цветковић, који је са Недићем био код кнеза 2. новембра, касније је у разговору са министром Константиновићем навео да је Недић „поднео један песимистичан извештај о југословенској ситуацији и да се морамо определити или за Немце или за Енглеze”. Извештаји генерала на које се Недић позивао били су, према Цветковићу, песимистични у погледу политичке ситуације. „Кнез се наљутио и оштро иступио против Недића. Рекао му је да су само он и Цветковић одважни, а да остале обузима дефетизам.” Сматрали су да Мачеку овај извештај не би требало показати. Два дана касније кнез је већ одлучио да из владе изађу Недић и Љубомир Пантић (ЈРЗ), министар шума и руда. Недић је био љут и није хтео да прихвати

²² АЈ 797, пол 04, 633–641.

²³ М. Konstantinović, *n. d.*, 222.

²⁴ Исто, 230.

²⁵ Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: INIS, Dobra, 2004), 48–49; Архив САНУ, 13.387/10.444. Мемоарске белешке Милана Антића.

неки други положај који му је кнез нудио – ту информацију од председника владе забележио је Константиновић 6. новембра.²⁶

Занимљиво је да, како је посланство Краљевине Југославије јављало, „целокупна италијанска штампа са очигледним одушевљењем извештава на видном месту о оставци бившег министра војног”. Посебно се у извештајима Руса, дописника из Београда, истицало да је Недић хтео да одговори општом мобилизацијом на бомбардовање Битоља и да је хушкао на рат, те да је „његовим падом нестало једне велике сенке са наше ситуације”. Аташе за штампу у посланству је у поновљеним извештајима истицао да „сви листови претстављају ствари тако, да генерал Недић испада главни експонент Енглеске на Балкану, који је нашу земљу хтео да уведе у рат” и да је био опозиција премијеру и министру финансија.²⁷

Стање грчке армије у погледу наоружања и опреме, посебно авијације и позадинских служби, није било на завидном нивоу и свака помоћ је била добродошла. Авијација је располагала са свега неколико десетина модерних авиона, укључујући и пет француских, испоручених 1940, а пилоти још нису завршили обуку на њима. Артиљерија је била претежно из претходног рата. Интендантске потребе нису могле да задовоље ни оно најнеопходније што су захтевали тешки услови у планинама. Недовољни су били и санитетски капацитети. После рата се наводило да су болести и ампутације однеле исто толико бораца колико и италијански меци. Ослоњена на раније испоруке из Француске и Немачке, које су биле прекинуте, грчка армија остала је на предратним залихама. Британска помоћ се јавно одбијала како не би изазвала немачку реакцију.²⁸ Остало је да се Грчка ослања на прикривену помоћ својих старих савезника.

Према сведочењу краљевског намесника Станковића, власнику фабрике оружја „Вистад” у Ваљеву био је упућен на разговор бивши министар финансија Милорад Ђорђевић, брат генерала Косте Ђорђевића, команданта Дринске дивизијске области у Ваљеву. Власник фабрике Никола Станковић прихватио је посао који му је предложен. За испоруке муниције коришћени су фиктивни уговори за испоруке у правцу

²⁶ М. Konstantinović, *n. d.*, 218, 220–221.

²⁷ Милош Црњански, *Дипломатски извештаји 1936–1941* (приредили Александар Стојановић, Растко Ломпар) (Београд: Catena Mundi, 2019).

²⁸ Olivier Delorme, *La Grèce et les Balkans*, vol. II (Paris: Gallimard, 2015), 1054.

Турске или тамошњих приватних компанија. У све је, поред грчке амбасаде у Београду, била укључена и Турска амбасада и један пословни човек из Истанбула. „Вистад“ је тако испоручио око 200.000 ручних граната.²⁹ Такође, крајем 1940. године откупио је лиценцу за производњу муниције 20 mm за ПА топ „Рајнметал“ 20 mm. Овај топ није био у наоружању Војске Краљевине Југославије, али јесте грчке армије. „Рајнметал“ је била немачка фабрика. Чауре за ову муницију израђивала је фабрика вагона у Крушевцу, којој се „Вистад“ обратио и која му је дала понуду.³⁰

У Грчку је испоручена залиха од 10 вагона авио-бомби старијег модела. Те бомбе су биле француског порекла. У Југословенском ваздухопловству била је започета замена ових бомби из времена Првог светског рата модернијим бомбама домаће конструкције („Вистад“).³¹

Постоје индиције да су крајем 1940. и почетком 1941. године Грчкој испоручене скоро све преостале бомбе француског порекла. Скоро је сигурно да су Грцима у то време предате преостале југословенске залихе граната за „Шнајдерове“ топове 75 mm М-07, јер су ови топови већ углавном били повучени из наоружања. Грци су, са друге стране, још увек масовно користили готово идентични „Шнајдеров“ пољски топ 75 mm. Грцима су испоручене и велике количине француске пушчане муниције 8 mm јер су француске пушке до краја 1940. године практично у потпуности биле повучене из наоружања југословенске војске.³²

Грчка коњица купила је у Југославији све коње за своје потребе, а испоручена је и друга стока неопходна грчкој армији. Грчкој армији је испоручивана и храна. Грчки краљ Ђорђе је 24. децембра телефоном позвао кнеза Павла да му се лично захвали на испорукама за грчку војску.³³

Мање истражен аспект помоћи Грчкој односи се на помоћ у авионима и ваздухопловцима. Југославија је нешто раније 1935. године, док

²⁹ Hoptner, 199 (Према казивању намесника Николе Станковића аутору књиге).

³⁰ Овоме је у траг ушао историчар Небојша Ђокић, који је радио на грађи фабрике вагона и који нам је о овоме дао изјаву (према: Историјски архив Крушевац, Фонд Фабрике вагона Крушевац. Понуда за израду чаура за топ 20 mm Рајметал поднета 11. Новембра 1940. Године од стране Фабрике вагона у Крушевцу компанији Вистад у Вишеграду).

³¹ Историчар Небојша Ђокић аутору.

³² Исто.

³³ АЈ 797, рол 04, 633–641, дневник кнегиње Олге.

је трајала венизелистичка побуна, помагала својим авионима и пилоти-ма (углавном из 6. ловачког и 3. бомбардерског пука). Авиони су пре-фарбани и добили су грчке ознаке. Део авиона остављен је грчком ваздухопловству и коришћен је за извиђање. После 28. октобра 1940. мно-ги југословенски ваздухопловци хтели су да се придруже грчком. У пр-ва три месеца рата било је неколико прелетања у Грчку. Укупно је пре-бегло 10 ваздухопловаца, од којих је већина прешла у Грчку без авиона. Први прелет био је 12. фебруара 1941. и обавио га је наредник Ото Кор-манић на авиону *бреге* (Breguet) 19/8. Грчким властима се представио као Хрват православне вере. Следећи су били Ђорђе Јовановић и Енвер Ресуловић. Сви су остали у грчком ваздухопловству.³⁴

Југословенска кнегиња Олга Карађорђевић бележила је у свом дневнику те напоре и грчку захвалност. Она се 7. новембра 1940. видела са председником југословенског Црвеног крста ради организовања сани-тетске помоћи Грчкој. Она нотира да нови министар војни генерал Пе-шић добро познаје генерала Метаксаса од аније, из балканских ратова.³⁵

Грчки амбасадор у Београду Раоул Бибица Росети такође је захва-лио кнезу Павлу на учињеним услугама у тешком тренутку. После рата је писао да је Грчкој испоручено стотине хиљада ручних бомби, артиље-ријских упаљача и другог ратног материјала, који се иначе могао наба-вити само у Мађарској и Немачкој, те да је ова племенита и пријатељска помоћ кнеза Павла помогла Грцима да се одупру и поразе Италијане у Албанији.³⁶

Важнија помоћ Југославије Грчкој свакако се огледала у томе што је она могла бити безбедна дуж целе границе са овом државом. Другог дана рата грчки посланик у Београду пренео је питање да ли ће се Југо-

³⁴ Изјава историчара Небојше Ђокића аутору и подаци достављени имејлом. Из њих се види да је српским историчарима податке послао Никос Христофилис према: Архив грчког министарства иностраних послова у Атини, година 1941, ку-тија 16, фасцикла 3, фасцикла 4. Постоје такође подаци у: Војном архиву Београд, Фонд 17, кутија 12, фасцикла 5, док. 35, 58; Видети такође: C. Shores, B. Cull, N. Malizia, *Air War for Yugoslavia, Greece and Crete 1940-1941* (London: Grub street, 1987), 107; Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *Краљевско ваздухопловство 1912-1945* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2016), 457-458.

³⁵ AJ 797, рол. 04, 633-641.

³⁶ Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1973). (*Yugoslavia in Crisis 1934-1941*, Columbia University Press, 1962), 199. Писмо Росетија кнезу Павлу, јун 1952, у архиву Ј. Б. Хоптнера.

славија супротставити захтеву Италије за транзит њених трупа и ако се том захтеву придружи и Немачка.³⁷ Добио је умирујући одговор. Што се тиче става Југославије ако се Бугарска придружи нападу на Грчку, одговорено је да ће тај став бити заузет на време. Подсећамо да је на инсистирање Грчке приликом склапања Балканског пакта клаузула о помоћи била предвиђена само за случај да Бугарска сама нападне једну од потписница пакта. Претходни нацрт уговора предвиђао је активно савезништво и за случај да Бугарска нападне уз помоћ неке ванбалканске државе. Међутим, грчка влада је тада била под притиском опозиције која је сматрала да Грчка треба да избегне било какву обавезу која би могла да уведе земљу у рат са Италијом, па је влада из унутрашњих разлога то и прихватила. Тако је словом пакта од маја 1936. сужена одговорност чланица само на случај деловања Бугарске.³⁸

Ипак најважније у првим данима рата било је то што због чврстог става Југославије није постојала могућност маршманевра италијанске војске, којом би се заобишао главни одбрамбени положај грчке војске према Албанији.

Кнез Павле је Грцима и 8. новембра поновио став да Италијанима неће бити дозвољен пролаз. Константиновић 13. новембра бележи да се министар Ђано извињивао због Битоља нудећи обештећења, али да је тражио превоз материјала преко Југославије за Албанију цивилним аутомобилима. „Кнез је против сваког допуштања превоза.”³⁹

Југословенска војска подигла је целу III армијску област на пуни ниво борбене готовости и предузела мере у складу са ратним планом. Ратни планови (О, О1, Р-40 и Р-41) предвиђали су заштиту према јужној Бугарској и Албанији (италијанским снагама). У време избијања италијанско-грчког рата на снази је био план Р-40, којим је предвиђено ангажовање три дивизије према Албанији (Зетска, Косовска и Вардарска) и две према јужној Бугарској, а планом Р-41 још једна, укупно три (Морав-

³⁷ Британски посланик Campbell у телеграму Бр. 845, 31. октобра 1940. за Foreign Office и телеграму 834; видети: Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, knj. 3, Arhiv Jugoslavije (Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1996) 540.

³⁸ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, knj. 3, Arhiv Jugoslavije (Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1996), 542, nap. 1; Видети такође: Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986), 343–345.

³⁹ М. Konstantinović, *n. d.*, 226.

ска, Шумадијска, Брегалничка). Поред јединица речне флотиле, у одбрани и офанзиви учествовали би гранични одреди, речна морнарица и ваздухопловство. Највећи степен активирања био је током 1940. године.⁴⁰ Британски посланик у Београду је већ на сам дан напада Италије јавио ту чињеницу Лондону. Он се сусрео са начелником Генералштаба генералом Петром Косићем, који га је упознао да је већ од лета 1940. ова армија мобилисана и да се активирају Моравска и Дринска дивизија у унутрашњости. Косић је био веома забринут, депресиван и нервозан, коментаришући: „Шта ми можемо да учинимо? Потпуно смо окружени.” Кембел (Campbell) је стекао утисак да „Југославија неће притећи у помоћ Грчкој”.⁴¹

„Врата су била закључана”, поручивали су Југословени председнику Метакасу. Грчком посланику у Београду 12. новембра је саопштено да ће у случају да Италијани покушају пролаз бити нападнути.

Друга значајна услуга коју је Југославија чинила Грчкој огледала се у одбијању захтева Италије, а потом и Немачке, за коришћење југословенског територија ради превоза ратног материјала и снабдевања италијанских снага у Албанији. То је чињено под претекстом стриктне неутралности, за коју смо видели да се према Грчкој није доследно примењивала. Једино ће бити дозвољен пренос рањеника обе стране санитетским возовима.

Занимљиво је да ће касније, у критичним тренуцима када је Хитлер притискао Југославију за улазак у Пакт осовине, на састанку југословенске владе 6. марта 1941, министар војни Пешић рећи да би сваки отпор био катастрофа „јер смо кратки са муницијом и храном – које смо превише послали за Грчку”.⁴²

⁴⁰ Dragan Tešić „Ratni planovi vojske Kraljevine Jugoslavije 1938–1941”, VIG, br. 1, (1991), 27–57.

⁴¹ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, knj. 3, Arhiv Jugoslavije (Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1996) 537. (према: PRO, FO 371/25034, R 8144/415/92).

⁴² AJ 797, rol. 04, доц. 633–641. Дневник кнегиње Олге, entry for March 6th: „Cabinet Council – majority are for fighting but Pešić said it would be a disaster as we are short by ammunition and food – **we send to much to Greek Army** – the northern divisions would be cut off and the rest by country be overrun in 2 weeks. If we join pact

После италијанског захтева за пролаз њених конвоја, и немачки амбасадор у Београду фон Херен затражио је 24. новембра пропуштање 1.000 камиона на непознато одредиште. Југословенски министар га је питао у каквој је то вези са италијанским захтевом од пре неколико дана. Југословенска влада је остала упорна да не дозволи пролаз ни једни-ма, ни другима. Овакво држање условило је тренутни прекид испорука Југославији сваког војног материјала из Италије, Немачке и Чешке. Када су Италијани после грчких успеха престали да представљају реалну опасност по Грчку, изгледа да је Југославија мало попустила како би ослободила испоруке наоружања које је очекивала из Немачке и Чешке. Југословенска влада је 24. јануара 1941. обавестила италијанску да ће позитивно решити њен захтев о пролазу 1.000 камиона са храном и опремом преко своје територије. Коначно одобрење за ове колоне југословенска влада је дала тек крајем фебруара. Заузврат Италија је требало да испоручи 65 авиона и 50 авио-мотора, који би се уградили у лиценце британске авионе *Blenhajm*. Крајем фебруара италијанска влада ослободила је још један контингент авиона и мотора за испоруку. Југословенско ваздухопловство наручило је још нових мотора и елиса, те фото-камере за авионе *Kaproni*.⁴³

Постојале су и друге индиције о жалбама Италијана на некоректно држање Југославије. Аташе за штампу при посланству у Риму обавестио је Београд да је доскорашњи аташе у Београду и шеф њихових војних новинара у Албанији др Патуели (*Pattueli*) изјавио да се „у њиховом кругу са чуђењем прати непријатељско држање Југославије према италијанским трупам у Албанији”.⁴⁴

Грчки краљ Ђорђе поново је 6. јануара 1941. звао принца Павла да размотри немачке покрете у Румунији и могући прелаз њихових снага у Бугарску, како би помогли Италију нападом на Грчку. Страхови од немачког напада на Грчку садржани су у првом (6. јануар) и другом писму (10. јануар 1941) које је кнезу послао грчки премијер и генерал Метак-

we stop helping Greece, to be slowly paralyzed Germany will march on Saloniki, Turkey will not move, all sacrifices will prove vain and Italy be compensated.”

⁴³ Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *Краљевско ваздухопловство 1912–1945* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016), 426–427, 432–433.

⁴⁴ Милош Црњански, *Дипломатски извештаји*, 744–745. Курирском поштом из Рима 19. фебруара 1941. Врло поверљиво. Бр. 1513 (АЈ 38-42-96).

сас.⁴⁵ Војнички детаљније него што је било краљево обраћање кнезу, генерал се интересовао како ће се Југославија држати ако Немци нападну Грчку долином Вардара, или чак преко Битоља. Поручио је да ће се Грчка бранити, али је сугерисао да је и Југославија угрожена ако дозволи пролаз страним трупима и Грчка поклекне. Губитком Солуна и свих комуникација на југу Југославија би неизбежно морала да постане вазална држава Осовине. Такође, навео је да би се отворило питање намиривања бугарских претензија. Догађаји у Румунији најбоље показују како би то изгледало. У првом писму Метаксас настоји да охрабри кнеза и Југославију на активан став и отпор који гарантује успех.⁴⁶

После доласка британског генерала Вавела (Wavell) у Грчку почетком 1941. у Атини је 14. и 15. јануара одржана конференција на највишем нивоу. На њој је генерал Метаксас тачно пренео став кнеза Павла да ће „Југославија у случају немачког или немачко-бугарског напада на Грчку највероватније остати неутрална и да ће своју неутралност бранити”. Додао је да југословенска влада, „иако је за време садашњег сукоба често давала доказе симпатија према Грчкој, не би повољно гледала на искрцавање британских снага на Балканско полуострво. Ова влада се плашила да то искрцавање не изазове и убрза рат.” Командант грчких оружаних снага од октобра 1940. генерал Александар Папагос на више места у својој књизи о рату 1940–1941. истиче ту чињеницу да је добио уверавања да ће Југославија у случају напада своју неутралност бранити. Он ће касније сматрати да је било лицемерно што ће у склопу преговора немачког Рајха и Југословије око уласка те државе у Тројни пакт у тајним клаузулама бити предвиђено да Југославија стави под контролу Солун.⁴⁷

Кнез је преко посланика у Атини Вукчевића проследио свој одговор Матакасасу 16. јануара. Генерал је био усхићен и смирен после читања поруке. Из писма Вукчевића види се да је Метаксас добио од немачког врха претњу да ће у случају британског искрцавања доћи до интер-

⁴⁵ AJ 797, fol. 04, 633–641. Дневник кнегиње Олге.

⁴⁶ AJ 797, fol. 16, doc. 397–399, Athens 6 January 1941 (куцано на енглеском); fol.15, 314–324 (на француском, рукопис).

⁴⁷ Papagos, *Grčka u ratu 1940–1941* (Beograd: Vojno delo, 1954), (Alexander Papagos, *Battle for Greece 1940–1941*, Athens: Tübingen, 1947), s. 303–304, 312, 320–321.

венције. Вукчевић је због аутентичности реакције на обавештења и питања из Београда његову изјаву цитирао на француском језику.⁴⁸ Неколико дана касније генерал Јоанис Метаксас изненада је умро. На положају премијера заменио га је Александрос Корицис (Alexandros Koryzis), цивил.

У Београду су били свесни тешке ситуације у којој се Југославија налазила и покушали су да процене даље немачке намере и да се ставови томе прилагоде. Министар иностраних дела Цинцар-Марковић саставио је један меморандум и предао га 13. фебруара 1941. кнезу Павлу и председнику владе Драгиши Цветковићу:

„Немци ће нам понудити нешто што треба најбоље да послужи њиховој ратној политици и циљевима које имају у овом делу Европе”, започиње он обраћање. Слути да ће предлози бити тешки за Југославију и њену будућност. Захтеви ће бити немилосрдни. Концетрише своју пажњу на захтев за пропуштањем трупа, који у случају прихватања личи на самоубиство по наговору. Тројни пакт, по њему, несумњиво значи војну сарадњу. „Одмах би после њега дошао захтев за дозволом преласка трупа”, па и ако би то ублажили и ако Немци прихвате југословенска тражења „*која је гаранција да нам тај пролаз неће тражити када буду сматрали да им је потребан* (курзив – М. Б.)? Тројни пакт у основи значи везивање судбине за судбину три силе које су га закључиле. Приступање њему довело би нас неминовно у сукоб са Енглеском и Сједињеним Америчким Државама.” Цинцар-Марковић је нудио опцију да се Русија увуче као гарантна сила или да се понуди да ми посредујемо у успостави мира између Италије и Грчке и да се понуди балканска неутралност где неће ниједна зарађена сила имати приступа. За то је држао мало вероватним да Немачка жели да прихвати, мада стално истиче да је за мир на Балкану.

На крају он упозорава: „Закључак из свега овога тешко је извести у потпуности. *Нама су мисли и непосредне намере Немаца непознати, па је тешко донети неки закључак* (курзив – М. Б.). Али једна ствар је ван сумње: силазак Немаца на југ преко Бугарске значи за нас смртну опасност јер природна, најкраћа веза Немачке и обале Јејејског мора води преко наше земље. Стога не можемо пристати ни на какав предлог

⁴⁸ АЈ 797, rol. 15, doc. 345–348.

који ће Немцима дати Солун. Пошто буду имали Солун они ће нас потпуно задавити. За нас је боље да нас директно нападну него да нас изоловане мрцваре. Јер чак и кад би наш крај у оба случаја био исти не би пут био исти. У случају напада и отпора наша част би била читава, *а то ће значити нешто у тренутку ликвидирања овога рата* (курзив – М. Б.).⁴⁹

Овај став је свакако рефлексција британских и америчких притисака на Југославију током фебруара, што се може резимирати у поруци америчког председника кнезу Павлу 22. фебруара 1941: „Сједињене Државе не гледају само на садашњост већ и на будућност. ... цео свет гледа с истинским симпатијама на сваку нацију која се одупре нападу, и војно и дипломатски, од стране разбојничких сила.” Рузвелт је навео примере земаља које су се одупрле и указао да ће све бити обновљене после рата. „Одупрети се славно, ако је потребно ризиковати крах, али и веровати у коначну победу савезника.”⁵⁰

Грчка је остала упорна да ће се бранити ако је Немачка нападне. Очекивала је да Британци остану при свом обећању од 13. августа 1939. године. Корузис је, за разлику од Метакхаса који није био склон да позове британске трупе већ само помоћ у авијацији, позвао Британце 8. фебруара да пошаљу трупе. Британија је пристала и разматрала помоћ Турској. Основу експедиционих снага требало је да сачињавају трупе које би Британија ослободила на афричким ратиштима јер су Италијани били пред сломом. Тада се поставило питање где установити фронт. Због неизвесног држања Југославије и Турске, одлука је пала да главна линија буде одбрана Тесалије на Халиакмону. Тиме би Солун остао без озбиљне одбране. Британци су сматрали да Грци треба одмах да повуку снаге из Тракије како би се ојачао главни фронт. Тај захтев Грци нису одмах извршили. Они су оставили три дивизије у источној Македонији.

⁴⁹ *Зборник радова округлог стола „27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике”*, Београд 2003, Прилози, 211–213; Исти документ из АЈ, фонд 138, 1-1 користили су: Ferdo Čulinović, *27. mart*, (Zagreb: Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1965), 107–110; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine*, knj. 1 (Beograd – Ljubljana – Titograd: Narodna knjiga – Partizanska knjiga – Pobjeda, 1982), 341–342.

⁵⁰ Срђа Трифковић, „Притисак Велике Британије и Сједињених Америчких Држава”, у: *Зборник радова округлог стола „27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике”* (Београд: ИП Златна књига, 2003), 107–108.

Поред немачког притиска на Југославију, почетком марта поново се активира и британски притисак и захтев да Југославија недвосмислено ступи са њима и Грцима у садејство. Британци су обећали ревизију југословенско-италијанске границе у Истри после рата ако Југославија активно наступи.⁵¹

То је довело до пристанка кнеза Павла да пошаље генералштабног мајора Милисава Перишића на тајне преговоре у Атину. Ови тројни разговори одржани су у Атини 8. и 9. марта. Југославија је била најзаинтересованија за статус Солуна као своје базе за снабдевање јужних армија, те ангажовање британске флоте за евакуацију одступајућих снага са северног фронта ка Јадрану. Такође је била заинтересована за помоћ британског ваздухопловства. Предочени су озбиљни мањкови материјала код југословенске војске. Све што је после два дана чекања на сагласност из Лондона Перишић добио, било је уопштеног карактера. У случају рата Југославија би имала право снабдевања из заједничких савезничких база. Британска флота не би могла без ризика да улази у Јадран. Предложено је уместо тога да се нападну италијанске снаге у Албанији, ослободи овај простор и дође у посед великих залиха.⁵²

И код Британаца се јавила идеја да предложи Турској и Југославији да изјаве да би напад на Солун за њих био „*casus belli*”. Турска се бојала да да такву изјаву и остане сама ако Југославија одбије.

Током ратне кампање која је започела 28. октобра 1940. Југославију је највише бринула могућност да се изгуби слободан приступ Солунској луци. Докле год су је држале грчке снаге, узнемиреност није постојала. Изглед да је заузме Италија били су просто незамисливи и трагични. Била је припремљена варијанта да је југословенске снаге заузму пре Италијана. Министар војни Недић био је побуђен да неформално, преко војног аташеа пуковника Владимира Ваухника, провери какво би држање у том случају заузела Немачка. Ова акција постала је беспредметна после његове смене. Њу су после тога преузели Драгиша Цветковић и министар Цинцар-Марковић преко својих емисара, који су тајно комуницирали са високим немачким званичницима. Данило Грегорић је пренео Немцима забринутост Југославије ако би Италија ушла у Со-

⁵¹ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, 767–768.

⁵² Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. II, (Zagreb: JAZU, 1961), 186–188.

лун, што би представљало конопац око врата тој земљи. Био је овлашћен да пренесе да би Југославија била спремна да демилитаризује јадранску обалу уколико би Италија и Немачка гарантовале границе југословенске државе. До половине фебруара и председник владе и министар иностраних послова чврсто су стајали на становишту „да Југославија не сме да дозволи да Немци сиђу у Солун”.⁵³ Када је посланик Краљевине у Берлину др Иво Андрић сазнао да је чак и министар долазио у посету, а да он није обавештен, тражио је 26. фебруара 1941. од Београда разјашњење. Цинцар-Марковић му је 17. марта одговорио да није било зле намере према личности посланика, али да су посете, на изричит захтев немачке владе, биле строго тајне.⁵⁴

И током преговора са Британцима и Грцима у марту 1941. Југословени су били највише заинтересовани да се брани линија од Орфанског залива до Дојрана. Ово је свакако била рефлексција искустава из Првог светског рата. Савремени рат и јака авијација онемогућили би ову луку, јер је била на дохват немачком ваздухопловству са аеродрома у Бугарској. То је предочено Југословенима, уз напомену да би се могло нешто ноћу дотурати.

У току овог процеса грчка влада је послала Београду *ed-memoire* с апелом за војну помоћ и предала га 11. марта 1941. године. Грчки представници су упозоравали на вероломност Немачке и да би се она окренула против Југославије истог тренутка када би Грчка била савладана. Између осталог, у том апелу је наведено:

„У овом тренутку Грчка је угрожена нападом у леђа и пред том неизбежном опасношћу она тражи војну помоћ Југославије. Она несумњани једног тренутка да би било могућно да јој се та помоћ ускрати. Она сматра да је интерес двеју земаља заједнички и да оне остају верне својој славној прошлости, решене да живе слободне. Њихова војна сарадња сигурно ће бити у стању да доведе до неуспеха планове непријатеља. Не би требало губити из вида да би повезана војна акција Грчке и Југославије могла у току једне седмице да ликвидира албански фронт и да би

⁵³ М. Konstantinović, *n. d.*, 292–293.

⁵⁴ Иво Андрић, *Дипломатски списи* (приредио Миладин Милошевић), (Београд: Просвета, 1992), 35–39.

се тада цела грчка војска одмах пребацила на фронтоне Македоније. Грчка је убеђена да њен позив неће остати без дејства.”⁵⁵

Права паника настала је у Грчкој крајем марта 1941, када им је најављено потписивање пакта. Павле је краљу Ђорђу дао уверавања да никакви немачки транспорти трупа и материјала неће бити допуштени ни после тога. То је било у складу са тајним клаузулама уговора, у које је кнез веровао.⁵⁶ Такође је веровао да ће Немачка изаћи у сусрет југословенским жељама да контролише луку Солуна и да Италијани неће тамо ступити. У ствари Немачка то није обећала, већ је магловито наговестила ту могућност када рат буде завршен. Дакле, у случају пораза Грчке Солун би био под контролом сила Осовине.

Грчки посланик Росети отпутовао је за Атину без тражења разговора са кнезом Павлом, написала је у свој дневник кнегиња Олга. Поред немачких притисака, тада су наступили и савезнички притисци. Она пише да су у Атини имали осећај да смо их одбацили, те да имају наду у Енглеску. Посланик Росети информисао је Атину да је узалуд више пута тражио да га приме принц Павле и председник југословенске владе. Турска је пред Грцима ћутала. Једино је понављала да им Југословени нису ништа саопштили.⁵⁷ Занимљива је опаска британског посланика у Београду Кембела на рачун његовог колеге Росетија. Он је сматрао „да је Росети био склон да критички гледа на држање Југославије, али да није увек био у свему информисан од стране своје владе, пре свега о вој-

⁵⁵ Branko Petranović, Nikola Žutić, 27. Mart 1941. *Tematska zbirka dokumenata* (Beograd: NICOM, 1990), 214. (Prema: *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, Knj. I, 217–218).

⁵⁶ „У име и по налогу немачке владе имам част саопштити следеће: Поводом приступања Југославије пакту трију сила које је данас учињено немачка влада потврђује своју одлуку да ће увек поштовати суверенитет и територијални интегритет Југославије”. Такође „да владе осовине за време рата неће упућивати Југославији захтев да дозволи пролаз или превоз чета преко југославенске државне територије”. Што се тиче Солуна, у тајним клаузулама је наведено: „Приликом новог утврђивања граница на Балкану узет ће се у обзир интереси Југославије за територијалном везом са Егејским морем проширењем њезиног суверенитета на град и луку Солун”. Видети: Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, dokumenta (Zagreb: Školska knjiga, 1975), 167–169.

⁵⁷ AJ 797, rol. 04, 633–641. Dnevnik kneginje Olge, Entry for March 21st and March 22nd.

ним питањима.”⁵⁸ После рата, када је стекао више информација, одао је више признања Југославији и самом кнезу Павлу.

Државни удар 27. марта 1941. којим је оборено намесништво на челу са кнезом Павлом и влада Драгише Цветковића дочекан је у Грчкој, али и Британији, као велико охрабрење и нада. Пучисти на челу са генералом Душаном Симовићем одмах су наставили раније покренуте преговоре са СССР-ом и са Британцима о помоћи. Отворено нису смели због деликатности увлачења хрватских и словеначких политичара у владу. Покушавали су да добију у времену како би извршили мобилизацију и концентрацију која је била предвиђена за 3. април. У сваком случају пуч у Београду одложио је планирани немачки напад на Грчку за шест дана.

Обе балканске државе нападнуте су без објаве рата 6. априла 1941. године. Југословенска армија није до краја извршила мобилизацију и концентрацију. У року од два до три дана пробијен је одбрамбени фронт на граници Југославије и Бугарске, а Скопље је заузето 7. априла увече. То је угрозило и компромитовало резултате напада 3. Југословенске армије на италијанске снаге у северној и средњој Албанији. Немци су им наредних дана дошли иза леђа. Део југословенских јединица, под командом генерала Јована Јовановића, прешао је у Грчку и повлачио се до капитулације заједно са грчким и британским јединицама. Део југословенског ваздухопловства користио је грчку територију да пренесе краља и југословенску владу на Блиски исток. Може се закључити да је прерани улазак Југославије у рат и слом фронта у јужној Србији оголио лево крило грчких и британских одбрамбених линија, те олакшао немачким трупама њихово заобилажење и компромитовање. Поразом и окупацијом није престао отпор ни у Југославији ни у Грчкој и ту су два народа, српски и грчки, остали верни својим старим традицијама.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ), Фонд 797, Оставштина Кнеза Павла, рол. 04, 14, 15. и 16.

Архив Српске академије наука и уметности (А САНУ), 13.387/10.444.
Мемоарске белешке министра Двора Милана Антића

Објављени извори

Андрић, Иво. *Дипломатски списи* (приредио Миладин Милошевић). Београд: Просвета, 1992.

Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, Knj. I, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969.

Аврамовски, Живко. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, knjiga treća (1939–1941), Beograd – Novi Sad: Arhiv Jugoslavije, Jugoslovenska knjiga, Dnevnik, 1996.

Црњански, Милош. *Дипломатски извештаји 1936–1941* (приредили Александар Стојановић, Растко Ломпар), Београд: Catena Mundi, 2019.

Konstantinović, Mihailo. *Politika Sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945*, priredio Radomir Konstantinović, Novi Sad: Agencija „Mir“, 1998.

Petranović, Branko, Nikola Žutić. *27. Mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd: NICOM, 1990.

Литература

Аврамовски, Живко. *Balkanska Antanta (1934–1940)*. Beograd: ISI, 1986.

Bankwitz, Charles. *Maxime Weygand and Civil-Military Relations in Modern France*. Cambridge: Harward University Press, 1967.

Barker, Elisabeth. *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb: Globus, 1978. British Policy in South-East Europe in the Secon World War, The Macmillan Press, 1976.

Becherelli, Alberto. *La neutralita jugoslava nelle relazioni del servizio informazioni militare Italiano (1939–1941)*. Studia Universitatis Petru Maior History (Studia Universitatis Petru Maior. Historia), issue: 11 / 2011, pages: 213-228.

Бјелајац, Миле. *Дипломатија и војска, Србија и Југославија 1901–1999*. Београд: Медија центар „Одбрана“ – Академија за дипломатију и безбедност, 2010.

Бјелаяц, Миле. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon. Beograd: INIS, Dobra, 2004.

Bjelajac, Mile. *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*. Beograd: UDI, 1999.

Bjelajac, Mile. „L’Influence française sur l’Armée Yougoslave entre les deux guerres mondiales”, *Revue Historique des Armées*, No. 4/1994.

Бјелајац, Миле. „Покушај стратешког ослонаца Југославије на СССР 1939–1941”, *Војноисторијски гласник*, 1–2 (2006).

Brescia, Alfredo. *Jugoslavia 1939–1941: Diplomazia de la neutralita*. Milano: Guiffre, 1978.

Денда, Далибор, *Шлем и шајкача, Војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, Нови Сад: Матица српска, 2019.

Delorme, Olivier. *La Grèce et les Balkans, Du V siècle à nos jours*, vol. II, Paris: Gallimard, 2015.

Димитријевић, Бојан, М. Мицевски, П. Миладиновић, *Краљевско ваздухопловство 1912–1945*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2016.

Hoptner, Jacob B. *Jugoslavija u Krizi 1934–1941*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1973.

Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*. dokumenta, Zagreb: Školska knjiga, 1975.

Martin S. Alexander. *The Republic in Danger. General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence, 1933–1940*. Cambridge University Press, 1992.

Pavlowitch, Stevan K. *Unconventional Perceptions of Yugoslavia 1940–1945*. New York: Columbia University Press, 1985.

Papagos, Aleksandar. *Grčka u ratu 1940–1941*. Beograd: Vojno delo 1954, Alexander Papagos, *Battle for Greece 1940–1941*. Athens: Tübingen, 1947.

Петровић, Драган. *Краљевина Југославија и СССР 1935–1941*. Београд: ИМПП, 2017.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine*. knj. 1. Beograd – Ljubljana – Titograd: Narodna knjiga – Partizanska knjiga – Pobjeda, 1982. Minhen: Iskra GmbH, 1984.

Tešić, Dragan, „Ratni planovi vojske Kraljevine Jugoslavije 1938–1941”, *Војноисторијски гласник*, 1 (1991).

Трифковић, Срђа. „Притисак Велике Британије и Сједињених Америчких Држава”, у: *Зборник радова округлог стола „27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике”*, Београд: ИП Златна књига, 2003.

Vauhnik, Vladimir. *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*.

Зборник радова округлог стола „27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике”, Београд: ИП Златна књига, 2003.

Животић, Александар. *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*. Београд: Филип Вишњић, 2016.

Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade
e-mail:mile.bjelajac@gmail.com

BOGUS NEUTRALITY: YUGOSLAV MILITARY ASSISTANCE TO WESTERN ALLIES AND GREECE 1939-1941.

(Summary)

During the 1950s and 1960s it was common to portray Yugoslav policy after 1935 as pro German or pro Axes between the 1939 and March 27 1941. However, there was no a real ground for the such claims in the Yugoslav, French, American, Italian or German archives. Yugoslav military and Serbian public opinion were still in favor of its traditional Allies. Even Prime Minister Milan Stojadinović followed the British policy of appeasement with Germany and did his best to improve Yugoslav military capabilities as the factor of deterrent. French and British decline, and their attitude during the Rhineland crisis 1936 and Munich 1938 were warning sign for all their Eastern Allies and USSR. Historians Alfredo Breccia and Jacob B. Hoptner, have already cast more light on the nature of Yugoslav neutrality. They both come to conclusion that neutrality declared on September 2, 1939, indeed had not profound pro-German or pro-Italian attitude. This was sort of accommodation in order to overcome immediate consequences of an foreign engagement while it did not stabilize inner political cohesion after Serbian-Croat agreement in August 1939 as well as was far from being ready in fulfilling the armament program and war preparations yet. The status of neutrality facilitated Yugoslavia to import armaments and war materials from Germany and „neutral” Italy, as well as to freely navigate its fleet and evade German naval blockade. Those facts and motives were well known to Western Allies. Besides, Yugoslavia established close and clandestine military cooperation with France. It helped supplying Poland in September. It also welcomed initiative of General Weygand for

creation of new Balkan front in a foreseen future. In the capital Belgrade, French established „Military Post” staffed with 31 men. Yugoslav army sent special delegation attached to French Supreme Command. Yugoslavs also replaced less skillful military attaché Colonel Gerba with their former representative to France General Predić (ethnic Serb). Both sides frequently exchanged intelligence reports. Those of Colonel Vauhnik, Yugoslav military attaché in Berlin, were of the great importance and accuracy. The Germans revealed all these facts after they captured files of the French Supreme Command in Charité after the Armistice in June 1940. After the fall of France, Yugoslavia has turned to Britain but also to USSR and USA for supplies and assistance. However, its strategic position was aggravated daily. Germans enrolled in Romania, Italians were at its borders and on the sea. When during the March 1941 Germans finally entered Bulgaria thus increasing pressure on Yugoslav leadership, forcing it gave up any further resistance and comply with demand to join the Axes on March 25. Only two days later a group of army officers staged a coup d'état and overthrew Prince Regent and acting Government. It was direct move towards the Allies but for the price. When the Axis responded with combined invasion. Yugoslavia collapsed after less than two weeks of resistance.. Meanwhile, Greece acted in the same way of bogus neutrality. However, impatient Mussolini invaded Greece from Albania on October 28 1940.. In that moment he acted without German consent. In preparatory propaganda for that endeavor Mussolini misused information that Germans previously captured in Charité. Yugoslav Royal House was in close ties with the Greek one, so Prince Regent Paul did as much as he could under the present circumstances to aid an old Greek ally. He ensured his counterparts that Yugoslavia would not allow Italians to bypass Greek right flank using Yugoslav territory. In spite of Italian bombardment of Bitolj (Monastir) Yugoslavia did not change its firm attitude. By using excuse of neutrality, it resisted repeated requests for letting Italians transit even for the supplies of food. In response Italy immediately halted shipments of armament, vehicles and aircrafts destined to Yugoslavia. After tough negotiations Yugoslavia allowed them to pass with civilian supplies and red cross assistance for wounded in exchange for opening imortt of the vital goods from Italy, but not before Greeks ended up successfully their counteroffensive and forced Italians to entrench themselves.. Yugoslavia assisted its Greek ally with the considerable amount of ammunition especially for the 75 mm Schneider and 20 mm antiaircraft guns. In addition, Yugoslavia sent air bombs (200 tons), hand grenades (200.000 pieces), horses, several airplanes of older type, food and medical supplies. The Greek King

personally expressed gratitude to Prince Paul for all those efforts in helping Greece in the moment of need. During the German spring campaign in 1941 Yugoslavia was of a little help for Greece since its southern front in Macedonia collapsed very quickly and Salonika port was overrun by the invaders. The part of Yugoslav army fled to Greece and withdrew southward along with the British and Greek forces but ended up in German captivity as well.

KEY WORDS: Yugoslavia, Greece, western allies, neutrality, World War II, aggression

94(497.11)"1941/1944"
356.251(497.11)"1941/1944"
COBISS.SR-ID 34757641

Оригиналан научни рад
Примљен: 08. април 2020.
Прихваћен: 14. септембар 2020.

Др Бојан Б. Димитријевић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд
e-mail: bojnads1@gmail.com

Др Раде Ристановић, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
e-mail: raderistanovic@hotmail.com

РАВНОГОРСКА ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944.

АПСТРАКТ: Чланак даје хронолошки преглед настанка обавештајне службе Југословенске војске у Отаџбини – Равногорског покрета у Другом светском рату на подручју окупираних Србије. Извршена је историографска реконструкција модела организовања те службе, циљеви, задаци и објекти обавештајног рада, као и њени карактеристични актери. Указано је и на однос генерала Михаиловића према раду ове службе. Рад је настао на основу архивске грађе која се чува у Војном архиву у Београду и литературе која се делимично дотицала ове проблематике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Обавештајна служба, Србија, Београд, окупација, Југословенска војска у Отаџбини, Равногорски покрет, генерал Михаиловић

Увод

Један од најважнијих облика отпора у Другом светском рату био је вршење обавештајне службе. Организовање овакве вр-

сте делатности у окупираној Европи био је једна од приоритетних задатак на којем су радили савезници и покрети отпора. Обавештајни органи могли су да постану сви од рибара, преко жена на пијаци до високих дужносника окупационог апарата који су били двоструки агенти. Предмети обавештајног рада били су толико дифузни да су се кретали од праћења цена на црној берзи, преко описивања наоружања које је транспортовано железницом до мапирања мета за планирање савезничког бомбардовања.¹

Форма организационе структуре, кадрови и облици деловања сваке обавештајне службе у директној су зависности од потреба и могућности субјекта који иницира и обликује обавештајну делатност. У контексту наше теме истраживања неопходно је указати на сам карактер равногорске организације и његову генералну стратегију. Нуклеус овог покрета отпора чинили су официри и војници војске Краљевине Југославије који су одбили да признају капитулацију и одлучили да наставе борбу. Повезивањем са владом у емиграцији и савезницима овај покрет и његова војна компонента Југословенска војска у Отаџбини постали су саставни део антиосовинске коалиције и легитимни представници Краљевине Југославије у земљи. Након горког искуства устанка 1941. суштина стратегије ЈВуО биле су заштита српског народа на окупираној територији Краљевине Југославије, вршење припрема за подизање отвореног устанка када се стекну повољни услови и борба против комунистичког покрета отпора.²

Као легитимни представници Краљевине Југославије равногорци су преузимали и прилагођавали многе организационе форме и ослањали су се на кадрове војске ове државе. С циљем упознавања темеља на којима је ЈВуО градио своју обавештајну делатност неопходно је пружити „портрет” обавештајне службе Војске Краљевине Југославије. У периоду од 1918. до 1941, у складу са спољним и унутрашњим политичким и војним изазо-

¹ M. R. D Foot, *Resistance: European Resistance to the Nazis, 1940- 1945*, (London: Biteback Publishing 2016), 33-41.

² Lucien Karchmar, *Draza Mihailovic and Rise of the Chetnik movement 1941-1942* (NY-London: Garland Publishing Inc, 1987), 82-84.

вима, државне управљачке структуре посветиле су велику пажњу обавештајној делатности. То је на плану војне обавештајне службе подразумевало њену додатну професионализацију и изградњу кадрова. У Главном генералштабу издвојено је Обавештајно одељење унутар кога су образовани даље организационе целине по узору на тадашње глобалне трендове. Велика пажња посвећивана је и обуци кадрова. Од 1932. организовани су обавештајни курсеви кроз које је до Априлског рата прошло 270 официра. Оваквим радом оспособљена је обавештајна служба која је била спремна да спроводи обавештајни и контраобавештајни рад у земљи и иностранству, изграђена је кадровска база и акумулирана су значајна искуства која су послужила у Другом светском рату.³

Неопходно је нагласити и да је први човек равногорске организације поседовао искуство и знање неопходно за организовање и обављање обавештајне делатности. Наиме, он је у периоду 1935–1937. био на дужностима војног аташеа у Бугарској и Чехословачкој. Потом је током 1940. године уско сарађивао са колегама из Обавештајног одељења Главног генералштаба, а док је био у Београду, до почетка новембра 1940, имао је и контакте са представницима савезничких служби или официра из већ окупираних држава који су краће или дуже време ту боравили.⁴

Како бисмо схватили безбедносно обавештајне изазове са којима су се суочавали равногорски обавештајци, неопходно је указати на опште околности у којима су радили. Територија Краљевине Југославије је атомизирана. На појединим окупираним и анектираним областима српски народ је био егзистенци-

³ Више о структури, деловању и кадровима војне обавештајне службе Војске Краљевине Југославије у: Далибор Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941”, *Војноисторијски гласник*, 2 (2010), 20–39; *Jugoslovenska vojno-obaveštajna služba*, elaborat: Odeljenje za zaštitu naroda, I, II, III; Vladimir Vauhnik, *Nevidljivi front: Borba za očuvanje Jugoslavije*, (Minhen: Iskra 1984); Uglješa Popović, *Deseti po redu: Tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, (Београд: Uglješa Popović 1976); Срђан Цветковић и други, *Колаборационисти пред судом: Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*, (Београд: Институт за савремену историју, 2020), 376–396.

⁴ Бојан Димитријевић, *Генерал Михаиловић*, Биографија I део, (Београд: ALX, 1996), 101–122, 141–149.

јално угрожен. Образована је територија која се у највећој мери поклапала са оквиром Краљевине Србије пред балканске ратове и стављена под немачку војну управу. Поред немачког окупатора на овом простору деловали су Народноослободилачки покрет, бугарска војска и различите колаборационистичке структуре. Окупирана Србија у погледу генералне савезничке стратегије била је важна као саобраћајно чвориште, посебно у периоду битке за Африку када је део њене територије представљао помоћни правац за снабдевање немачких трупа на овом континенту.

Противници равногорске обавештајне службе

Главни предмет интересовања равногорске обавештајне службе био је немачки окупациони апарат. Они ће током окупације перманентном акцијом пратити равногорске активности, користећи обавештајце различитих профила, а касније и радиоизвиђање. Њихов однос према Равногорском покрету је током целе окупације (рата) остао непријатељски. Ипак, оштро непријатељство карактеристично је за период јесен 1941– пролеће 1943. године. У каснијој фази рата, од јесени 1943, уочава се толерантнији став, као последица промене ратних околности на штету Трећег рајха, али и жеље да се преко равногорске обавештајне службе прате активности или дође у контакт са савезницима.

Иако то на почетку организовања Равногорског покрета отпора није изгледало тако, комунистички (партизански, народноослободилачки) покрет отпора убрзо је постао његов главни противник. Појава комуниста ван градова, која је уследила после немачког напада на Совјетски Савез 22. јуна 1941, почела је да компликује стање на терену. Комунистичке групе су већ од средине јула почеле да изводе различите оружане акције, од напада на жандармерију, паљевине сеоских архива, вршалица и ликвидација појединих њихових противника, до напада на немачке окупационе снаге. С једне стране комунисти су били убеђени да њихове акције помажу ратним напорима Совјетског Савеза, а с друге стране да је њихов излазак на терен

почетак револуције. Убрзо окупатор је на њихове акције почео да одговара репресалијама над цивилним становништвом.⁵

Међутим, оно што је битно за наше истраживање јесте околност да је Комунистичка партија Југославије функционисала у илегални пуне две деценије мирнодопског живота и да је много од њене делатности било нека врста обавештајног рада. Као илегална организација током међуратног периода Комунистичка партија Југославија развила је и примењивала начело конспиративности (псеудоними, праћење политичке и друштвене ситуације, избегавање полиције, тајна комуникација). Када се томе дода да је део припадника био на школовању у совјетским институцијама, а неки од њих и обавештајним, а други део имао искуство из грађанског рата у Шпанији, можемо да закључимо да је комунистички (партизански) покрет због свог начина функционисања, илегалне праксе и одређеног међународног искуства имао значајну предност у развоју сопствене обавештајне мреже у односу на Михаиловићеву војну организацију. Ову предност комунисти ће задржати током целог периода рата.

Стварајући сопствене обавештајно-безбедносне службе, они ће свој покрет у многоструким учинити кохерентнијим и отпорнијим на ратне изазове. Штавише Михаиловић неће никад имати посебну личност од поверења која би водила обавештајну службу његове организације, какву је имао Јосип Броз Тито у Александру Ранковићу, који се бавио организационим и обавештајно-безбедносним радом у партизанском покрету током целог рата. Михаиловић је углавном овај део посла обављао сам, или уз асистенцију приучених официра који су се мењали од ситуације до ситуације.

Коначно, ту је била и „трећа” страна у окупираној Србији: српска влада генерала Милана Недића, формирана крајем августа 1941. одлуком немачке команде Југоистока, ради помоћи у сузбијању устанка. Њен оружани апарат створен је уз помоћ окупатора, а на бази доратне жандармерије и полиције. Након

⁵ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, (Београд: Војноисторијски институт, 1973) XII-1, 221–222, 224, 239–240; Венцеслав Глишић, *Ужичка република*, (Београд: Нолит, 1986), 33; Дојчило Митровић, *Западна Србија 1941*, (Београд: Нолит, 1975), 58–61.

сламања устанка крајем децембра 1941. влада Милана Недића је почетком 1942. године успоставила свој полицијско-оружани апарат на нивоу свих (12) округа и срезова које је контролисала.⁶ Тај апарат је скупљао и обавештајне информације на терену, пре свега о устаницима (равногорци, партизани), али је један његов део већ од краја 1942. па до октобра 1944. био у функцији Равногорског покрета и представљао добар извор информација равногорској обавештајној служби.

Први неуспели кораци у стварању обавештајне службе

Избијањем првих већих борби у јесен 1941, а потом и сукоб са партизанским покретом, који је ескалирао новембра исте године, довели су до почетних корака у дефинисању равногорске обавештајне службе. Прва наредба у којој је захтевано да се у свим „одредима устроји обавештајно-пропагандни одсек“ издата је 7. новембра 1941. и названа је „Упутство број 3“. Циљеви обавештајне службе одређени су на следећи начин: „прибављати податке о поступку непријатељских и комунистичких јединица према становништву, спречавати прибављање података о нашим јединицама и нашем раду, хватање непријатељских, шпијуна, ширење лажних вести, спречавање разних прича, а и препричавања наших војника који то често чине из своје наивности и необавештености”.⁷ Уочава се да због околности на терену, а савим сигурно агресивне комунистичке пропаганде, која је била карактеристика њихове појаве током јесени 1941, Михаиловић обавештајну и пропагандну делатност сматра као јединствену целину.

Међутим, немачки притисак, који се после протеривања партизанских снага из Србије окренуо према Михаиловићевим војним четницима, учиниће да равногорска организација једва преживи удар од 6. децембра 1941. на њено седиште на Равној

⁶ *Српски народ*, 1. јануар 1944., 3.

⁷ Војни архив (даље: ВА), Четничка архива (даље: ЧА), кутија (даље: к.) 12, фасцикла (даље: ф.) 5, документ (даље: д.) 1; ВА, Ча, к.246А, ф.4/1, д. 2, 3.

гори. У наредним месецима Михаиловић се налазио у дубокој илегалу, као и већи део његовог штаба, док је део његових одреда би спасен тако што је „легаллизован“ и са мање или више ентузијазма глумио одреде Недићеве четничке одреде.⁸ Зима 1941–1942, коју је карактерисала изузетно јака хладноћа, где се температура спуштала данима и испод минус 30, јако присуство немачких окупационих снага и оружаних одреда српске владе, утицала је да Равногорски покрет буде у потпуној илегалу и на већем делу окупиране Србије потпуно пасиван. У таквим околностима није било услова за развоја војне, територијалне, па ни обавештајне акције. У овом периоду Михаиловић је произведен у генерала и постављен на место министра војног у новој влади Краљевине Југославије, као и на место начелника штаба Југословенске војске у Отаџбини.⁹ Ово је био значајан корак у легитимацији и Михаиловића и „његове“ војне организације, а што су у том тренутку прихватили и савезници.

Равногорска организација се све до касне јесени 1942. бавила преживљавањем и опстанком на терену. Овакве околности спречавале су шири развој њене обавештајне службе. Додатна отежавајућа околност била је чињеница да је јуна 1942. генерал Михаиловић прешао на терен Црне Горе. На тој територији остао је наредних годину дана, што је утицало да се у том периоду равногорска обавештајна служба развија готово по сопственој логици, а уз координацију преко радио-везе из Михаиловићеве Врховне команде у Липову, на северу Црне Горе. Генерал је радио-везом комуницирао са својим командантима у окупираној Србији, примао извештаје (и обавештајне) и слао наређења и упутства.

Стварањем штаба Врховне команде Југословенске војске у Отаџбини, крајем јуна 1942. обавештајна делатност делегирана је ђенералштабном мајору и пилоту Захарију Остојићу. Ово ће остати у већини само фиктивно, јер је Остојић убрзо послат на друге задатке ван Врховне команде, а генерал Михаиловић је у

⁸ Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије: Оружане снаге српске владе 1941–1945*, (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 128–131.

⁹ *Службене новине Краљевине Југославије*, 27. јануар 1942.

суштини сам координисао стварање равногорске обавештајне службе.¹⁰

Већ у овом периоду (21. августа 1942) идентификујемо да генерал Михаиловић од београдске организације тражи да се ангажују железничари за новчану надокнаду и успостави обавештајна служба која ће сакупљати неопходне податке.¹¹ У септембру 1942. уочавамо прве резултате наведеног наређења и у Врховну команду почињу да стижу подаци о немачком железничком транспорту.¹² Ово су били свакако први озбиљнији кораци равногорске обавештајне службе.¹³

Обнављање равногорске организације у Србији уследило је у јесен 1942. активирањем рада бригада и/или формирањем корпуса на територијалној основи. Ове команде је сходно војничким правилима требало да имају обавештајне официре, па је требало устројити и обавештајну службу која би обједињавала и усмеравала њихов рад. Темелј на којем је успостављена равногорска обавештајна служба представља *Упутство за рад и организацију обавештајне службе*, које је, према свему судећи, израђено у октобру 1942. године. Тим упутством одређени су циљеви, оцртан делокруг рада, организациона структура, методи деловања и извршено разграничење између обавештајне службе и пропаганде. Обавештајна служба означена је као „најглавнији помоћник и сарадник оружане силе јер представља њене уши, очи и осећање”, који мора својим подацима да олакша „војној сили постизање војно-политичких циљева са најмањим бројем жртава и штете како у моралном тако и у материјалном погледу”.¹⁴ Поред равногорских војних и цивилних власти, извор равногорске обавештајне службе требало је да постане „цео народ”. Документ је дефинисао поименце и непријатеље Равногорског по-

¹⁰ ВА, ЧА, к.246А, ф.4/1- 5.

¹¹ Милан Весовић, Коста Николић и Бојан Б. Димитријевић, *Рат и мир ћенерала: изабрани ратни списи*, (Београд: Српска реч, 1998), 1, 230.

¹² ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 12; ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 15; ВА, ЧА, к. 275, ф. 1, д. 18.

¹³ Детаљније о наведеној активности обавештајне службе у Београду у: Раде Ристановић, *Београдски равногорци: Југословенска војска у отаџбини и Равногорски покрет у окупираном Београду 1941–1944*, (Београд: Институт за савремену историју, 2020), 189–193.

¹⁴ ВА, ЧА, к. 103, ф. 4, д. 20.

крета (ЈВуО): окупатора, домаће присталице – „зеленаше, Недићевце, Љотићевце, Павелићевце...комунисте – партизане... Арнауте и муслимане... шпијуне, агенте, слуге окупатора... саботере нашег рада, забушанте, средоње, лопове, корупционаше, протекционаше...”¹⁵

Први обавештајни кораци Команде Србије

Како је ђенерал Михаиловић био изван Србије, током већег дела периода 1942–1943, као најстарија команда у окупираној Србији постаје Команда Србије ЈВуО (Горски штаб 1А) са генералом Мирославом Трифуновићем на челу. Прве кораке у организовању обавештајне мреже започео је потпуковник Драгослав Павловић, који је већ у пролеће 1942. почео да организује обавештајце везане за њега као делегата ВК за Србију. Након ступања у организацију генерал Трифуновић од августа 1942 наставља са организовањем обавештајне мреже везане са Команду Србије.¹⁶ У септембру 1942. успостављен је Главни обавештајни центар Команде Југословенске војске у отаџбини (ГОЦ К-де ЈВуО). Центар је био подређен Команди Србије и налазио се у истом месту где и њен штаб. Седиште ГОЦ-а померало се заједно са Командом Србије. ГОЦ се током 1943. налазио у селу Котражи, па у селу Трњане. Своју делатност развијао је на целокупној окупираној територији под командом војног заповедника за Србију. Посебан задатак на почетку рада овог центра био је да сакупља информације о кретању транспорта на главним железничким правцима и немачким војним ефективима.¹⁷ Уочава се да се од октобра те године појављују извештаји у већем броју, што индицира раст њене активности. Михаиловић је ову службу називао по француском узору „Други биро”.¹⁸

У најранијој фази овом службом (ГОЦ) руководио је капетан Душан Радовић, познатији као Кондор. У новембру 1942.

¹⁵ ВА, ЧА, к.246А, ф.4/1-6.

¹⁶ ВА, ЧА, к. 246А, ф.4 -1, 103–104.

¹⁷ ВА, ЧА, к. 246А, ф. 4, д. 1 Б.

¹⁸ ВА, ЧА, к. 117, ф. 1, д. 5.

службу је преузео мајор Душан Мирић, који је у исто време био и начелник Штаба Команде Србије. После неслагања са појединим командантима Мирић одлази ван Србије на другу дужност, а службу преузима ваздухопловни наредник-водник (касније потпоручник) Крста Кењаловић, све док га нису заробили добровољци СДК у септембру 1943. године. Њега наслеђује ваздухопловни поручник (капетан друге класе) Ђорђе Супић, који је од раније био у Трифуновићевом штабу.¹⁹

Ова служба радила је мимо територијалних команданата, везана искључиво за Команду Србије. Амбициозно постављена са идејом да обухвати целу територију Србије и Војводину, да се бави обавештајним и контраобавештајним радом према свим противницима равногорске организације, како по војним тако и по цивилним питањима. Замисао је била добра, али се убрзо показало да недостаје добро обученог кадра за изношење овако захтевног посла.²⁰

Ипак, основна делатност, организовање и рад обавештајне службе у окупираној Србији је постављена и рад тог центра био је „прилично организован“, како сматрају послератни аналитичари ОЗН-е /УДБ-е.²¹ Према њиховој процени, ГОЦ је контролисао око 50 обавештајних одсека широм Србије, иако је нађено података само за 12. Они су формирано током 1942, а већином од септембра до краја те године. У неким местима, као што су Београд или Ниш, који су најпре формирано, била су и по два одсека. Уочава се да су одсеци формирано у Војводини. Требало је да си раде према упутству од 10. септембра те године. Први формирано одсек био је у Београду (бр. 1), који је касније формирао већи број пододсека и секција у граду. Потом је формиран бр. 2 у Нишу, који је деловао на целом југу Србије. Оба су настала у пролеће и рано лето 1942. године. Потом још један: број 2а у Нишу, бр. 3 у Прокупљу, бр. 5 у Белој Паланци, бр. 7 у Неготину, бр. 9 у Сврљигу, бр. 13 у Куршумлији, бр. 16 у Краљеву или Рашкој, бр. 17 у Косовској Митровици, бр. 18 на неутврђеној локацији, бр. 19 у Алексинцу, бр. 20 у Житковцу, бр. 30 на неутвр-

¹⁹ ВА, ЧА, к. 246А, ф. 4 -1, д. 106.

²⁰ ВА, ЧА, к. 246А, ф.4 -1, д. 105.

²¹ ВА, ЧА, к. 246А, ф.4 -1, д. 110.

ђеној локацији, бр. 31 у Ужицу, бр. 49 у Панчеву и без броја у Крушевцу. Ван тих одсека – центара постојао је још један број обавештајаца који су самостално деловали и директно били везани са ГОЦ.²² Обавештајци су углавном били из редова активних старешина, махом из СДС-а, затим трговци, железничари и друга лица. Они су носили нумеричке ознаке 05-1XX и кодна имена.²³

Припадници ове службе пратили су кретање окупаторских трупа, њихову дислокацију и покрете, евидентирали војне објекте и њихову садржину, потом железничке транспорте, пловидбу на Дунаву, односе међу домаћим актерима српске владе у појединим варошицама итд. Посебно су пратили делатност и производњу у фабрикама ваздухопловне индустрије које су биле стациониране око аеродрома на Бежанији (Земуну) и које су радиле за немачко или хрватско ваздухопловство.²⁴

Обавештајни центри Команде Београда

Као главни град окупиране Краљевине, седиште немачких окупационих и српских колаборационистичких власти, велики гарнизон са значајним бројем војних јединица свих типова, аеродромом, железничким чвориштем и неколико фабрика које су наставиле војну производњу, Београд је био значајно обавештајно чвориште током целог Другог светског рата. Све ратујуће стране, легалне и илегалне, имале су своје обавештајне пунктове и мреже у граду.

Ова тема је квалитетно и свеобухватно истражена у нашој историографији, те ћемо се на овом месту пружити основне информације о организационом развоју, најважнијим обавештајним каналима и облицима деловања.²⁵ По ефективима и резултатима равногорска обавештајна служба је управо била најак-

²² ВА, ЧА, к. 246А, ф.4 -1, д. 122–133.

²³ ВА, ЧА, к. 246А, ф.4 -1, д. 111.

²⁴ ВА, ЧА, к. 117. ф. 2, д. 45; ВА, ЧА, ф. 3, д. 12; ВА, ЧА, к. 54. ф. 1, д. 10; ВА, ЧА, к. 121. ф. 4, д. 15.

²⁵ Више организационој структури, кадровима и деловању равногорске обавештајне службе у Београду: Р. Ристановић, *Београдски равногорци...*, 163–212.

тивнија и најјача у Београду. У граду је још од 1941. постојала Команда Београда (Горски штаб бр. 2), која је организовала и обавештајни рад. Сасвим могуће да је одређена обавештајна мрежа настала већ у пролеће 1941, јер се помињу неки од официра који су радили на организацији обавештајне мреже током те године (мајор Јовановић, Душан Милутиновић), углавном са сарадницима у жандармерији и на железници. Са пуковником Михаиловићем директни контакт (могуће и курирска веза) остварен је крајем маја 1941. године.²⁶

Према каснијој изјави Војина Андрића, августа 1941, мајор Радослав Ђурић је организовао обавештајну службу коју су водили поручник Војислав Радојчић (по једном податку бавио се обавештајним радом још од маја 1941), а потом капетан Јанко Ђорђевић, углавном радећи са сарадницима српских власти и жандармерије. Они су комуницирали са штабом на Равној гори, личним доласцима током јесени те године. У овом периоду прикључује им се и капетан Александар Михаиловић (који је пред Априлски рат био у Обавештајном одељењу Главног генералштаба и током окупације радио у штабу мајора Ћосића касније шефа обавештајне службе СДС).²⁷ Ова линија у каснијем периоду се претвара у Горски штаб бр. 2 или Команду Београда. Она је у свом саставу имала и официра за обавештајне послове (поручник Миодраг Стојановић, резервни поручник Боривоје Месаровић).²⁸

Поред београдског војног штаба, од пролећа 1942. постојао је и „цивилни штаб”. Основни задатак овог штаба био је да решава „питање исхране и снабдевања, врши обавештајну службу, инфилтрира се у редове домаће управе”.²⁹ У почетном периоду када је штабом руководио Сретен Жујовић, он је имао извесну самосталност, а тек накнадно је у потпуности подређен Команди Београд. Цивилни штаб је вршио обавештајну службу преко

²⁶ ВА, ЧА, к. 246А, ф.4 -1, д. 146.

²⁷ ВА, ЧА, к. 246А, ф.4 -1, д. 150.

²⁸ ВА, ЧА, к. 246А, ф.4 -1, д. 161.

²⁹ ВА, ЧА, к. 262, ф. 1, д. 47 *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том. XIV, 1, Београд 1981, 1, 447; ВА, ЧА, к. 127, ф. 12, д. 1.

поверљивих људи из колаборационистичког апарата. У другој половини 1943. тај штаб организовао је обавештајну делатност преко четири обавештајне групе (центра). Прва је вршила обавештајну делатност у колаборационистичком апарату. Друга група „обавештајних центара спроведена је у приватним предузећима”. Трећа је била организована по „сталешким грађанским установама, лекарска, апотекарска, занатска, инжењерска и трговачка комора и удружења”. Четврту обавештајну групу чинили су службеници Министарства спољних послова који су наставили да раде под окупацијом „на разним положајима и по различитим службама”.³⁰

По формирању корпуса и бригада 1943. године Горски штаб бр. 2 успоставио је обавештајно одељење (називано и ГОЦ). Било је замишљено да сваки од корпуса има обавештајну секцију, а бригаде офицере.³¹ Формирањем организације корпуса и бригада у Београду 1943. промењена је организациона структура обавештајне службе и спојена пропагандна и обавештајна делатност. Унутар бригада образована су обавештајно-пропагандна одељења са шефовима на челу који су командовали обавештајним органима. Средином 1943. за шефа обавештајне службе у Београду постављен је мајор Божидар Раденковић, а од 1944. на тој дужности био је резервни пешадијски капетан Радомир Милинковић Џек.³²

И равногорски омладински штаб 501 је развијао своју обавештајну делатност у граду. Према извештају тог штаба из 1943, поједини омладинци обављали су обавештајну делатност и прикупљене информације предавали командантима корпуса и бригаде ЈВуО.³³ Поред наведених центара Врховна команда ЈВуО је преко Главног обавештајног центра у одређеним случајевима независно давала овлашћења појединим лицима да обављају обавештајну делатност у Београду. Ту праксу региструјемо у

³⁰ БА, ЧА, к. 107, ф. 1, д. 8.

³¹ БА, ЧА, к. 246А, ф.4 -1, д. 161.

³² Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, (Beograd: Slovo ljubve, 1983), 3, 280; БА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 11; БА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 13.

³³ БА, ЧА, к. 130, ф. 1, д. 49.

септембру 1942. године.³⁴ Ова лица била су директно везана за Врховну команду ЈВуО. Најкарактеристичнији су Јован Гашић Франц, Петар Милићевић Анте и Миодраг Инђић др Краус. Именовани су успевали да сакупе најразличитије обавештајне податке инфилтрирају се у сам врх окупационе управе.³⁵

Обавештајни подаци из Београда

У методолошком погледу београдски равногорци успешно су током рада спроводили методе опсервације, агентурни или метод инфилтрације. Повремени недостатак јављао се у аналитичком сегменту деловања равногорске обавештајне службе у Београду. Информације нису филтриране, што је у појединим случајевима као крајњи продукт имало пружање нетачне податке вишим инстанцама. Ипак, београдска организација успела је да изгради организациону структуру обавештајне службе, обезбеди обавештајне канале и поседује кадрове, који су успевали да прикупе, обраде и правовремено пошаљу најразличитије податке Врховној команди ЈВуО. Равногорски обавештајци у Београду били најактивнији од јесени 1942. до почетка јесени 1944. године.

Анализа обавештајних информација које су у Врховну команду стизале из Београда показују да је међу њима било врхунских открића (идентификација лица која су била у српском Гестапоу, елаборат о логору на Сајму³⁶, појава и рад Хермана Нојбахера у Србији, информације о атентату на Хитлера 20. јула 1944), добрих процена немачке војне силе, посебно цивилних капацитета који су коришћени (делови индустрије, борски рудник). Вођена је евиденција сарадника немачке обавештајне службе или окупаторских власти, као и комуниста.³⁷

Војне ефективе, организациона структура, опште стање у партизанским јединицама представљале су информације које је

³⁴ ИАБ, БДС, А- 320, досије Аранђеловић Загорка.

³⁵ Р. Ристановић, *Београдски равногорци...*, 173, 174.

³⁶ ВА, ЧА, к.117, ф.2, д. 11.

³⁷ ВА, ЧА, к.121, ф.1, д. 38. ВА, ЧА, к. 121, ф. 22, д. 2.; ИАБ, Фонд Безбедносно информативна агенција (даље: БИА), Ф. Х/ П. 7, Алајбеговић Махмуд.

обавештајна служба у Београду у одређеној мери успевала да сакупи и да информише Врховну команду. Користећи канале у колаборационистичкој управи долазило се и до података о акцијама хапшења припадника комунистичког покрета (посебно је Миодраг Инђић имао квалитетне податке о томе).³⁸ Непосредно равногорским обавештајцима било је знатно теже да сакупе податке о организацији која је деловала илегално и већина података о КПЈ долазила је из колаборационистичких извора, како указује Младен Жујовић.³⁹

Због наклоности доброг дела Недићевог војног и цивилног апарата, значајне информације добијене су из овог сектора по различитим војним и другим питањима. Изузетак је био Српски добровољачки корпус, који је био формиран на посебним идеолошким основама, који се јасно профилисао као непријатељ Равногорског покрета и који је имао сопствену обавештајну службу. Током марта 1944. обавештајна служба Команде Београд открила је кључ за шифрирање назива јединица СДК, што је Врховној команди помогло да обезбеди праћење правца кретања пукова и батаљона ове војне формације.⁴⁰

Посебно важан тип обавештајних информација било је прикупљање података о кретању немачких железничких транспорта преко Београда. Прецизни подаци о композицијама возова који пролазе кроз београдски железнички чвор, али и о општем стању на овом делу железнице било је од вишеструког значаја за ЈВуО. Овакве информације биле су неопходне за увид у транспорт немачких војних ефектива и планирање и извођење диверзија које су припадници покрета отпора вршили на пругама у окупираној Србији, али и од важности за савезнике који су бомбардовали циљеве у окупираној Југославији од јесени 1943. године.⁴¹ Сакупљањем, обрадом и прослеђивањем информација

³⁸ ВА, ЧА, к. 19, ф. 2, д. 46.

³⁹ Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник 2: Југославија у II светском рату*, (Врњачка Бања: Интерклима-графика, 2004), II, 71.

⁴⁰ ВА, ЧА, к. 121, ф. 3, д. 15.

⁴¹ Више о овој теми у: Simon Trew, *Britain, Mihailovic and the Chetniks, 1941-1942*, (London: The Macmillan press LTD, 1997) 153-160; Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 177, 178; David Martin, *Mreža dezinformacija: Čerčilova jugoslovenska greška*, (Beograd: Prosveta, 1991), 162–183.

ове природе београдска организација остварила је најдиректнији допринос антифашистичкој борби на глобалном нивоу, о чему сведоче садржаји депеша које је Врховна команда по овом питању слала савезницима и својој влади.⁴²

Обавештајни извештаји о немачким војним ефективима, распореду трупа, њиховим сменама, изградњи фортификација и локацији положаја и објеката, које је слала равногорска обавештајна служба били су ипак најчешћи. Извештаји су даље прослеђивани емигрантској Влади, која је о прикупљеним подацима извештавала савезнике.⁴³ Информације из извештаја добиће потпуну употребну вредност када од априла 1944. године америчко ваздухопловство крене са чешћим бомбардовањем.

Организовање обавештајног одељења у Врховној команди ЈВуО

Формално независан организациони оквир равногорска обавештајна служба добила је тек доношењем наредбе од 4. септембра 1943. о организовању штаба Врховне команде ЈВуО. До тада није било никакве посебне целине која се унутар Врховне команде бавила обавештајним радом. По овој наредби, у оквиру Врховне команде образовано је Обавештајно одељење којим је руководио начелник и које се састојало од Првог и Другог одсека. У делокругу рада Првог одсека били су „прикупљање и сређивање података о унутрашњим непријатељима, шпијунима и издајницима, сузбијање непријатељске разорне акције и пропаганде”. Други одсек имао је задатак да прикупља и обрађује податке о окупаторовим војним ефективима у Југославији и иностранству.⁴⁴ Како се види, реч је о одељењу које је имало и контраобавештајну и обавештајну функцију.

⁴² Milan V. Terzić, „Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: propaganda i stvarnost”, (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2004), 454.

⁴³ Isto.

⁴⁴ ВА, ЧА, к. 254, ф. 1, д. 4; ВА, ЧА, к.117, ф.3, д. 14; ВА, ЧА, к.117, ф.3, д. 15; ВА, ЧА, к.117, ф.3, д. 21.

На место начелника Обавештајног одељења постављен је ђенералштабни мајор (потом, потпуковник) Павле Новаковић, који је дошао из састава Југословенских снага у Египту. Овај официр је обављао ту дужност до јуна 1944. године, али није се афирмисао и његов рад у већини се састојао од формирања обавештајних билтена који су прослеђивани преко радио-станице нижим командама.⁴⁵

Начелници одсека били су: Првог – ваздухопловни капетан прве класе (мајор) пилот Тодор Гогић, који је такође стигао из Египта са Новаковићем; Другог – капетан прве класе (мајор) Слободан Нешић. Гогић је у фебруару 1944. упућен на трупну дужност у Источну Србију. Нешић је са једним краћим прекидом остао на тој дужности, а обавештајну делатност вршио је и у току повлачења снага ЈВуО из Србије у Босну.⁴⁶ Један број официра различитог профила био је у саставу одељења (седам имена идентификовано), али су и они одлазили на терен на командне или друге дужности у наредном периоду.

Упркос формирању посебног Обавештајног одељења у Врховној команди, сви обавештајни подаци – депеше, писани или усмени извештаји долазили су код генерала Михаиловића и он је на бази тих података дефинисао даље кораке своје војне и политичке организације. Фактички је наставио да сам руководи овом службом, док су му официри из одељења махом били помоћници или служили као техничка лица. Према свему судећи овакав начин рада првог човека равногорске организације резултат је неповерења у већину официра који су дошли из југословенских трупа у Египту. Ово је отежавало функционисање са командама или њиховим обавештајним органима на терену: ионако малобројно Обавештајно одељење махом се бавило административним или техничким пословима. По истом принципу од самог успостављања генерал Михаиловић је комплетну радио-комуникацију (па тако и обавештајну) држао у својим рукама.

Део података формиран је у билтене који су слати командантима, представницима Централног националног комитета или Влади у избеглиштву. Информације које су биле од значаја

⁴⁵ ВА ЧА, к.246А, ф.4/1- 20

⁴⁶ ВА ЧА, к.246А, ф.4/1- д. 21, 22.

за савезнике предаване су британској (касније америчкој) мисији преко официра за везу који је био у саставу Обавештајног одељења. Идентификована су само два телеграма са конкретним наређењима потпуковника Новаковића за рад појединим командама са почетка 1944. године.⁴⁷

Након одласка Новаковића ван Србије на његово место постављен је мајор (потпуковник) пилот Драгомир Жикић, који је ту дужност вршио према свему судећи током јуна и јула 1944. године. Од почетка октобра за начелника Обавештајног одељења постављен је ђенералштабни пуковник пилот Јован Црвенчанин, који је претходно због болести пуштен из заробљеништва. Он је био на дужности кратко, све док у новембру 1944. није евакуисан авионом са америчком мисијом. Њега је на дужности заменио потпуковник Никола Милекић, који је ту дужност обављао све до 11. марта 1945. године. Према послератним подацима ОЗН-е тада је на дужност требало да буде постављен потпуковник Љубомир Јовановић, дотадашњи командант Тимочког корпуса, али је он већ 16. марта упућен у Приморску Словенију у истакнути део Врховне команде. Према другим подацима Јовановићу није одређена дужност за тих неколико дана, већ је био у Врховној команди.⁴⁸ Ко је формално руководио обавештајним одељењем до слома снага ЈВуО на Зеленгори око 13. маја 1945, није за сада познато.

Трупна обавештајна служба

Развој организационе структуре обавештајне службе у јединицама ЈВуО прешао је идентичан пут као и у другим деловима организације. Упутством бр. 3 од 7. новембра 1941. наређено је да се у „свим одредима устроји обавештајно-пропагандни одсек“. Сугерисано је да одсек буде састављен од млађих људи који су „национално потпуно свесни“ добри говорници и добри организатори. Контролу над одсеком требало је да врши командант одреда. Као главни задатак обавештајне службе у одреду истак-

⁴⁷ ВА ЧА, к.246А, ф.4/1, д. 23.

⁴⁸ ВА ЧА, к.246А, ф.4/1, 20.

нуто је „прибављање података о кретању комунистичких јединица,... бројном стању и саставу”.⁴⁹ Као што смо навели у претходном делу рада, опште околности нису дозволили детаљнију реализацију овог упутства.

По формирању корпуса ЈВуО регулисано је и питање трупне обавештајне службе. Наређено је да свака јединица поставља људе који би вршили обавештајну службу „почев од команде корпуса па до чете”. Унутар сваког корпуса образовано је обавештајно одељење које је организовало и водило обавештајни рад. У свакој чети морао је да буде одређен минимално један човек који би вршио обавештајну делатност. Читајући једну од шема равногорске трупне обавештајне службе јасно уочавамо да људи који су радили по обавештајној грани нису били независни и самостално повезани са обавештајним одељењем корпуса.⁵⁰ Они су били подређени својим командантима који су и одабирали људе за ову дужност. Локални команданти постављали су обавештајне органе и у градовима, мањим местима и селима.⁵¹ Извештаји су прослеђивани 1. и 15. у месецу надлежним путем, изузев у ситуацијама када је хитност захтевала да се информација упути што пре онеме на кога се односи. Батаљон и ниже јединице били су дужни да не чекају наведени рок и да прослеђују извештаје одмах.⁵²

Командантима је указивано на „важност прикупљања обавештајних података, на њихову правилну процену и на благовремено коришћење”. Ово је подразумевало да ни једна оружана акција не може да се покрене ако претходно на основу обавештајних података није утврђена јачина, „распоред и намена” непријатеља.⁵³ У којој мери су команданти спроводили и на који начин ово начело превазилази оквире овог рада и захтева посебну анализу.

⁴⁹ ВА Ча, к.12, ф.5, д. 1.

⁵⁰ ВА Ча, к.117, ф.1, д. 10.

⁵¹ ВА Ча, к.103, ф.4, д. 18.

⁵² Исто.

⁵³ *Рат и мир ђенерала...*, пр. М. Весовић и други, 1, 296.

Михаиловићеви обавештајци и делегати

Генерал Михаиловић је, као и у случају Београда, преко својих самосталних обавештајаца у овом периоду организовао на терену обавештајну службу. У Аранђеловцу је још од средине 1942 (прво преко команданта Првог равногорског корпуса Звонимира Вучковића) деловао капетан Милетић, а капетан Михаило Вемић је деловао у Београду, долини Мораве, у Нишу, где је организовао и обавештајни центар, те стигао чак до Грчке и тамошњег покрета отпора ЕДЕС, са Наполеоном Зервасом на челу. Он је имао и везу са британском службом преко радио-станице и био је једини који је имао толико поверење генерала Михаиловића да је самостално одржавао везу са Британцима на Блиском истоку. Као самостални обавештајци у примарној грађи помињу се и Неђо Вукић у ужичком крају и мајор Богдановић на југу Србије.⁵⁴

Михаиловићеви „делегати“ за одређене делове територије или групе корпуса, када би стигли на одређени терен, осим контролне, обављали су и обавештајну и контраобавештајну делатност. Тако је потпуковник Драгослав Павловић имао своју мрежу сарадника на терену. Мајор Рудолф Перхинек је био на северу Црне Горе, где је поред борбе са партизанима и њиховим присталицама, деловао и према италијанском окупатору. Капетан (мајор) Серафим Неготинац у ваљевско-колубарском крају такође.⁵⁵

Обавештајни органи појединих команди ЈВуО

Неколико екстериторијалних команди постојало је у саставу ЈВуО. Оне су из Србије имале надлежност над територијом која се није могла контролисати. То су биле Команда северних покрајина (ГШ 133), Команда Војводине и команде Срема, Баната и Бачке (ГШ 233-236).

⁵⁴ ВА Ча, к. 246а ф.4-1, 48-52, 60-62.

⁵⁵ ВА Ча, к. 246а ф.4-1, 63-73.

Захваљујући мајору Жарку Тодоровићу, који је знање и искуство из поља обавештајне делатности стекао у међуратном периоду, Команда северних покрајина је још од 1941. прикупљала обавештајне податке. Сачуване депеше од јуна 1942. показују да је он на челу тог штаба имао разгранату обавештајну мрежу у државним институцијама, контакте са појединим дипломатама, али и везе према Хрватској (где је имао своје људе у Загребу) и чак Словенији. У том периоду Валтер је генералу Михаиловићу слао податке преко радио-везе. Рад обавештајне службе постављен је доста широко, па чак у пропагандном смислу.⁵⁶ Команда северних покрајина се након пада радио-станице 506 (која је радила и за британску службу) децембра 1942. у руке Гестапоа и сама нашла на удару немачких органа безбедности, марта 1943. године.⁵⁷ По одласку ове команде из Београду на терен Колубарског корпуса ослабио је њен обавештајни профил.

И остале четири поменуте „војвођанске” команде, у суштини мањи штабови, имале су од краја 1942. па до јесени 1944. обавештајне органе у свом саставу као и одређену мрежу сарадника на терену где им је била зона одговорности. Команда Војводине, која се повукла заједно са главнином снага ЈВуО у Босну у јесен 1944, задржала је своје обавештајно људство све до фебруара 1945. године.

Посебну улогу имао је Горски штаб 110 за јужну Србију и Македонију. Овом командом, формираном у априлу 1942, руководио је мајор (потпуковник) Радослав Ђурић. Његов штаб и у њему уграђени обавештајни органи деловали су на целом подручју од Ниша, преко Јужне Србије, Косова и Метохије Македоније до суседних земаља. Он је успео да своје људе инфилтрира у структуре окупационе и српске власти на терену. Формирао је обавештајне центре у Нишу и Скопљу, одакле су са терена и из структура окупатора стизале разне и важне информације. Обавештајна структура ГШ 110 деловала је мимо команди и обавештајних органа корпуса и бригада у саставу ове команде, па је била и нека врста контролног органа. Овај тренд квалитетног

⁵⁶ ВА, ЧА, к. 54 ф. 1, д. 3. ВА, ЧА, к. 246А, ф. 4 -1, 190–203.

⁵⁷ ИАБ, БДС, Ј- 619, досије Јакшић Тихомир. ИАБ, БДС, Х- 326, досије Константин Хаџи Илић.

обавештајног рада Ђурић је задржао до краја 1943. године. Почетком 1944. долази до колебања код Ђурића. Ово је уочено и у Команди Србије, чији ГОЦ, а потом и ТЕТАС, шаљу своје људе на Ђурићеву територију да провере у ком правцу се његова оријентација креће.⁵⁸

ТЕТАС – теренска тајна служба

Генерал Михаиловић имао је амбицију да развије посебну тајну службу, која би на што широј територији у оквиру граница окупиране Србије деловала не само обавештајно већ и контраобавештајно. Крајем 1943. или почетком 1944. амбициозније се кренуло у формирање обавештајне организације – службе која би покрила целу окупирану Србију. Она је настала делимично на постојећој мрежи обавештајаца коју је раније развио Главни обавештајни центар Команде Србије. У почетку у извештајима се појављују агенти или извештаји са словом „Т” да би касније од марта помињао назив ТЕТАС, за који се касније говорило да значи „Теренска тајна служба.”

Њен руководилац био је капетан Душан Радовић, познат под надимком Кондор, иначе командант Златиборског корпуса ЈВуО. Овај официр, који је још од октобра 1942. био укључен у обавештајну мрежу Главног обавештајног центра Команде Србије, од почетка марта 1944. активно је радио на успостављању ТЕТАС-а. Ова служба била је везана за генерала Михаиловића и Врховну команду. Судећи по коментарима које је генерал Михаиловић остављао на извештајима које је добијао од ТЕТАС-а, можемо да закључимо да је први човек равногорске организације ценио рад који обавља Радовић.⁵⁹ Није јасно само како је Радовић технички могао да изведе руковођење једном сложеном тајном организацијом с обзиром на то да је био ограничен својим трупним дужностима и својом зоном одговорности на западу Србије.

⁵⁸ ВА, ЧА, к. 246А, ф.4 -1, 214-231.

⁵⁹ ВА ЧА, к. 246а, ф.4-1, 74-77.

Он се тежишно оријентисао на терен свог корпуса и вероватно на подручју преко Дрине, са кога је црпео обавештајне информације. Везу са својим испоставама одржавао је куририма највише железничарима на прузи од Ужица ка Београду. Организација је требало да има Центар за везу и обавештајне центре „антикварнице” бр. 1, 2 и 3. Радовић је предвидео стварање Центра за везу у Земуну, одакле би се рачвали канали према Новом Саду, Сарајеву и Загребу. Деловала су три обавештајна центра.

– Антикварница бр. 1 у Београду – која је била и најактивнија. Радовић је дао анализу кадра који је био ангажован у овој организацији. Из сачуваних докумената види се да је ТЕТАС средином 1944. успео да развије обавештајну делатност према окупатору и представницима српске владе на подручју Београда и да добија релевантне обавештајне информације.

– Антикварница бр. 2 у Ужицу – обавештајни пункт Златиборског корпуса који постоји још од јесени 1942, тежишно ангажован према добровољцима СДК; потом ка партизанима – комунистима и посебно на подручје преко Дрине и према Санџаку „ничијој земљи”.

– Антикварница бр. 3, која је била успостављена у Нишу, и покривала је подручје Јужне Србије. Ту је Радовић користио неке од обавештајаца из раније структуре Главног обавештајног центра. Посебно је „разрађиван” командант Јужне Србије пуковник Радослав Ђурић.

Радовић је на Косову имао сарадника Т-92, као испоставу ТЕТАС-а. Сасвим сигурно да је ТЕТАС током године развио још испостава или сарадника на терену, али о њима нема сачуваних података. Као посебну активност развио је организацију или више концепт „Мистериозне пропаганде” или МИП, с циљем проношења лажних вести, гласина или других информација ради забуне код непријатеља.⁶⁰ Теренска тајна служба престаје са радом у септембру 1944, када је Радовића убио командант Црногорске бригаде (Косјерићке) Филип Ајдачић али и захваљујући чињеници да су након продора партизанских снага у Србију нестали услови за деловање ове организације.⁶¹

⁶⁰ ВА ЧА, к. 246а ф.4-1, 80–104.

⁶¹ ВА ЧА, к. 246а ф.4-1, 74.

Продором партизанских, а потом и совјетских снага у централну Србију у септембру и октобру 1944. године долази до повлачења Врховне команде преко Дрине у Семберију, а месец дана касније, после повлачења у зону Ивањице и главнице снага Команде Србије ЈВуО. Повлачење ван Србије претворило се у праву голготу. Јединице су ишле у Источну Босну и даље на север Босне у нестварној нади да ће савезници на политички начин интервенисати у корист равногораца.

У овом периоду равногорска обавештајна служба се углавном распала, јер је матична територија напуштена, многи њени припадници пали су у руке комунистичких власти или једноставно се приклонили победницима. Неколико Михаиловићевих обавештајаца било је активно у зони Сарајева и Добоја током зиме 1944–1945, махом у акцијама куповине муниције, наоружања или опреме. Преостала структура равногорске обавештајне службе више није постојала као ефективна организација.

* * *

На бази увида у сачуване документе Врховне команде ЈВуО, а посебно телеграме – депеше, може се установити да је равногорском обавештајном службом у суштини руководио генерал Михаиловић у току целог рата. Сама обавештајна служба настала је у тешким условима немачке окупације. Њен развојни ток није био праволинијски, већ је зависио од количине притисака окупатора, ситуације на терену или квалитета, способности и самопрегора људи у њој. Равногорска обавештајна служба није била јединствена, није руковођена из једног центра и често је долазило до преклапања или дуплирања ефектива. Ако се изузме Београд, који је био свакако место где је ова служба најуспешније функционисала, често је развијана из делова Србије који нису били адекватно повезани комуникацијама. Највећи део предаје информација према вишим инстанцама или Врховној команди вршен је радио-везом, што је давало могућност немачком радио-извиђању да прати и анализира податке. Ипак, добар део информација о ефектима и покретима немачких трупа је преко радио-везе са Владом у изгнанству или преко савезничких мисија ипак дошао на места где се одлучивало о војним операцијама против Трећег рајха. Уз десетине и десетине стреља-

них обавештајаца, који су пали у руке немачком окупатору, то је свакако највећи допринос равногорске обавештајне службе у току њеног постојања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив: Фонд Четничка архива

Историјски архив Београда: Фонда заповедник полиције безбедности и службе и службе безбедност; Фонд Безбедносно информативна агенција

Библиотека Института за савремену историју: Легат Павла Милошевић

Објављени извори и штампа

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, Београд: Војноисторијски институт, 1973, XII-1.

Српски народ

Службене новине Краљевине Југославије

Литература

Авакумовић Иван, *Михаиловић према немачким документима*, Београд: Институт за савремену историју, 2004.

Vauhnik Vladimir, *Nevidljivi front: Borba za očuvanje Jugoslavije*, Minhen: Iskra, 1984.

Весовић Милан, Николић Коста и Димитријевић Бојан Б., *Рат и мир ђенерала: изабрани ратни списи*, Београд: Српска реч, 1998.

Глишић Венцеслав, *Ужичка република*, Београд: Нолит, 1986.

Денда Далибор, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941”, *Војноисторијски гласник* 2, (2010), 20–39;

Димитријевић Бојан, *Ђенерал Михаиловић*, Биографија I део, Београд: ALX, 1996.

Жујовић Младен Ј., *Ратни дневник 2: Југославија у II светском рату*, Врњачка Бања: Интерклима-графика, 2004, II.

Karchmar Lucien, *Draza Mihailovic and Rise of the Chetnik movement 1941–1942*, NY-London: Garland Publishing Inc, 1987.

Jugoslovenska vojno-obaveštajna služba, elaborat: Odeljenje za zaštitu naroda, I, II, III;

Краков Станислав, Милан Недић: *На оштрици ножа*, Београд: Никола Пашић, 2008.

Martin David, *Mreža dezinformacija: Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd: Prosveta, 1991.

Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, Beograd: Slovo ljubve, 1983.

Митровић Дојчило, *Западна Србија 1941*, Београд: Нолит, 1975.

Николић Коста, *Историја равногорског покрета: Против нацизма фашизма и комунизма*, Београд: Завод за уџбенике, 2014, II.

Popović Uglješa, *Deseti po redu: Tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Beograd: Uglješa Popović, 1976.

Равногорска омладина у рату 1941–1945: сећања и казивања, ур: Новица Стевановић, 1, Београд: Удружење припадника Југословенске војске у Отаџбини 1941–1945, 2008.

Ристановић Раде, *Београдски равногорци: Југословенска војска у отаџбини и Равногорски покрет у окупираном Београду 1941–1944*, Београд: Институт за савремену историју, 2020.

Terzić Milan V., *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: propaganda i stvarnost*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2004.

Trew Simon, *Britain, Mihailovic and the Chetniks, 1941-1942*, London: The Macmillan press LTD, 1997.

Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945, ур: Миливоје Маринковић, Ужице: Штампарско-издавачко предузеће Димитрије Туцовић, 1989.

Foot M.R.D., *Resistance: European Resistance to the Nazis, 1940-1945*, London: Biteback Publishing, 2016.

Цветковић Срђан, Раде Ристановић и Небојша Стамболија, *Колaborационисти пред судом: Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*, Београд: Институт за савремену историју 2020.

Dr. Bojan B. Dimitrijević, Principal Research Fellow
Institute for Contemporary History, Belgrade
e-mail: bojnads1@gmail.com

Dr. Rade Ristanović, Research Fellow
Institute for Contemporary History, Belgrade
e-mail: raderistanovic@hotmail.com

THE YUGOSLAV ARMY IN HOMELAND INTELLIGENCE BRANCH IN OCCUPIED SERBIA 1941-1944

(Summary)

The Yugoslav Army in Homeland (Jugoslovenska vojska u Otadžbini - JVuO), also known as Ravnogorski resistance movement, developed its intelligence branch since the early days of its existence in mid-1941. The premature uprising of 1941 and harsh German reprisals caused that the whole resistance in Serbia collapse until the late summer of 1942. In following period, the JVuO intelligence was established under the subordination of the its Komanda Srbije – The Serbian HQs and its Main Intelligence Centre. But the JVuO intelligence branch was not unified. It was not operated from a single center in later years. Soon, there were other commands which developed their own intelligence networks, such as Belgrade HQ, different operational units and HQs. Even, there were individual networks established mostly in Belgrade, directly connected with its supreme commander General Dragoljub Mihailović. Such kind of organization produced the overlapping or duplication of efforts. No matter such shortcomings, Belgrade was certainly the place where this branch operated most successfully in nearly while duration of the War. The intelligence branch itself was created under the difficult daily conditions of the German occupation which reached its peak in turn of 1942/1943. Its development was never straightforward and depended on the level of pressure from the German occupier, the particular situation in the different parts of Serbia and on the quality, ability and self-sacrifice of the people that were members or supporters. Most of the information were transmitted to higher instances or the Supreme Command over the radio network. It enabled the German signal intelligence to monitor

and analyze the level of gathered facts and figures. Nevertheless, the gathered information on the order of battle, strength, activities and movements of the German troops reached the Yugoslav Government in exile and Allied HQs. With numerous of intelligence officers and residents falling into the hands of the German occupier, that is certainly the largest contribution of the JVuO intelligence to the Allied cause. After the Partisan and Soviet troops entered the Serbia in September - October 1944, General Mihailović and main body of its forces, abandoned Serbia and retreated into Bosnia, where they were defeated and destroyed in May 1945. Withdrawal from Serbia in autumn 1944, marked a cease of the organized Ravnogorski intelligence. Having some pre-Second World War intelligence experience, being military attaché and working partly in Intelligence Department, General Mihailović never devoted this business to any of his subordinated officers in JVuO Supreme Command. He gathered almost all of the information from the terrain, no matter that Intelligence Department was created in September 1943 and existed until the end of the war. The article is written upon the preserved documents of the JVuO Supreme Command and its numerous dispatches that were communicated between General Mihailović and its subordinated intelligence network.

KEY WORDS: Intelligence Service, Serbia, Belgrade, Occupation, Yugoslav army in homeland, General Mihailović.

327(497.1:450)"1945/1949"
341.221.2(262.3)
COBISS.SR-ID 34758921

Оригиналан научни рад
Примљен: 15. јун 2020.
Прихваћен: 14. септембар 2020.

Пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
e-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

ОРУЖАНИ ИНЦИДЕНТИ НА ЈАДРАНСКОМ МОРУ И ПРОБЛЕМ РИБАРЕЊА У ЈУГОСЛОВЕНСКО-ИТАЛИЈАНСКИМ ОДНОСИМА 1945–1949.

АПСТРАКТ: У чланку се анализирају оружани инциденти на Јадранском мору који су били последица уласка италијанских рибарских бродова у југословенске територијалне воде. Аутор указује на политичке и безбедносне импликације нерешавања питања рибарења између Југославије и Италије. Чланак је писан на основу необјављене архивске грађе из Војног архива у Београду, Архива Југославије, Дипломатског архива у Београду, објављених нормативних докумената и литературе на српском, енглеском, словеначком и француском језику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Италија, Уговор о миру, рибарски бродови, Споразум о рибарењу, Министарство иностраних послова, Корпус народне одбране Југославије, Југословенска ратна морнарица

Потписивање Уговора о миру са Италијом 10. фебруара 1947. у Паризу није донело очекивано решење спорних питања између Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) и Италије, док је

његово ступање на снагу 15. септембра 1947, као и даља имплементација његових одредби, узроковало велике проблеме у билатералним односима.¹ Формирањем међународно признате Слободне територије Трста, подељене на Зону А и Зону Б, није решен територијални спор на подручју Јулијске крајине.² За разумевање питања заплене рибарских бродова и решавања проблема рибарења током периода који је предмет наше анализе, важно је напоменути да су то године током којих су југословенско-италијански односи били оптерећени многобројним нерешеним питањима. Упркос таквим проблемима, међусобна дипломатска комуникација допринела је нормализацији билатералних односа и омогућила да Југославија и Италија од успостављања билатералних односа фебруара 1947. до краја 1949. године потпишу укупно 11 билатералних уговора, који су трајно или привремено решена питања односа двеју држава.³ Ни једно од ових питања није решавано изоловано, већ су две владе

¹ „Указ о ратификацији Уговора о миру са Италијом”, *Службени лист ФНРЈ*, 29. август 1947, 1001–1085. Владимир Дедијер, *Париска мировна конференција* (Београд: Тридесет дана, 1947). Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni (tri faze diplomatskega boja)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 158–175. Miljan Milkić, *Trščanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947* (Beograd: INIS, 2012), 132–141.

² Duroselle Jean-Baptiste, *Le conflit de Trieste 1943-1954* (Bruxelles: Editions de l'Institut de sociologie de l'Université libre de Bruxelles, 1966). Bogdan C. Novak, *Trieste 1941-1954, the Ethnic, Political and Ideological Struggle* (Chicago – London: University of Chicago Press, 1970), 203. Kostić Uroš, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945. Ofanziva jugoslovenske IV armije* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1978). Миљан Милкић, „Формирање и организација југословенске војне управе на Слободној територији Трста 1947–1954. године”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2008), 68. Миљан Милкић, „Југославија, велике силе и питање статуса Јулијске крајине 1943–1945, у: *Ослобођење Београда 1944. године*, уредник Александар Животић, (Београд: ИНИС, 2010), 282–296. Миљан Милкић, „Окупирано подручје Јулијске крајине у политици југословенске владе 1945–1947”, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2010), 13–38.

³ Питања трговине и привредне сарадње (28. новембар 1947), помиловање осуђених лица (7. април 1948), регулисање појединих питања из Уговора о миру (6. август 1949), питања пограничног промета (3. фебруар 1949), питање рибарења (13. април 1949), питање оптаната (18. август 1948), регулисана предаја италијанских ратних бродова Југославији (14. април 1949), размена робе (4. август 1949), решен статус италијанских добара, права и интереса у Југославији (23. мај 1949), регулисана набавка материјала за обнову ријечке рафинерије нафте ROMSA (25. мај 1949), плаћање дрвета (22. децембар 1949).

настојале да, свака из својих интереса, решавање једног проблема условљавају повољним регулисањем неког другог отвореног питања.⁴

Све до потписивања Уговора о миру рибарење између Југославије и Италије било је регулисано на основу „Конвенције о риболову у Јадранском мору” (Брионска конвенција), која је закључена између Краљевине Југославије и Краљевине Италије 14. септембра 1921. године.⁵ Права која су имали југословенски рибари на архипелагу Палагружа (Pelagosa), општина Комиш, била су регулисана чланом 10. Брионске конвенције, где је наведено да ће барке општине Комишке у броју не већем од 40 вршити несметано риболов мрежама срделарама на забод у доба летњих мракова (главних и вужредних) и мањим алатом.⁶ Ова конвенција важила је до ступања на снагу Уговора о миру. У члану 11. Уговора о миру одређено је да Италија уступа Југославији општину Задар и сва острва и оближња острвца (тачка 1).⁷ У тачки 2. наведено је да Италија уступа Југославији са правом пуног суверенитета острво Палагружу, за које је предвиђено да буде демилитаризовано, а италијанским рибарима омогућено је да на Палагружи и у околним водама имају права која су тамо на основу Брионске конвенције имали југословенски рибари до 6. априла 1941. године.

⁴ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu* (Beograd: ISI, 1990). Miljan Milkić, “Yugoslavia and Italy, 1945-1947: Yugoslav Policies and Strategies in the Trieste Crisis”, in: *Italy's Balkan Strategies (19th-20th Century)*, Edited by Vojislav G. Pavlović, (Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014), 267-279. Миљан Милкић, „Подела италијанске ратне флоте након Другог светског рата. Случај Југославије”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2014), 88-110. Miljan Milkić, “Diplomacy through the Culture: Yugoslav Cultural Influence in Italy 1947 – 1954”, in: *Serbian – Italian Relations: History and Modern Times*, Eds. Srđan Rudić, Antonello Biagini, (Belgrade-Roma: Institute of History Belgrade, Sapienza University of Rome, 2015), 243-259. Miljan Milkić, „Obnova trgovinskih veza Jugoslavije i Italije posle Drugog svetskog rata”, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2016), 119–138. Миљан Милкић, „Југословенско-италијански преговори о решавању питања оптаната након Другог светског рата”, *Токови историје*, бр. 1 (2017), 75–96.

⁵ Конвенција је обнародована 13. децембра 1923. и објављена у: *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 38, 18. фебруар 1924.

⁶ Архив Министарства спољних послова (АМСП), Политичка архива (ПА), 1947, фасцикла 56, број 426046.

⁷ „Указ о ратификацији Уговора о миру са Италијом”.

Заплена италијанских рибарских бродова

Након 1945. године, а због сумње да се баве недозвољеним рибарењем и трговином, органи контроле Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ) и Југословенске ратне морнарице су у различитим периодима запленивали италијанске бродове у југословенским територијалним водама. До успостављања дипломатских односа 10. фебруара 1947. и истовременог отварања посланстава у Београду и Риму 22. марта 1947. године, италијанске интересе код југословенске владе заступала је Савезничка комисија за Италију, а након њеног укидања Савезничка канцеларија за цивилне послове и везу.⁸ На основу информација које је добила од италијанске владе, Савезничка комисија је 26. септембра 1946. преко југословенске делегације у Саветодавном већу за Италију тражила враћање италијанског брода „Флоридо“ и ослобађање чланова посаде, који су, како су тврдили, југословенске власти заробиле 14. марта 1946. године.⁹ Након утврђивања чињеница у Министарству унутрашњих послова и Министарству народне одбране југословенска делегација у Саветодавном већу за Италију обавештена је 8. јануара 1947. да југословенским властима није познат случај нестанка овог брода.¹⁰ Шеф Савезничке канцеларије бригадир Кар (Carr) предао је 10. марта 1947. југословенском отправнику послова у Риму др Рудолфу Јанхуби промеморију у којој је наведено укупно 37 италијанских бродова које су заплениле југословенске власти у периоду од 1. априла 1945. до 3. фебруара 1947. године.¹¹ Савезничке власти су захтевале повратак бродова и накнаду штете.

КНОЈ је 16. фебруара 1947. код острва Сушца запленио италијански брод „Триесте“ на којем су била тројица Италијана и један Пољак.¹² Брод је био натоварен вином и пловио је из Анконе за Трст, на путу му је нестало горива и тако је ухваћен у југословен-

⁸ Миљан Милкић, „Југословенско посланство у Риму“ 1947–1951, у: *Југословенска дипломатија 1945–1961*, уредник Слободан Селинић, (Београд: ИНИС, 2012), 117–119.

⁹ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 11969.

¹⁰ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 4152.

¹¹ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 45069.

¹² АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 43513.

ским водама. Брод и посада предати су Управи државне безбедности (УДБ) на Ријеци, затим су 7. марта предати УДБ-и за Истру, а 15. априла су пуштени и дозвољено им је да отплове за Италију.¹³ Заменик генералног секретара италијанског Министарства иностраних послова Де Паолис (De Paolis) тражио је 8. марта информације о овом броду преко југословенског представништва у Риму.¹⁴

Југословенска ратна морнарица и КНОЈ извештавали су Министарство иностраних послова о свим акцијама заплене италијанских бродова, уз прецизно навођење времена и локације на којој су бродови заплени. Начелник штаба КНОЈ-а пуковник Драго Ђукановић доставио је 11. јула 1947. Економско-правном одељењу Министарства иностраних послова извештај о три италијанска заплена рибарска брода који су на основу усменог споразума са Министарством иностраних послова предати Војној управи Југословенске армије (ВУЈА) у Зони Б како би били враћени власницима у Италији.¹⁵ На основу прикупљених података органи КНОЈ-а установили су да су ови бродови рибарили у југословенским територијалним водама 27. и 28. маја 1947. године. Пуковник Ђукановић је известио да је јединица КНОЈ-а која је била запленила бродове скренута пажња да у будуће строго води рачуна о сличним запленама италијанских бродова и да у оваквим случајевима буду опрезни. Топовњача Југословенске ратне морнарице (МТП-3) зауставила је током 13. јула код острва Мљета у три одвојене акције четири италијанска рибарска брода.¹⁶ Бродови и посада су предати 3. батаљону 12. самосталног пука КНОЈ-а у Дубровнику.¹⁷ Топовњача Југословенске ратне морнарице, која је била на употреби код органа поморске контроле КНОЈ-а, зауставила је у ноћи између 21. и 22. јула у југосло-

¹³ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 48915.

¹⁴ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 45064.

¹⁵ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 412758.

¹⁶ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 413077.

¹⁷ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 413778. На основу формације КНОЈ-а за 1947. годину, у Сплиту је постојао 12. самостални пук КНОЈ-а који је имао три батаљона: 1. батаљон (Ријека), 2. батаљон (Задар), 3. батаљон (Дубровник). Војни архив, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705-3, Прво одељење КГЈЈ – Оперативни одсек, Историја Граничних јединица и КНОЈ-а по организацијско-мобилизацијским пословима за 1947. годину.

венским територијалним водама три италијанска рибарска брода.¹⁸ Том приликом ухапшена су 24 члана посаде, а риба је предата лучкој капетанији у Сплиту, која је рибу конфисковала и распродала грађанству по одређеној цени. Капетани бродова кажњени су прописном законском казном и 23. јула пуштени су заједно са посадом и бродовима. Код острва Јабука у југословенским водама КНОЈ је 13. августа заробио две италијанске рибарице.¹⁹ Бродови су предати 2. батаљону 12. самосталног пука КНОЈ-а у Задру, а одатле предати поморским властима. Југословенска ратна морнарица заробила је 17. августа једну италијанску рибарицу, која је предата 12. самосталном пуку КНОЈ-а у Сплиту.²⁰ Пуковник Драго Ђукановић обавестио је 23. августа Министарство иностраних послова да су јединице Југословенске ратне морнарице 21. августа ухватиле једну италијанску рибарицу.²¹ Брод је предат 12. самосталном пуку КНОЈ-а. Штаб КНОЈ-а послао је 18. септембра Министарству иностраних послова извештај о повредама југословенских територијалних вода, као и детаље о заплени два италијанска рибарска брода 15. и 16. септембра.²² Јединице Југословенске ратне морнарице предале су органима Поморске контроле КНОЈ-а 17. и 18. септембра по један италијански рибарски брод, који су након тога предати лучким властима, које су капетане казнили предвиђеном новчаном казном, а затим су бродови пуштени да се врате у Италију.²³

Помоћник начелника 1. регионалног одељења Благоје Хаџипанзов потписао је извештај који је Министарство иностраних послова 1. октобра 1947. послало посланству ФНРЈ у Риму у коме је наведено да италијанске рибарице свакодневно крше југословенске територијалне воде.²⁴ У извештају се наводи да их југословенске поморске јединице хватају, лучке власти кажњавају вође посада по прописима царинске службе, врше заплenu робе, а након тога риба-

¹⁸ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 414315.

¹⁹ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 415542.

²⁰ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 415885.

²¹ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 416222.

²² АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 418219. Допуна овог извештаја са називима бродова послата је 25. септембра 1947. АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 418653.

²³ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 418534.

²⁴ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 418653.

рице са посадом најчешће пуштају у Италију. Наведено је да је, према непотпуним подацима, у периоду од 13. јула до 18. септембра 1947. заплешено 12 рибарских бродова. Пуковник Драго Ђукановић известио је 16. октобра начелника 1. регионалног одељења Министарства иностраних послова Јоже Брилеја о заплени двеју рибарица 13. октобра.²⁵ КНОЈ је 8. новембра у 20.30 часова зауставио брод „Анунђата“, 9. новембра заплешен је брод „Нуово фјоре“.²⁶ Обе рибарице су 9. новембра ујутру спроведене у луку Вис и предате јединицама војске, које су их са целокупним инвентаром и посадом наредног дана предале лучкој капетанији на Хвару.²⁷

Према информацијама које је заступник начелника Штаба КНОЈ-а потпуковник Бранислав Кисић доставио 4. децембра 1947. Министарству иностраних послова, италијански бродови су од ослобођења Југославије вршили повреду југословенских територијалних вода и да је до тог тренутка у недозвољеном риболову било ухваћено 75 италијанских бродова, док је велики број њих успео да побегне.²⁸ Према сазнањима која је КНОЈ имао, дошло се до закључка да постоји изражена неодговорност италијанских власти да своје рибаре спрече да лове у југословенским водама. У Штабу КНОЈ-а сматрали су да италијанска влада треба да предузме озбиљне мере и да спречи овакве случајеве. Као допуну на наведених 75 рибарских бродова, потребно је навести да је Поморска контрола КНОЈ-а 5. децембра запленила један брод, 9. децембра Министарство иностраних послова обавештено је о заплени три рибарска брода, затим је у ноћи 10. на 11. децембра Поморска контрола КНОЈ-а запленила девет италијанских бродова, а 14. децембра заплешен је још један рибарски брод.²⁹ Поморска контрола КНОЈ-а запленила је 26. јуна 1948. једну италијанску рибарицу, која је предата лучкој капетанији Комижа.³⁰

²⁵ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 420622.

²⁶ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 422862.

²⁷ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 423193.

²⁸ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 424898.

²⁹ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 425274. АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 425432. АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 425692. АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 426122

³⁰ АМСП, ПА, 1948, ф. 68, бр. 417927.

Активности југословенске владе у решавању проблема заплених рибарских бродова

Након што су савезничке власти покренуле питање повратка италијанских рибарских бродова, у Министарству иностраних послова разматрана је ситуација и могућности даљег реаговања. Делегат италијанске владе др Ђезари Мерзагора (Cesari Merzagora Merzosor), који је средином марта 1947. боравио у Београду, такође је код југословенског Министарства иностраних послова покренуо питање заплена рибарских бродова.³¹ Током разговора који водио у Министарству иностраних послова речено му је да ће се сви евентуални спорови по том питању најбоље решавати ако се она оставе по страни док се не успоставе редовни дипломатски односи између две земље, а да након тога италијанско представништво покрене питање за сваки брод посебно. Након што је о овоме обавештено Министарство поморства, начелник Правног одељења Министарства поморства Милан Којен упозорио је 28. марта 1947. Министарство иностраних послова да ће по успостављању дипломатских односа између ФНРЈ и Италије италијанска влада сигурно покренути питање заплених италијанских рибарских бродова.³² У акту је наведено да заплена италијанских рибарских бродова нису вршили органи Министарства поморства, већ органи Команде Југословенске ратне морнарице, односно Команде КНОЈ-а, те да Министарство иностраних послова треба да се за све потребне податке и обавештења по овом питању обрати директно Министарству народне одбране, односно Главном генералштабу – Одељењу за морнарицу.

Посланство у Риму упутило је 22. марта 1947. године Министарству три промеморије италијанског Министарства иностраних послова по питању италијанских једрењака за које се сматрало да су их заплениле југословенске власти.³³ Јоже Брилеј тражио је 11.

³¹ АМСП, ПА, 1947, ф. 54, бр. 44691.

³² АМСП, ПА, 1947, ф. 54, бр. 45663.

³³ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 45324. Брод „Аурелио Ц”, регистрован у Риминију, 1945. узет у Трсту као ратни плен (промеморија 08003/11); „Доралиће” и „Иницио П”, регистровани у Кјођи (Chioggia), ухваћени 9. јануара 1947. код Рта Камењак близу Пуле (Саро Promontore), посада пуштена; рибарске мреже и прибор мо-

априла од Штаба КНОЈ-а тачан списак свих заплених италијанских рибарских бродова са следећим подацима: где су заплени (да ли у југословенским територијалним водама или на отвореном мору и на којој даљини од обале), из ког разлога (противправно рибарење, кријумчарење или су се склонили у југословенске луке због невремена), где су се бродови тренутно налазили и какав је њихов статус (да ли је донета одлука о конфискацији, да ли се бродови употребљавају).³⁴ Како би се оценила правна основаност тих заплена, Министарство иностраних послова тражило је 16. априла 1947. од Министарства унутрашњих послова Народне Републике Словеније податке под којим околностима су заплени бродови.³⁵ Министарство иностраних послова настојало је да анализира сваки појединачни случај и да укаже на неправилности које су југословенски војни и безбедносни органи вршили приликом заплена бродова. Секретар Чедомил Вељачић из посланства у Риму послао је 26. маја 1947. Министарству четири промеморије италијанског Министарства иностраних послова од 17. маја, којима су тражене информације у вези са запленом бродова од југословенских власти.³⁶ Министарство иностраних послова тражило је 10. јуна податке од Министарства поморства у вези са промеморијама италијанске владе.³⁷

На вест која је 30. маја стигла из Штаб КНОЈ-а о заплени једног италијанског рибарског брода на 9,5 миља од острва Грујица реаговао је 9. јуна начелник Економско-правног одељења Министарства иностраних послова Драгутин Ђурђев, који је обавестио Штаб КНОЈ-а да уколико је реч о „невином рибарењу“, југословенске локалне власти морају бити обазриве због тога што западни савезници, који штите интересе италијанске владе, у својим честим протестним нотама карактеришу овакве случајеве као грубо кршење принципа међународног права и тиме непотребно штете спољнополитичком угледу Југославије.³⁸ Ђурђев је подсетио да се југословенске територијалне воде простиру у даљину од 6 миља (11,5 km) од

торног рибарског брода „Каберто“ из Венеције који је 9. јануара 1947. ухваћен у близини Веруде и одведен на Ријеку где је задржан, док је посада враћена.

³⁴ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 46458.

³⁵ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 46754.

³⁶ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 410006.

³⁷ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 410006.

³⁸ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 49925.

сваке тачке на југословенској обали и да изван територијалних вода југословенске власти немају правног основа ни оправдања за заплону или претрес страног брода. Навео је да према југословенском Царинско-поморском правилнику од 14. маја 1925. за неовлашћено рибарење у југословенским водама изриче се новчана казна и одузимање ловине, али не и конфискација брода.³⁹ Конфискација је била могућа уколико је брод вршио кријумчарење у најтежем облику (оружје и муницију). Од Штаба КНОЈ-а затражено је да спроведе истрагу и да о резултатима обавести Министарство иностраних послова. На основу анализе информација којима је КНОЈ располагао, новчана казна није имала ефекта, већ је служила италијанским рибарима као подстицај за бесправно рибарење.⁴⁰ Италијанским рибарима било је финансијски исплативо да ризикују, јер су у случају да буду ухваћени плаћали минималну казну, а рибу су у Италији продавали по доброј цени. У прилог томе иде и чињеница да је рибарица „Марија Конђета” 13. октобра 1947. ухваћена по други пут у току исте године у недозвољеном рибарењу у југословенским територијалним водама.⁴¹ Рибарице „Марија Конђета” и „Седел Франко”, које су заједно заплењене, предате су лучкој капетанији у Сплиту, која је заплењену робу (941 kg рибе) преко тамошње рибарске задруге распродала, а власнике ухваћених бродова казнила новчаном казном од по 5.000 динара.

У вези са захтевима за повратак бродова југословенско Министарство иностраних послова било је под притиском званичних захтева који су долазили из италијанског посланства, затим захтева физичких и правних лица из Италије, као и италијанске штампе. Истовремено, југословенски државни органи нису имали јединствен став о начину поступања у таквим ситуацијама. Уз ноту коју је италијанско посланство предало 3. децембра 1947. достављен је списак од 15 заплењених италијанских бродова.⁴² С обзиром на то да одговора није било, посланство је нотом од 24. фебруара 1948. ургирало достављање одговора на ову ноту.⁴³ Поступајући према

³⁹ Додатак *Службеним новинама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 117, 27. мај 1925, 1–10.

⁴⁰ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 424898.

⁴¹ АМСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 421118.

⁴² АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 424743.

⁴³ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 46080.

захтеву фирме „А. Тиаци“ из Трста, која је потраживала рибарски брод „Квинта“ заплешен 19. септембра у Изоли, Министарство иностраних послова тражило је податке од Генералштаба Југословенске армије.⁴⁴ С обзиром на то да од Генералштаба нису добијене тражене информације, осим податка да је по том питању затражен извештај о чињеничном стању од ВУЈА у Зони Б Слободне територије Трста, 29. септембра упућена је ургенција Другој (обавештајној) управи Генералштаба.⁴⁵ Из Друге управе добијен је одговор да је, на основу информација које је имала ВУЈА, брод „Квинта“ враћен власнику након што је он положио кауцију код јавног тужиоца у Копрју, који је требало да реши питање недозвољеног извоза сандука од стране власника брода.⁴⁶ Конкретан потез направили су опуномоћени делегати и власници пет бродова заплешених током 1946. у југословенским територијалним водама.⁴⁷ Они су стигли у Југославију и од 27. августа 1947. у Штабу 12. самосталног пука КНОЈ-а у Сплиту чекали пријем и преузимање ових бродова. Штаб КНОЈ-а је најпре наредио Штабу 12. самосталног пука да делегате и власнике упуту у установе где су се налазили поменути бродови да тамо чекају решење о предаји бродова. Након тога, 6. септембра, начелник Другог одељења Штаба КНОЈ-а пуковник Сава Вукелић проследио је њихову молбу Министарству иностраних послова. Штаб КНОЈ-а је 8. септембра обавештен да Министарство иностраних послова није надлежно да донесе решење о враћању ових бродова и да тај предмет спада у надлежност војних власти.⁴⁸ Мато Јакшић, начелник 1. регионалног одељења Министарства иностраних послова, навео је тада да је потребно утврдити да ли су власници ових бродова дужни да плате одређену новчану казну за бесправно рибарење у југословенским територијалним водама, али да свакако све заплешене бродове треба вратити њиховим власницима. Италијански посланик у Београду Енрико Мартино (Enrico Martino) ургирао је 25. септембра код помоћника министра иностраних послова Владимира Велебита добијање писаног одговора на ноту по питању ових ри-

⁴⁴ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 416267.

⁴⁵ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 418473.

⁴⁶ АМСП, ПА, 1947, ф. 55, бр. 418768.

⁴⁷ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 416977.

⁴⁸ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 416977.

барских бродова.⁴⁹ Након поновљеног захтева од 17. новембра да КНОЈ достави податке о рибарицама, пуковник Вукелић је 21. новембра обавестио Министарство иностраних послова да је 2. септембра послат извештај о узроцима и месту заплена, као и о томе где су у том тренутку поменуте рибарице биле на употреби.⁵⁰ На крају је замолио да се Министарство иностраних послова за све остале податке обрати Министарству унутрашњих послова ФНРЈ као надлежном за решавање питање враћања италијанских рибарица.

У вези са догађајем када је Одељење КНОЈ-а са острва Палагружа ухватило 26. новембра у 14 часова четири италијанске рибарице које су рибариле у југословенским територијалним водама 3,5 km од поменутог острва, помоћник начелника 1. регионалног одељења Министарства иностраних послова Врлета Круљ послао је 10. децембра упутство Трећем одељењу Штаба КНОЈ-а да се све пресуде или акта које се доносе у вези са овим хватањима позивају на члан 11. Мировног уговора са Италијом, као и на члан 10. Брионске конвенције, којом су дефинисана важећа италијанска права у водама Палагруже.⁵¹ У складу са упутствима Министарства иностраних послова, Треће одељење КНОЈ-а послало је потребне инструкције Поморској контроли КНОЈ-а, уз напомену да упозна цивилне лучке власти са поступком приликом доношења аката у вези са италијанским рибарицама ухваћеним приликом рибарења у водама Палагруже.⁵² Истим актом Министарство је обавештено да Поморска контрола КНОЈ-а није изрицале казне ухваћеним италијанским рибарицама које су недозвољено рибариле у југословенским територијалним водама, већ су све предате на поступак цивилним лучким властима, које изричу казне. Пуковник Ђукановић тражио је објашњење у вези са чланом 10. Брионске конвенције: да ли се поменути лов односи само на летњи период „летних мракова”, јер би у том случају сваки риболов у том тренутку био недозвољен. Врлета Круљ је 19. децембра 1947. одговорио Штабу КНОЈ-а и потврдио да је недозвољен сваки италијански риболов на поменутом месту, ако не одговара условима члана 11. Мировног уговора и члана 10. Бри-

⁴⁹ АМСП, ПА, 1947, ф. 50, бр. 414283.

⁵⁰ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 423738, бр. 422326.

⁵¹ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 424587.

⁵² АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 425965.

онске конвенције.⁵³ С циљем добијања тачног тумачења термина Брионске конвенције, „летни мракови – главни и нузгредни“, као и трајања овог периода, Круљ је препоручио да се КНОЈ обрати Министарству обалног поморства и рибарства НР Хрватске.

На захтев Правно-организационог одељења Председништва владе ФНРЈ од 17. децембра 1947, Економско-правно одељење Министарства иностраних послова послало је правно тумачење ситуације у вези са заплењеним италијанским бродовима.⁵⁴ На основу анализе података утврђено је да међу заплењеним бродовима има бродова који су рибарили изван југословенских територијалних вода, затим бродова који су се склонили у југословенске воде усред више силе и бродова који су бесправно рибарили у југословенским територијалним водама. Наведено је да је неоспорно да југословенске власти нису смеле да задржавају бродове који су рибарили изван југословенских територијалних вода, као ни оне који су се склонили у југословенске воде услед више силе. Констатовано је да овакви бродови одмах морају бити враћени власницима, док је питање статуса могло бити постављено само у вези са италијанским бродовима који су бесправно рибарили у југословенским територијалним водама. Економско-правно одељење подсетило је на то да италијански рибари потпадају под одредбе југословенских прописа једино у случајевима када прекораче права која су им дата, када не поштују прихваћене обавезе (односно, ако не лове баркама или мањим алатом, ако не лове мрежама срделарама у одређено време и уколико је број њихових бродова већи од 40). У акту Министарства иностраних послова напоменуто је да се у решењу о казни не треба позивати на члан 10. Брионске конвенције као на уговорну одредбу, јер је њоме било дозвољено да италијански рибари лове и у другим деловима југословенског територијалног мора. Због тога би, уколико се југословенске власти буду позивале на овај члан, могло да се сматра да југословенска влада признаје Брионску конвенцију. Даље је наведено да су права рибарења Италијана у југословенским територијалним водама као и њихове дужности биле регулисане одредбама Брионске конвенције, али с обзиром на то да је Брионска конвенција престала да важи, свако рибарење Италијана, осим у водама

⁵³ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 425965.

⁵⁴ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 426046.

Палагруже, постало је недозвољено. У вези са дилемом о томе како југословенске прописе треба примењивати на бесправно рибарење странаца у југословенским територијалним водама, у Економско-правном одељењу Министарства иностраних послова сматрали су да у оваквим случајевима не треба примењивати прописе Закона о поморском риболову, јер право рибарења у својим територијалним водама државе резервишу искључиво за своје држављане. То је подразумевало да сваки рибарски брод мора да буде уписан у регистар рибарица и да добије рибарску пропусницу на основу које се доказује народност брода. Уколико би брод делимично или потпуно прешао у власништво странаца, морао је бити брисан из регистра. На основу овога изведен је закључак да су одредбе Закона о поморском риболову могле да се примењују само на југословенске држављане, а на странце само уколико им је неким међународним уговором признато право пословања, односно рибарења у југословенским водама. У акту Министарства иностраних послова даље је наведено да би примена Закона о поморском риболову на бесправно рибарење странаца у југословенским територијалним водама била опасна не само због незнатне казне коју он предвиђа него и због тога што овим законом није јасно одређена ширина југословенског територијалног мора. Други закон који је узет у тумачење, Закон о кретању на граници, такође није могао бити примењен. Наиме, границе југословенског територијалног мора нису могле да се изједначе у погледу прелаза са државном границом, с обзиром на то да је међународно јавно право дозвољавало пролаз страним бродовима кроз територијално море. По мишљењу Министарства иностраних послова, на бесправно рибарење страних држављана требало је применити прописе Царинско-поморског правилника из 1925. године. Неке одредбе овог правилника наведене су у контексту решавања конкретних ситуација. Тако је могућност југословенских царинских власти да врше надзор и контролу над испуњавањем југословенских прописа и на територијалном мору тумачена на основу члана 1. Правилника, а у вези са чланом 1. Царинског закона, где је царинска линија изједначена са државном границом. Даље је објашњено да државна граница по међународном праву обухвата и територијално море, с тим да је пролаз кроз територијално море страним трговачким бродовима дозвољен уз поштовање односних прописа обалске државе (нпр. царинских прописа, прописа о риболову,

каботаже итд). Даље су протумачени одговарајући чланови Царинско-поморског правилника. Бродови затечени у југословенским водама морају имати царинске исправе било од југословенских било од страних власти за товар који се на њима налази (чл. 10), а ако се роба укрцава у територијалним водама, где у сваком случају долази уловљена риба, онда се утовар мора извршити у присуству царинских власти (чл. 25). Рибарски бродови као и чамци који им служе као помоћно средство затечени у риболову и пловидби без прописаних легитимација за риболов подлежу царинском надзору као и други бродови (чл. 54/3). Уколико је брод послужио за кријумчарење робе, у Царинско-поморском правилнику предвиђене су следеће казне: конфискација робе, новчане казне и конфискација брода. У намери да се отклоне дилеме које су постојале код југословенских државних органа, у овом акту Министарства иностраних послова објашњено је да су за доношење решења по питању бесправног рибарења италијанских држављана у југословенским територијалним водама надлежне царинске власти и да би им до доношења нових прописа требало овакве предмете упућивати на надлежност ради доношења потребних одлука. На крају овог обраћања Правно-организационом одељењу Председништва владе ФНРЈ, из Економско-правног одељења Министарства иностраних послова указано је на потребу хитног доношења нових прописа који би тачно предвидели права и дужности југословенских и страних рибара, затим правне санкције, као и органе власти који ће бити надлежни да по тим прописима поступају. Председништву ФНРЈ је напоменуто да надлежним југословенским властима треба скренути пажњу да не врше бесправну заплону страних рибарских бродова, као и да на запленим бродовима не врше никакве оправке и преправке, осим у случају када је то нужно да би се брод спасао од пропасти.

Реагујући на вест објављеној у италијанској штампи о томе да су југословенске власти 22. децембра 1947. на подручју Палагруже заплениле око 30 рибарских бродова са 160 чланова посаде, министар иностраних послова Станоје Симић је 27. децембра послао југословенском посланику у Риму Младену Ивековићу објашњење да се италијански рибари нису придржавали одредби тачке 2. члана 11.

Уговора о миру и да су у палагрушким водама ловили изван дозвољеног периода и са мрежама на које немају право.⁵⁵

Након заплене бродови су најчешће били предати на употребу разним предузећима у Хрватској и Црној Гори.⁵⁶ Током новембра 1947. републичке власти Хрватске и Црне Горе почеле су да враћају заплењене бродове. Ради што бржег решавања ових питања вршени су покушаји да се појача координација активности и размена информација између Министарства иностраних послова и Министарства унутрашњих послова. Ипак, било је и проблема у координацији. Након што је Министарство иностраних послова у вези са враћањем бродова „Горгона“, „Ана“ и „Интрепидо“ примило депешу неколико италијанских бродовласника, из Министарства иностраних послова затражена је 1. децембра помоћ у откривању локације на којој се ови бродови налазе.⁵⁷ У одговору који је из Министарства унутрашњих послова упућен 4. децембра, Министарство иностраних послова обавештено је да је Министарство народне одбране било упутило предмет у вези са наведеним проблемом, али да је исти достављен Председништву владе с мишљењем да би поступак за враћање рибарских бродова требало поверити Министарству поморства.⁵⁸ Недовољно добра координација активности у вези са проблемом италијанских рибарских бродова била је разлог због чега се помоћник министра иностраних послова Алеш Беблер 16. марта 1948. обратио Министарству унутрашњих послова.⁵⁹ Навео је да би, с обзиром на чињеницу да је нарушавање југословенских територијалних вода од италијанских рибарица, заплена и задржавање тих рибарица постало један од југословенских спољнополитичких проблема, а у Италији и проблем унутрашње политике, било потребно да Министарство иностраних послова буде обавештено о тим догађајима. Беблер је предложио да се извештавање о овим случајевима реши на исти начин како је решено извештавање о пограничним инцидентима, како би министарство добијало редовне извештаје. Упозорио је да је за Министарство иностраних послова

⁵⁵ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 426957.

⁵⁶ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 423738.

⁵⁷ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 422326.

⁵⁸ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 424802.

⁵⁹ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 47154.

веома важно да у тим извештајима буде наведено не само када је рибарица задржана него и када је пуштена. Објаснио је да је то било потребно због тога што се у Италији даје публицитет задржавању рибарица, а прећуткује се пуштање и да је због тога неопходно да се на основу тачних података са југословенске стране нагласи ова чињеница. Јоже Брилеј је 12. фебруара 1948. рекао посланику Мартину да југословенска влада жели да реши питање заплених италијанских рибарица, али да италијанска штампа злоупотребљава добре гестове Југославије тврдњама да су рибарице ослобођене само под условом да превозе оружје у Италију.⁶⁰

На основу информација које је Ивековић 16. фебруара 1948. доставио Министарству иностраних послова, изгледало је да је италијанска влада одлучила да заиста и предузме озбиљне мере. Ивековић је известио о маневрима италијанске ратне флоте у тиринским и јонским водама и пренео саопштење италијанске владе да ће три корвете („Ибис“, „Габиано“ и „Пеликано“) крстарити крајем месеца на доњем Јадрану, а да ће након тога из Барија, Венеције и Анконе штитити италијанске рибарске бродове и вршити контролу над кријумчарењем оружја.⁶¹ Ивековић је у извештају навео да сматра да је ово уперено против ФНРЈ, да треба очекивати да ће се корвете појављивати у близини југословенских острва и да није искључен „провокациони карактер ових кретања италијанских ратних бродова“. На крају извештаја Ивековић је изнео свој став да је потребно тражити од италијанске владе објашњење и о свему обавестити међународну јавност. Велебит је у одговору Ивековићу навео да је потребно да посланство настави да прати ситуацију и да даље извештава у вези са крстарењем италијанских бродова по Јадрану, али да Министарство иностраних послова за сада неће интервенисати.⁶² Ивековић је 23. фебруара телефоном обавестио Беблера да је од италијанског Министарства иностраних послова примио ноту којом се Југославији даје до знања да ће у будуће бродови италијанске ратне морнарице пратити бродове италијанских рибара и онемогућавати њихов улазак у југословенске територијалне воде.⁶³ У

⁶⁰ АМСП, ПА, 1948, ф. 65, бр. 48500.

⁶¹ АМСП, ПА, 1948, ф. 75, бр. 44518.

⁶² АМСП, ПА, 1948, ф. 75, бр. 44518.

⁶³ АМСП, ПА, 1948, ф. 65, бр. 45444.

телеграму који је упутио 24. фебруара Ивековић је обавестио Министарство да је италијанско Министарство иностраних послова нотом од 22. фебруара известило да је италијанска влада одредила да јединице италијанске флоте осматрају италијанске рибарске бродове у намери да спречи да они улазе у југословенске територијалне воде и изазивају инциденте.⁶⁴ У саопштењу италијанске владе наведено је да је командантима јединица наређено да пажљиво врше ову службу и изражено је уверење да ће слична упутства бити дата и са југословенске стране како би се ова служба обављала у обојаном интересу и избегли нежељени инциденти. Наведено је да је планирано да ова служба почне у току друге половине фебруара и да је њен главни циљ био да италијански рибари поштују југословенске територијалне воде. Лазар Латинковић, заменик начелника 1. регионалног одељења, обавестио је 26. фебруара о овим плановима италијанске владе Генералштаб Југословенске армије, Штаб КНОЈ-а и Министарство унутрашњих послова ФНРЈ.⁶⁵

Помоћник начелника Генералштаба ЈА генерал-мајор Блажо Јанковић упутио је 15. марта акт Министарству иностраних у коме је наведено да Генералштаб сматра да се у формулацији „да јединице италијанске ратне морнарице врше службу надзора над рибарским лађама” у ствари крије заштита тих лађа, што у суштини значи да италијанска влада приписује да југословенска влада врши недозвољене активности према тим рибарским лађама.⁶⁶ Даље се наводи да Генералштаб сматра да су мере праћења које су предузеле италијанске власти „непожељне и изазивачке” и да присуство ратних бродова неће смањити могућност инцидента. Штавише, у Генералштабу су сматрали да ће рибарске лађе, имајући ослонац у оружаном пратњи, бити још дрскије у кршењу југословенских територијалних вода. На основу наведеног из Генералштаба су предложили да би италијанској влади требало упутити одговор да југословенска влада сматра да су предузете мере надзора рибарских лађа од италијанских ратних бродова „нецелисходне и непожељне, већ сматрамо да би било целисходније да италијанска влада скрене пажњу својим рибарима да се тачно придржавају постављених угово-

⁶⁴ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 45153.

⁶⁵ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 45153.

⁶⁶ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 47243.

ра о рибарењу, чиме ће отпасти свака могућност да дође до било каквих инцидентата”.

Упркос мерама предузетим и са југословенске и са италијанске стране инциденти са рибарским бродовима су настављени. Типичан пример представљају догађаји у вези са бродовима „Сан Ђусто” и „Тересина”, који су били и разлог да италијанско посланство у Београду 16. марта 1948. упути протестну ноту.⁶⁷ Након провере околности под којима су се догодили напади југословенских поморских јединица на ова два брода, начелник Трећег одељења Штаба КНОЈ-а пуковник Миле Давидовић обавестио је 8. априла 1948. Министарство иностраних послова да случај са бродом „Сан Ђусто” од 29. јануара 1948. није познат поморским органима КНОЈ-а, као ни Команди Југословенске ратне морнарице.⁶⁸ У вези са инцидентом који се догодио 12. фебруара 1948. са бродом „Тересина”, установљено је да је југословенски моторни чамац (МЧ4) испловио у Тршћански залив ради контроле воде које спадају под надлежност ВУЈА. Док је пловио из правца Копра према Пирану, чамац је наишао на италијанску барку која је превозила дрва и имала уредна документа. Истовремено, недалеко одатле рибарила је једна италијанска рибарица која је када је видела југословенски чамац кренула у правцу Италије. С обзиром на то да се након позива да стане није зауставила, са југословенског чамца испалено је неколико метака упозорења, а затим још неколико метака у правцу рибарице, која је убрзо ушла у италијанске воде. У извештају КНОЈ-а напоменуто је да се цео случај догодио у водама Слободне територије Трста и да се поменути југословенски чамац у том тренутку налазио под непосредном командом ВУЈА. Лазар Латинковић је 12. марта 1948. упутио акт ВУЈА у вези са заустављањем италијанске рибарице од посаде моторног чамца и тражио детаљније податке о томе.⁶⁹ Стјепан Вукушић, секретар ВУЈА, упутио је из Копра 21. априла 1948. Министарству иностраних послова изјаву милиционера Серафима Јуришевића, контролора на патролном чамцу МЧ4, дату 19. априла 1948, из које се види да је наведена рибарица била у југословенским територијалним водама

⁶⁷ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 413951.

⁶⁸ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 49554.

⁶⁹ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 49554.

и да након упућеног позива није хтела да се заустави.⁷⁰ У одговору је наведено да ВУЈА не располаже подацима за наведени инцидент од 29. јануара, као и да контролни чамац МЧ4 није више на подручју под контролом ВУЈА, већ је враћен КНОЈ-у. Наведено је мишљење ВУЈА да је наведени инцидент измишљен, јер о њему није писала ни тршћанска „реакционарна” штампа, која увек овакве случајеве користи против Југославије. Југословенско Министарство иностраних послова је на основу сакупљених података 7. маја 1948. послало ноту италијанском посланству у којој је наведено да наведени инцидент није ништа друго него један од многобројних кршења југословенских територијалних вода од италијанских рибарица. Као одговор на ову ноту италијанско посланство упутило је 20. маја 1948. ноту Министарству иностраних послова у којој се наводи да чињеница да југословенске власти не могу да утврде како је дошло до инцидента са италијанским чамцем „Сан Ђусто” указује да југословенске јединице патролирају без икакве контроле власти.⁷¹ У вези с бродом „Терезина” наведено је да се он налазио изван територијалних вода Слободне територије Трста и да није рибарио у тим водама. Истом нотом италијанско посланство доставило је и списак италијанских рибарица које су ухватиле југословенске власти изван југословенских територијалних вода. Списак садржи укупно 84 назива рибарица ухваћених у периоду од 28. фебруара 1947. до 14. марта 1948, уз навођење датума и локације на којој се то десило. На крају ноте наводи се да југословенски органи крше право италијанским рибарима да слободно рибаре на слободном мору као и у водама Палагруже. Као одговор на ову ноту италијанског посланства југословенско министарство упутило је ноту 4. јуна 1948. у којој се наводи да располаже бројним изјавама италијанских рибара који тврде да су намерно ушли у југословенске територијалне воде, а да је такав случај и са две поменуте рибарице.⁷²

Ивековић је 20. марта 1948. обавестио Министарство иностраних послова да је „провинциски комитет фронта демократије Песаро” упутио посланству писмо којим моли да југословенске власти пусти заплећене бродове „Федерацио” и „Барион” који се нала-

⁷⁰ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 411268.

⁷¹ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 413951.

⁷² АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 413951.

зе у Пули.⁷³ У писму је наведено да заплена бродова и посаде има негативан одјек у вези са „клеветничком кампањом” италијанске владе против Југославије. Министар Симић одговорио је 24. марта 1948. и рекао да је у вези са питањем рибарских бродова начелно решено да се сви врате, тако ће бити враћена и два наведена брода.⁷⁴ Илија Цоловић, вршилац дужности начелника Правног одељења Министарства поморства, обавестио је 19. маја 1948. Министарство иностраних послова да су ове две наведене рибарице биле заплењене од Лучке капетаније у Пули због бесправног рибарења у југословенским водама, али је касније установљено да поменути бродови нису рибариле у југословенским водама и они су 16. марта 1948. пуштени и предати њиховим власницима.⁷⁵ Министар Симић је 24. маја 1948. обавестио посланство у Риму да су рибарице враћене.

Мартино је током разговора са Беблером 9. јуна 1948. поновио захтев италијанске владе за повратак рибарских бродова које су заплениле југословенске власти и у контексту захтева италијанске владе да Југославија врати заплењене италијанске рибарске бродове, указао на случај који се догодио неколико дана раније, 3. јуна, када се југословенски путнички авион који је летео на линији Београд–Сарајево принудно спустио у Барију.⁷⁶ Италијански посланик је кроз осмех прокоментарисао да је Италија могла да задржи југословенски авион.⁷⁷

Италијанско посланство у Београду ургирало је нотама да се открије где се налазе поједине италијанске рибарице које су заплениле југословенске власти.⁷⁸ Посланство је нотом од 22. децембра 1948. доставило југословенском Министарству иностраних послова списак од 27 италијанских рибарица које су југословенске власти заплениле у периоду од 24. новембра до 1. децембра 1948. године.⁷⁹

⁷³ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 47813.

⁷⁴ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 47813.

⁷⁵ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 413564.

⁷⁶ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 420992.

⁷⁷ АМСП, ПА, 1948, ф. 65, бр. 428948.

⁷⁸ АМСП, ПА, 1948, документа у фасцикли 72.

⁷⁹ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 431450.

Потписивање Споразума о рибарењу и наставак инцидента

Један од проблема који је био очигледан у вези са запленом италијанских рибарских бродова био је непостојање одговарајућих правних прописа којима би било регулисано рибарење италијанских рибара у југословенском делу Јадранског мора. Због тога су истовремено са покушајима решавања проблема инцидента на мору вођени и разговори о потписивању споразума о рибарењу. Југословенска влада је разматрала и могућност да се остави на снази Конвенција о рибарењу на Јадранском мору од 14. септембра 1921, али је у Министарству иностраних послова почетком априла 1947. одлучено да је потребно „склопити нови уговор који ће водити рачуна о конкретним околностима”.⁸⁰

С обзиром на то да је италијанска влада имала економски интерес за склапање таквог споразума, иницијатива за почетак преговора дошла је од италијанског министра иностраних послова Сфорце (Carlo Sforza) 27. јула 1947. године.⁸¹ Још једна карактеристика југословенско-италијанских односа јесте и чињеница да је од иницијативе до потписивања прошло доста времена током кога су вођени интензивни разговори. Неке од кључних одлука довољно одсликавају читав процес који је довео до споразума. Југословенска влада је 10. фебруара 1948. саопштила италијанској влади да се преговори морају повезивати и условљавати са италијанским репарационим обавезама које проистичу из Уговора о миру.⁸² У одговору који је уследио 20. фебруара 1948. италијанска влада је на југословенске предлоге о рибарењу понудила неколико противуслуга.⁸³ Након што су се обе владе сагласиле око тога да су испуњени услови за почетак преговора, италијанска делегација је 18. децембра 1948. стигла у Београд.⁸⁴ Споразум између владе Федеративне Народне Републике Југославије и владе италијанске републике о рибарењу италијанских рибара у ју-

⁸⁰ АМСП, ПА, 1947, ф. 66, бр. 46178.

⁸¹ АМСП, ПА, 1947, ф. 56, бр. 414104.

⁸² АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 43193.

⁸³ АМСП, ПА, 1948, ф. 72, бр. 44812.

⁸⁴ АМСП, ПА, 1948, ф. 76, бр. 431072.

гословенским водама потписан је 13. априла 1949. у Београду и ступио је на снагу 1. маја 1949. са роком важења од две године.⁸⁵ У члану 13. наведено је да ће споразум бити прећутно продужаван сваке године уколико га не откаже једна од двеју влада, уз отказни рок од четири месеца. Лео Матес и Енрико Мартино потписали су 26. фебруара 1951. Протокол о продужењу споразума о рибарењу италијанских рибара у југословенским водама, којим је споразум од 13. априла 1949. продужен на годину дана, почев од 1. маја 1951. године.⁸⁶ Истог дана, разменом писама између Мартина и Матеса договорено је да 15. новембра 1951. године две владе отпочну нове преговоре за продужење важења Споразума о рибарењу.

Инциденти са рибарским бродовима настављени су и након потписивања Споразума о рибарењу. Због честих улазака италијанских рибарских бродова у југословенске територијалне воде помоћник министра иностраних послова Иво Вејвода је 10. марта 1950. године предао посланику Мартину ноту у вези са овим проблемима.⁸⁷ С обзиром на то да је повод за овај разговор био недавни инцидент код Пореча када су погинули капетан рибарског брода „Сан Марко” и један југословенски војник, Вејвода је искористио прилику да укаже на озбиљност ових проблема и нагласио да овај инцидент показује какве последице могу имати сталне повреде југословенских територијалних вода. У име југословенске владе Вејвода је изјавио жаљење због смрти италијанског капетана брода и спремност да југословенска влада породици погинулог плати одштету, као и да југословенски погранични органи буду позвани на одговорност. Нагласио је и чињеницу да долазак италијанских рибарица у југословенске воде служи и циљевима који су уперени против безбедности ФНРЈ.

Наведени инцидент код Пореча показао је да две владе и даље нису биле на истим позицијама у вези са правним прописима и њиховим тумачењем. Посланик Мартино је током разговора са

⁸⁵ *Међународни уговори ФНРЈ*, свеска 1, 1949. година, издање Министарства иностраних послова.

⁸⁶ *Међународни уговори ФНРЈ*, свеска 3, 1952. година.

⁸⁷ Архив Југославије, фасцикла 836 (Кабинет маршала Југославије), I-3-b/342.

Вејводом рекао да треба разликовати југословенске територијалне воде, које обухватају појас од 6 миља, од такозване заштитне зоне од 4 миље, над којом не постоји југословенски суверенитет. Сматрао је да ФНРЈ има право да предузима извесне заштитне мере с циљем очувања морског блага у том појасу, али да југословенска влада нема право да забрани пролаз рибарица кроз ове воде. Према информацијама које је Martino имао, наведени инцидент се није догодио у територијалним водама ни у заштитној зони, већ се десио на удаљености од 25 миља од југословенске обале. Вејвода је одговорио да је утврђено да је италијанска рибарица ухваћена у риболову на 8,5 миља од југословенске обале, дакле у такозваној заштитној зони у којој је риболов забрањен. Сматрао је да чињеница да је влада ФНРЈ изразила жаљење поводом последица овога инцидента не ослобађа посаду рибарице „Сан Марко” кривице за повреду југословенских вода и недопустивог односа према југословенским органима, јер је посада морала да се одазове позиву југословенских органа да их спроведе у Пореч. Подсетио је да је нетачно да италијанским рибарима није познато да је забрањен риболов у заштитној зони, јер ни власти Краљевине Југославије нису дозвољавале риболов у овој зони. Вејвода је указао и на чињеницу да је недавно објављен општи закон о риболову, којим је изричито забрањен риболов у територијалним водама и у заштитној зони и дозвољен само на основу специјалне дозволе. Као трећу чињеницу која је указивала на однос италијанских рибара према Југославији, Вејвода је навео да рибари не долазе само у заштитну зону него и у територијалне воде, као и да се често враћају исте рибарице и после вишеструког хватања и кажњавања. Четврта чињеница на коју је Вејвода указао била је та да италијански рибари не поштују Споразум о рибарењу који је склопљен између Југославије и Италије и који њима омогућава легалан риболов у југословенским водама. Сматрао је да због те чињенице повреде југословенских територијалних вода због риболова треба још више осудити и влада ФНРЈ је присиљена да предузме оштрије мере против непрестаних повреда југословенских вода од италијанских рибарица. Martino је покушао да оправда незаконит риболов у југословенским водама тврдећи да је Уговор о риболову за њих неповољан, пошто не даје могућности риболова рибарицама из северног Јадрана, из Кјође

(Chiogge), него само рибарицама из средње и јужне Италије, као и да постоји стогодишња традиција ових рибара да рибаре на извесним местима и да их је тешко спречити да не долазе на ова места. Вејвода је одбио да прихвати да се повреде југословенских територијалних вода правдају традицијама и затражио је да италијанске власти предузму са своје стране мере да се спречи повреда југословенских територијалних вода од италијанских рибарица, а тиме и могућности изазивања нових нежељених инцидентата.

Након што од југословенског Министарства иностраних послова није добијен одговор ни на други ноту упућену 16. маја 1950, посланик Мартино је 17. јуна 1950. од помоћника министра Леа Матеса лично затражио објашњење у вези са пресудом суда у Сплиту којом је конфискован брод „Сниги 2”, који је ловио рибу у подручју од 7 миља од обале и тврдио да је казна сувише висока.⁸⁸ Разговор о запленим рибарицама Мартино и Матес наставили су 12. јула, када је Мартино изразио незадовољство због југословенске ноте од пре неколико дана у којој је објашњено да рибарице које буду ухваћене у незаконитом риболову могу бити судски заплане.⁸⁹ Матес је указао да Мартино непрекидно тражи неке изразе добре воље са југословенске стране, али да италијанска влада не показује сличан став према Југославији. Затим је питање италијанских рибарица довео у везу са одуговлачењем италијанске владе да потпише прву траншу репарација и са слањем инструкције италијанским посланствима да отежају издавање транзитних виза југословенским држављанима. Разговор у атмосфери тражења међусобних уступака настављен је између њих двојице и 20. јула 1950. у планинској кућу на Покљуки.⁹⁰ Матес је обавестио Мартина да је Министарство иностраних послова интервенисало у вези са враћањем рибарица, али да ће југословенској влади бити лакше да спроводи блажи курс, уколико би италијанска влада показала више добре воље у односу на Југославију. Мартино је 28. августа 1950. посетио Матеса на Бледу послова и тражио да италијанско посланство буде обавештено о томе шта

⁸⁸ AJ, ф. 836 (KMJ), I-3-b/342.

⁸⁹ AJ, ф. 836 (KMJ), I-3-b/342.

⁹⁰ AJ, ф. 836 (KMJ), I-3-b/342.

је учињено у вези са конфискованим рибарским бродом „Луиђи 2”.⁹¹ Матес је 2. октобра 1950. позвао Мартина на састанак и обавестио га да ће југословенска влада дати новчану компензацију власницима рибарице „Луиђи 2” у висини вредности брода.⁹²

У ситуацији када многа билатерална питања нису била решена, питање рибарења, које представља питање привредне сарадње, имало је значајне политичке и безбедносне импликације. Питање одобравања права италијанским рибарима да рибаре у југословенским водама представљало је за југословенску владу значајан аргумент током преговора у решавању других отворених питања у односима са Италијом. Проблем заплена италијанских рибарских бродова није решен ни након потписивања Споразума о рибарењу. Југословенски и италијански представници наставили су разматрање овог питања у атмосфери тражења међусобних уступака политичких и финансијских уступака.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије, фасцикла 836 (Кабинет маршала Југославије).

Архив Министарства спољних послова, Политичка архива.

Војни архив, фонд ЈНА, Команда Корпуса народне одбране Југославије и Граничних јединица Југославије.

Објављени извори

Међународни уговори ФНРЈ, свеска 1, 1949. година, издање Министарства иностраних послова.

Међународни уговори ФНРЈ, свеска 3, 1952. година, издање Министарства иностраних послова.

Службени лист ФНРЈ, 29. август 1947, 1001-1085.

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 18. фебруар 1924.

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 27. мај 1925, 1-10.

⁹¹ АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-3-b/342.

⁹² АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-3-b/342.

Студије

Дедијер, Владимир. *Париска мировна конференција*. Београд: Тридесет дана, 1947.

Duroselle, Jean-Baptiste. *Le conflit de Trieste 1943-1954*. Bruxelles: Editions de l'Institut de sociologie de l'Université libre de Bruxelles, 1966.

Jeri, Janko. *Tržasko vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Kostić, Uroš. *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945. Ofanziva jugoslovenske IV armije*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1978.

Milkić, Miljan. *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947*. Beograd: INIS, 2012.

Novak, Bogdan C. *Trieste 1941-1954, the Ethnic, Political and Ideological Struggle*. Chicago – London: University of Chicago Press, 1970.

Živković, Nikola. *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*. Beograd: ISI, 1990.

Чланци

Милкић, Миљан. „Формирање и организација југословенске војне управе на Слободној територији Трста 1947–1954. године.” *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2008), 53–69.

Милкић, Миљан. „Југославија, велике силе и питање статуса Јулијске крајине 1943–1945. У: *Ослобођење Београда 1944. године*. Уредник Александар Животић, 282–296. Београд: Институт за новију историју Србије, 2010.

Милкић, Миљан. „Окупирано подручје Јулијске крајине у политици југословенске владе 1945–1947”. *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2010), 13–38.

Милкић, Миљан. „Југословенско посланство у Риму” 1947–1951. У: *Југословенска дипломатија 1945–1961*. Уредник Слободан Селинић, 115–134. Београд: ИНИС, 2012.

Milkić, Miljan. “Yugoslavia and Italy, 1945-1947: Yugoslav Policies and Strategies in the Trieste Crisis”. In: *Italy's Balkan Strategies (19th-20th Century)*. Edited by Vojislav G. Pavlović, 267-279. Belgrade: Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, 2014.

Милкић, Миљан. „Подела италијанске ратне флоте након Другог светског рата. Случај Југославије”. *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2014), 88–110.

Milkić, Miljan. "Diplomacy through the Culture: Yugoslav Cultural Influence in Italy 1947-1954". In: *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times*, Edited by Srđan Rudić, Antonello Biagini, 243-259. Belgrade-Roma: Institute of History Belgrade, Sapienza University of Rome, 2015.

Milkić, Miljan. „Obnova trgovinskih veza Jugoslavije i Italije posle Drugog svetskog rata”. *Istorija 20. veka*, бр. 1, (2016), 119–138.

Милкић, Миљан. „Југословенско-италијански преговори о решавању питања оптаната након Другог светског рата”. *Токови историје*, бр. 1, (2017), 75–96.

Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow

Strategic Research Institute, Belgrade

e-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

ARMED INCIDENTS ON THE ADRIATIC SEA AND THE PROBLEM OF FISHING IN YUGOSLAV-ITALIAN RELATIONS 1945-1949

(Summary)

The article analyzes the armed incidents on the Adriatic Sea that were a consequence of the entry of Italian fishing boats into Yugoslav territorial waters. The author points out the political and security implications of not resolving the issue of fishing between Yugoslavia and Italy. The article was written on the basis of unpublished archival sources from the Military Archives in Belgrade, the Archives of Yugoslavia, the Diplomatic Archives in Belgrade, published normative documents and literature in Serbian, English, Slovenian and French. In a situation where many bilateral issues have not been resolved, the issue of fisheries, which is a matter of economic cooperation, has had significant political and security implications. The issue of granting the right to Italian fishermen to fish in Yugoslav territorial waters was a significant argument for the Yugoslav government during the negotiations in resolving other open issues in relations with Italy. The problem of seizing Italian fishing boats was not resolved even after the signing of the Fisheries Agreement in 1949. Yugoslav and Italian

representatives continued to consider this issue in an atmosphere of seeking mutual concessions of political and financial concessions.

KEY WORDS: Yugoslavia, Italy, fishing boats, the Fisheries Agreement, Ministry of Interior, negotiations, Paeece Treaty.

Документа

355.48(497.11)"1915"(093.2)
94(497.11)"1915"(093.2)
930.25(450)"1915"
COBISS.SR-ID 34766345

Оригиналан научни рад
Примљен: 30. октобар 2019.
Прихваћен: 14. септембар 2020.

Др Фабрицио Руди

Универзитет „Фридрих II”, Напуљ (Италија)

e-mail: fabrizio_rudi@hotmail.it

СРБИЈА И АУСТРО-БУГАРСКИ ФРОНТ 1915. ГОДИНЕ (СЕПТЕМБАР–ДЕЦЕМБАР) ИТАЛИЈАНСКА ВОЈНА И ДИПЛОМАТСКА ГРАЂА

АПСТРАКТ: У раду се даје преглед италијанских војних и дипломатских докумената о аустроугарско-немачко-бугарској офанзиви на Србију у јесен 1915. године и о повлачењу и евакуацији српске војске са албанске обале. Рађен је на основу необјављене архивске грађе из архива италијанског Генералштаба Копнене војске и објављених докумената из збирке о спољној политици Краљевине Италије 1914–1918. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Аустроугарска, Немачка, Бугарска, 1915, офанзива, евакуација, Италија

У другој половини 1914. године Краљевина Србија се чак три пута сукобила са аустроугарским непријатељем: на планини Цер између 15. и 24. августа, на Дрини од 6. септембра до 4. октобра, где је генерал Оскар Поћорек успео да формира мостобран и на реци Колубари од 16. новембра до 15. децембра. Захваљујући тим успесима 10. децембра 1914. највећи део аустроугарских снага био је потиснут преко Дрине и Дунава, а 15. децембра српска војска могла је да без борбе поврати Београд. Пошто је аустроугарска војска на српском фронту изгубила чак 272.000 људи, што мртвих, што рањених

и заробљених, била је приморана да привремено одустане од даљих војних операција. Генерал Поћорек, кога су сматрали одговорним за толике неуспехе, био је смењен са дужности. На његово место постављен је надвојвода Еуген Аустријски, а Пета аустроугарска армија спојена је са Шестом¹.

Након привидне стагнације на фронту у јужној Европи, уласком Италије у рат 24. маја 1915. на страни Тројне антанте отворен је нови фронт – алпски. Тај догађај био је поздрављен кратком, али значајном поруком српског краља Петра краљу Виторију Емануелу III: „Попут свих Срба, поздравио сам с радошћу улазак Италије у борбу против нашег старог заједничког непријатеља. Војска Вашег величанства биће овенчана славом борећи се са својим савезници-

¹ Међу заиста богатом српском историографијом на ову тему могу се наћи следећа дела: М. Ђорђевић, Д. Р. Жинојновић, *Србија и Југословени за време рата, 1914–1918* (Београд: Библиотека града Београда, 1922); Ж. Павловић, *Битка на Јадру августа 1914 године* (Београд: Графички завод „Макарије“, 1924); П. Томац, Р. Ђурашиновић, *Први светски рат, 1914–1918* (Београд, Војноиздавачки завод, 1973); П. Опачић, *Србија и Солунски фронт* (Београд: Књижевне новине, 1983); А. Митровић, *Србија у Првом светском рату* (Београд, Службени гласник, 2004), издање на енглеском језику *Serbia's Great War 1914-1918*, (West Lafayette, Purdue University Press, 2007), наредна издања 2014, 2015, 2018; Исти, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке, 1908–1918* (Београд: Нолит, 1981); Н. Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*. (Нови Сад, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2000); М. Драгојевић, *Церска битка, Београд, Часопис „Ветеран“*, 2008; Б. Гинић, *Битка изнад облака: Цер, Гучево, 1914* (Лозница, Музеј Јадра, 1989); С. В. Ристановић, *Битка на Дрини (Мачков камен, Гучево)*, (Београд: Чугура принт, 2014); Ђ. Лукић, *Битка на Дрини, 1914* (Београд: Војноиздавачки завод, 1966); М. Недић, *Колубара српска Марна*, (Београд: Беолетра, 2017). Прилично су интересантна и следећа дела: *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*. Тематски зборник радова (Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2010). Што се тиче историографије која није на српском језику, могу се наћи следећа дела: F. Le Moal, *La Serbie. Du martyre à la victoire, 1914-1918*, (Paris: Saint-Cloud, 2008); Ch. Fryer, *The Destruction of Serbia in 1915*, (New York, East European Monographs, 2004); J. E. Gumz, *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); P. Buttar, *Collision of Empires: The War on the Eastern Front in 1914*, (Oxford, Osprey Publishing, 2014); R. L. Di Nardo, *Invasion: the Conquest of Serbia, 1915*, (Santa Barbara: Praeger, 2015); J. B. Lyon, *Serbia and the Balkan Front, 1914, The Outbreak of the Great War*, (London: Bloomsbury, 2015); D. Babac, *The Serbian Army in the Great War, 1914-1918*, (Solihull, Helios & Co Ltd, 2016).

ма за правду и право у Европи²". Тај догађај потпуно је променио аустроугарске и немачке војне планове на Балкану. Италија је директно контролисала целокупно Јадранско море захваљујући окупацији Валоне, града у који је ушла и окупирала га 25. децембра 1914. под изговором здравствене мисије. С намером да још боље искористи ову позицију, позитивно је одговорила на молбу тадашњег албанског премијера Есад-паше да у Драч пошаље окупациони корпус и залихе кукуруза и брашна³. Непознаница у том моменту постала је ситуација на источном Балкану. За Централне силе од виталног значаја било је ступање Бугарске у рат на њиховој страни, чиме се успоставила територијална веза са Османлијском царевином. Због тога су територијалне претензије владе у Софији, које је су редовно одбијале или ограничавале силе Антанте, морале бити максимално задовољене⁴. Бугарски захтеви односили су се на:

1. Драму и Кавалу;
2. део Македоније источно од Струге, укључујући Битољ, који је био „неспоран” према члану II Тајног протокола у анексу српско-бугарског уговора о савезу од 13. марта 1912;
3. територију Турске до линије Енос–Мидија;
4. подручје које је горенаведени уговор о савезништву оставио недефинисано, укључујући и Скопље.

Бугарска је, да је хтела, могла одмах да заузме линију Енос–Мидија и да сачека крај рата како би окупирала и оне делове Македоније који су још увек били у поседу Србије и Грчке, док се првој нудио излаз на Јадранско море у Босни и Херцеговини, што је заправо већ било загарантовано Лондонским споразумом, а другој Измир. На тај начин намера да се Бугарској, барем до краја рата, не загарантује и Битољ, није долазила у обзир⁵.

Имајући ово у виду, представници италијанске и британске дипломатије позивали су Србију да не троши војне ресурсе на оку-

² *I Documenti Diplomatici Italiani*, (у даљем тексту DDI), Serie V, 1914-1918, Vol. IV, N. 26, Сквити Сонину, Ниш, 27. мај 1915.

³ *Isto*, N. 40, Алиоти Сонину, Драч, 28. мај 1915.

⁴ *Isto*, N. 33, Сквити Сонину, Ниш, 28. мај 1915.

⁵ *Isto*, N. 2, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију, Фашотију и Куки Боасу, Рим, 25. мај 1915; *Isto*, N. 9, Империјали Сонину, Лондон, 26. мај 1915; *Isto*, N. 23, Сонино Империјалију, Тонину, Карлотију, Де Боздарију, Сквитију и Куки Боасу, Рим, 27. мај 1915.

пацију неких албанских стратешких подручја попут Пишкочеје и Подградеца. Такође, била је планирана и окупација Елбасана, али без намера да се стигне до Драча.⁶ Према барону Сиднеју Сонину, војне акције Србије српска влада, која се налазила у Нишу, објашњавала је „потребом да у потпуности разбије албанске снаге, које су нападе Србију наоружане пушкама и митраљезима и плаћене од стране Аустријанаца и Младотурака”. Сонино је, обраћајући се амбасадору у Лондону Гуљелму Империјалију и опуномоћеном министру при Влади Србије Николи Сквителију, писао да српски потез није пожељан и да ће „ако српске трупе упорно наставе да напредују кроз Албанију а не повуку се са окупиране територије када сузбију непријатеља, Србија, по мом мишљењу, начинити лош потез, с обзиром на став Тројне антанте и Италије”⁷. Стога је Италија предузела све могуће да ојача власт Есад-паше у Албанији, која је постала и жртва ратних циљева Црне Горе која је намеравала да припоји Скадар. Тиме је настао однос неповерења и са владом на Цетињу⁸.

Енглески двор је 15. јуна послао савезничким владама предлог ноте за српску владу с намером да је приморају да ограничи војне активности у Албанији и сву снагу концентрише против Аустроугарске. Србија је требало да добије само оно што јој је загарантовано Лондонским споразумом од 26. априла 1915. године⁹. Италијанска влада ју је одмах прихватила, као и још једну ноту сличног садржаја за Црну Гору¹⁰. Никола Пашић је обећао да ће се придржавати ове препоруке, између осталог и зато што су покушаји Беча за склапање сепаратног мира са Србијом пропали. По мишљењу Андрее Карлотија, италијанског амбасадора у Петрограду, аустријски изасланици су Пашићу наговорили да би Србија могла да добије излаз на море ако „окупира Албанију, што ће лако постићи”, док би јој

⁶ *Isto*, N. 115, Империјали Сонину, Лондон, 7. јун 1915; *Isto*, N. 96, Сквити Сонину, Ниш, 5. јун 1915, 16 часова

⁷ *Isto*, N. 117, Сонино Титонију, Карлотију и Свитију, Рим, 8. јун 1915. године, 18.35 часова; *Isto*, N. 156, Сквити Сонину, Ниш, 11. јун 1915.

⁸ *Isto*, N. 141, Негрото Камбјазо Сонину, Цетиње, 10. јун 1915, 13 часова; *Isto*, N. 175, Негрото Камбјазо Сонину, Цетиње, 13. јун 1915.

⁹ *Isto*, N. 298, Империјали Сонину, Лондон, 24. јун 1915, 10.48 часова

¹⁰ *Isto*, N. 189, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију и Сквитију, Рим, 15. јун 1915; *Isto*, N. 193, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију и Негрото Камбјазу, Рим, 16. јун 1915.

Аустроугарска загарантовала територију Македоније од бугарских претензија. Српски премијер је „те предлоге одбио рекавши да је у обавези према Тројној антанти“, а да је Македонија унутрашња ствар која се тиче искључиво договора Србије и Румуније¹¹. Ово може да зачуди, али је то био исправан потез, за разлику од оног владе у Букурешту, или прикључивања Хрватске Србији, иза којег је, као и увек, стајала британска влада. Залог игре је у ствари био врло деликатан, а односио се на ступање Румуније у рат на страни Антанте, под условом да Србија пристане да јој уступи делове Баната¹².

Судбина Србије и Јадранског питања у целости је зависила од одлука Румуније и Грчке. Италијански амбасадор у Цариграду Камило Гарони Карбонара је 29. јула 1915. упутио Сонину телеграм следеће садржине:

„Према информацијама које стижу из поузданих извора сазнаје се да Аустро-Немци планирају да на Србију што је пре могуће пошаљу 200.000 људи с намером да је сломе и отворе пут ка Турској, преко Бугарске, пре него што фронт на Дарданелима буде пробијен. Бугарска, за коју сматрам да је с тим сагласна, претварала би се да то чини под притиском, а заузврат би добила српску Македонију.“¹³

Аустроугарска је чврсто била за војну опцију, у координацији и у савезу са Бугарском, која би јој олакшала да се Србији буквално сломи кичма чим се за то укаже прилика. Приказаћемо два ратна извештаја добијена из два различита извора, одакле ћемо покушати да сагледамо сличности и разлике у погледу стања и распореда српске војске дуж линије фронта током лета 1915. године.

Према документу француског војног аташеа за Србију пуковника Ивеса (Ровитес, Ровилел), војна ситуација на Балкану, на Северном и Источном фронту, средином августа 1915. била је следећа. На северу, на првој линији фронта, из Оршаве су повучени 17. и 20. аустроугарски пук Ландштурма, а заменили су их други батаљони (1. и 2), које су чинили Босанци. Према информацијама аустријских де-

¹¹ *Isto*, N. 244, Сквити Сонину, Ниш, 22. јун 1915; *Isto*, N. 312, Карлоти Сонину, Петроград, 30. јун 1915; *Isto*, N. 351, Сквити Сонину, Ниш, 5. јул 1915.

¹² *Isto*, N. 327, Сонино Империјалију Титонију и Карлотију, Рим, 2. јул 1915; *Isto*, N. 408, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију, Фашотију и Сквитију, Рим, 12. јул 1915.

¹³ *Isto*, N. 498, Гарони Сонину, Цариград, 29. јул 1915.

зертера, сазнаје се да се у Земуну, на фронту који се протезао од овог града до Ада Циганлија, налазио 4. аустроугарски пук од три батаљона, док се западно од тог фронта налазио 2. пук Ландштурма.

Такође, на основу проверених података горепоменутих дезертера, знало се да је у Рачи и на Босуту била распоређена једна пешадијска чета док се, међутим, за доњи ток Дрине није много знало, али се располагало прецизнијим информацијама о положају команде 9. аустроугарске бригаде – била је у Сребреници. У наведеном документу означен је и састав бригаде: чинили су је 23. пук Ландштурма, 2. и 3. батаљон 20. пука, такође Ландштурма и 1. батаљон 31. пука Ландштурма. Коначно, наведено је и да је важан стратешки положај заузео 1. батаљон 20. пука Ландштурма, испред Тегара и у селу Баљевић¹⁴.

Поред тога, трупе друге линије фронта идентификоване ваздушним извиђањем, биле су распоређене у Банату и Трансилванији, у Срему и Славонији. У прве две области, због претрпљених губитака у Пољској, било је највише 10.000–15.000 људи, у Банату само једна бригада. У друге две области, међутим, налазило се 1.500 железничких вагона који су могли да превезу дивизију и по пешадије¹⁵.

У Босни је, међутим, ситуација постајала забрињавајућа. Идентификоване су снаге јачине једне пешадијске бригаде у близини Сарајева, једне у Тузли и треће код Власенице, плус 4.000–5.000 регрута¹⁶.

Све то делимично потврђује и други извештај од 2. септембра 1915, овог пута италијанског војног аташеа у Србији мајора Микелеа Сера, из којег је француски колега у великој мери црпео информације. Сера се није слагао са бројем регрута између 24.000 и 35.000 који је давао Генералштаб Србије: веровао је да те бројке могу бити далеко мање. За поуздану информацију могло се узети да је у резерви постојао довољан број војника за формирање једне и по дивизије са додатне четири бригаде. Сера је посебно у том тренутку указивао на запостављање територије јужне Србије: Централне силе су

¹⁴ Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (Војни архив Генералштаба КоВ, у даљем тексту AUSSMAE), Fondo G-29, busta 96, Прилог извештају бр. 25/107 од 12. септембра 1915. године, бр. 2438, Etat des effectifs ennemis sur le front serbe à la mi-août, Крпујевац, 28. август 1915.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

тада слале велике количине ратног материјала у Бугарску, која је четири дана касније ступила у савез са Немачком, и у Румунију, одакле је муниција ишла даље за Турску, а све под лажним изговором да је реч о материјалу Црвеног крста¹⁷.

Бугарска је стала на страну Централних сила 6. септембра 1915. потписавши три документа: Споразум о савезништву са Немачком и две тајне конвенције. Прва је потписана у замку у Пшчини (Плесу) у Шлезии, а друга са Османлијским царством. У тачки II бугарско-немачке конвенције договорено је да Немачка гарантује Бугарској следеће територије:

а) садашњу српску Македонију, укључујући спорну и неспорну област на основу разграничења према Уговору о српско-бугарском савезу од 29. фебруара / 13. марта 1912. године и према мапи приложеној овом уговору;

б) српску територију источно од линије: коју чини река Велика Морава од ушћа у Дунав до спајања Западне и Јужне Мораве; одавде дуж линије слива две реке и након преласка Качаничке клисуре, дуж планинског венца Шар-планине где досеже до старих граница прелиминарног Санстефанског мира¹⁸.

Велика Бугарска из прелиминарног Санстефанског мира из 1878. године поново се стварала. Подразумевало се да ће се војна ситуација на Балкану ускоро променити, иако је Бугарска наредила мобилизацију тек 21. септембра.

Већ 7. октобра аустро-немачке трупе са претходно наведених положаја започеле су напад. Тог дана, у 7 сати ујутро, на више места успеле су да пређу Саву и Дунав: „Дунав код Рама (Велико Градиште) испред Базијаша, јужно од Беле Цркве”, био је то очекиван потез, јер је „кривина коју Дунав формира на том месту са мађарске стране обухваћена тереном који доминира над српском територијом”. Запоседање те узвишице потпомогло би оно на острву Острву и пружио „велику предност нападачу који би избио са реке недалеко од пруге у долини Мораве”. Око Београда

¹⁷ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. IV, N. 25/207, Војни аташе за Србију, М. Сера, заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 2. септембар 1915.

¹⁸ Оригинални текст на немачком језику може се наћи у *Deutsche Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkriegs*, hrsg. Wolf Dieter Bihl, Damstadt, 1991, N. 68, *Geheimes Abkommen zwischen Bulgarien und Deutschland 6. September 1915*, pp. 145 ss,

три аустроугарска непријатељска батаљона заузела су велике делове железничке пруге која је ишла северно од престонице уз обалу Дунава. Саву је непријатељ прешао код Остружнице и северно од Обреновца, Забрежа и Кртинске „где су се у подне водиле жестоке борбе“¹⁹.

Сера овде наводи и коментарише средства која је Србија могла и морала да употреби у овој ситуацији, посебно у одбрани речних граница: целокупно људство из пуковских округа у Македонији било је практично поново активирано мобилизацијом, док су неки кадровски пукови обновљени с обзиром на то да их је било активно осам у Македонији и два у Београду. Радило се о прецизној чињеници: у војсци је дошло до озбиљних пропуста:

„Познато је да организационо у српској војсци, исти број ознаке пешадијског пука носе три пука, за сваки од три позива. Тренутно ствари више нису такве. Споменуо сам у свом извештају бр. 10/57 од 27. јуна оно што се догодило са кадровским пуковима који су били у Македонији – а било их је 17 – током мобилизације. Поред њих, а око јединица које су снабдевали, пуковски окрузи формирали су три пука сва три позива, који су, дакле, коегзистирали истовремено са кадровским пуковима који су – врло ослабљени – остављени у Македонији“²⁰.

Посебан утисак на Серу оставило је формирање четвртог батаљона 10. кадровског пука састављеног углавном од муслимана регрутованих на територији које је Србија освојила након 1912–1913. године. Нешто слично могло би се рећи и за 4. батаљон 19. пешадијског пука који је имао „комбиновани одред“. Српски генералштаб је, потом, повећао просечан број батаљона унутар сваког пука. Резултат је био да је уместо три батаљона, која су чинила један пук Тимочке дивизије другог позива, било пет батаљона, а не четири. На сличан начин устројен је и београдски одред који је Сера најбоље познавао. И у овом случају пољска артиљерија била је формирана од Трећег дивизиона 5. пука првог позива, са три батерије преузете из Тимочке дивизије првог позива. Италијанском војном аташеу

¹⁹ AUSSMAE, Fondo G-29, busta 96, N. 31/55, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 7. септембар 1915.

²⁰ *Isto*, N. 27/132, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 16. септембар 1915, стр. 2–3.

није било познато да ли су те батерије из јединице на једној тако важној речној граници биле адекватно замењене, на пример турским или аустријским пољским батеријама заробљеним од непријатеља у прошлим или у садашњем рату. Посебно је занимљива врста коришћене муниције. У вези с тим, Сера је забележио следеће:

„Недостатак одговарајуће артиљеријске муниције – а нарочито оне за тешку пољску артиљерију – отклања се употребом муниције истог калибра, али која се користи за друго оруђе. Француске Шнајдерове пољске хаубице калибра 150 мм и 120 мм користе руску муницију [sic], или ону аустријску коју су Аустроугари током повлачења оставили у Србији, или пак ону послату од Руса заробљену у Пшемислу [sic]. Српски пољски топови [sic] користе француске гранате, благо модификоване на дну чауре и то овде, на лицу места. Посебну преправку захтевали су сандуци за гранате, зависно од разлика везаних за нестандартну муницију која се користи. Коначно, с обзиром да аустријски топови имају метак нешто краћи него српски, гранате које су користили морале су да се прераде. Што се тиче ефикасности, била је потпуно задовољавајући²¹.”

Након овога Сера је наставио с проценом српских снага на терену: 285 комплетних пешадијских батаљона, око 50 ескадрона, око 250 батерија разне намене, дакле укупно 300.000 војника којима треба додати оних 40.000 у Македонији, сви на фронту против аустро-немачке силе која је тежила да продре преко река. Линија фронта била је подељена између армија и одреда, а сектор одбране Београда налазио се око пет километара низводно од Обреновца. Дакле, распоред снага може се реконструисати на следећи начин: дивизије првог позива биле су концентрисане у близини Рудника, Аранђеловца, Пожаревца, Ваљева и Младеновца; дивизије другог позива биле су у Обреновцу, Забрежју, Зајечару, такође у Ваљеву и између Ужица и Пожеге; пукови трећег позива били су у Пожаревцу, Кладову и Београду, ојачани са два „кадровска” пука смештена у Ужицу и код Београда, у Топчидеру²².

Након што је Бугарска започела мобилизацију, ситуација се променила. Српски генералштаб је 23. септембра проценио да су у

²¹ *Isto*, стр. 2.

²² *Isto*, стр. 4–5. Види и *Isto*, N. 30/154, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 7. октобар 1915.

Срем стигле две и по непријатељске дивизије, а само једна дивизија у Вршац, док у Босни није било промена. Међутим, на Тимочком фронту ситуација се мењала. У вези с тим мајор Сера је забележио да ће „из Бугарске на српску границу стићи четири пешадијска и три коњичка пука: као и већ постојећи пешадијски пук: све ради одржања мира (sic!)”²³. Заправо, стварни напад се очекивао и због тога је српски Генералштаб одмах издао наредбу да се поступа на следећи начин:

„Минималним снагама се одупрети нападу из Мађарске и чека-ти бугарску објаву рата. Затим са шест или седам дивизија, које су на располагању извршити одсудни удар у правцу Софије. Не пред-виђа се моментална објава рата Бугарске. У Нове области неће бити слања нових снага осим оних 50.000 тамо већ распоређених”²⁴.

Могуће операције које би се спровеле у правцу Мађарске поно-во је разматрао заменик начелника српског Генералштаба током састанка савезничких војних аташеа 25. септембра:

„Не верује се да Аустро-Немци могу нити да желе да сами кре-ну у напад с циљем да отворе пут и споје се са Турском. Он сматра да ће из Мађарске доћи секундарна акција, иако активна и енергич-на, али са циљем да се заузме Београда и запоседне Дунав”²⁵.

Генералштаб је стога од Италије затражио што бржу испоруку барем муниције средњег калибра²⁶: 27. септембра у подне, док се очекивало у Солуну у најскорије време искрцавање најпре францу-ских дивизија, а потом и оних енглеских, једна бугарска чета је пре-шла Тимок и продрла у Србију северно од Зајечара²⁷. По изјавама двојице аустријска дезертера, циљ десанта био је да произведе ре-акцију и ангажовање једне аустријске дивизије у Панчеву, друге у

²³ Isto, N. 29/143, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 28. септембар 1915.

²⁴ Isto, N. 9297, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 25. септембар 1915.

²⁵ Isto, N. 9253, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 25. септембар 1915.

²⁶ Isto, N. 9255, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 27. септембар 1915.

²⁷ Isto, N. 9214, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 27. септембар 1915; Isto, N. 9554, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагује-вац, Крагујевац, 27. септембар 1915.

Белој Цркви и још једне у Темишвару²⁸. На то је начелник српског Генералштаба упутио очајнички апел савезничким врховним командама:

1 – Од суштинског је значаја да савезничке Врховне команде изврше притисак на своје владе да заједнички приморају Бугарску да изнесе своје намере; свако додатно одлагање за Србију значи губитак сваке предности коју би могла имати ако преузме иницијативу.

2 – Нема вероватноће од интервенције Грчке, а румунске још мање: Србија, усамљена између две страшне претње, тражи од савезника да јој што пре пошаљу војну помоћ како не би била уништена²⁹.

Та процена заснивала се на бројкама: у Мађарској је нагомиљано најмање 100.000–120.000, а на бугарској страни око 350.000 војника³⁰. Аустроугарски напад на фронту Дунав–Сава наређен је 7. октобра: царске и краљевске трупе прешле су Дунав у близини Рама; код Београда, три батаљона су их „приковала” за пругу уз обалу Дунава и успела да привремено зауставе напад. Остале тачке првог напада биле су Ада Циганлија, на Сави, Остружница, Кртинска и Јарац, док су други напади код Великог Градишта и Београда били одбијени³¹. Борбе су се појачале 10. октобра, посебно у сектору Костолца и Дубравице, а Аустроугари су на путу за Дреновац крај Саве претрпели значајне губитке. Најозбиљнији проблем се, међутим, односио на присуство 22. немачког армијског корпуса и четири аустријска пука Ландштурма, под чијим је притиском Београд и даље пружао огорчени отпор. У вези с тим мајор Сера је написао: „Општа ситуација је озбиљна јер смо без резерви, а приморани да држимо део расположивих снага на Источном фронту где Бугарска наставља да гомила трупе. Стога је потребно послати јако појачање што је пре могуће”³².

²⁸ Isto, N. 10253, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 2. октобар 1915.

²⁹ Isto, N. 10251, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 2. октобар 1915.

³⁰ Isto, N. 10273, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 2. октобар 1915.

³¹ Isto, N. 11012, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 7. октобар 1915.

³² Isto, N. 11434, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 10. октобар 1915.

Срби су наставили да пружају отпор дуж сектора код Пожареваца одупирући се налету чак шест немачких дивизија, док су се на београдском сектору, изгубивши положај у близини Великог Врачара, српске трупе повукле на линију Ерино брдо – Јајинци. У 4 сата ујутро Бугари су напали положаје код Китке и Коријске, али је тај напад одмах одбијен. Стога је Сера 10. октобра сачинио следећу скицу положаја које су непријатељске трупе заузеле на српском фронту:

1. сектор Пожаревац – 25. немачка дивизија и елементи 105, као и 11. баварска дивизија;
2. сектор Смедерево – 26. немачка дивизија;
3. сектор Београд – Дунав – 22. немачки армијски корпус;
4. сектор Београд – Сава – 8. аустроугарски армијски корпус;
5. сектор Обреновац – 12. и 19. пук Ландштурма;
6. сектор Јарац – мешовита бригада Ландштурма;
7. сектор Бадовинци – Дрина – 17. пук Ландштурма.³³

Средином октобра, док је војна ситуација на аустријском фронту остајала неизмењена, на бугарском фронту ситуација је постала трагична, посебно у Књажевцу, Пироту, Власини, Кривој Паланци и Радовишту. У вези с тим мајор Сера је написао следеће:

„Постоји озбиљна претња од прекида железничких веза са Солуном. Српска Врховна команда изгледа веома затечена, тим пре што је сасвим јасно да јој политички фактор не дозвољава да повуче снаге и концентрише трупе за маневар. Мора се рећи да је ситуација најгора могућа, толико да је потпуно оправдан поновни захтев за хитном савезничком војном помоћи, што нам је јутрос још једном поновљено. Савезнички војни контингент који је до сада стигао у Солун, у тој бази мора да остане због надзора, па би за сада једина могућа (помоћ) била француска бригада стационирана у области Струмице.”³⁴

Морало је брзо да се реагује. Бугари су 22. октобра заузели Велес, чиме је дефинитивно пресечена свака комуникација са Солуном. У вези с тим Сера је рекао да је војска блокирана у планинама и одсечена од свих путева снабдевања, те да ће врло брзо остати без свега потребног

³³ *Isto*, N. 11511, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 11. октобар 1915.

³⁴ *Isto*, N. 12510, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 16. октобар 1915.

за било какав даљи отпор, осим ако савезници моментално не одреагују и поново отворе пут за Солун: последња нада се полагала да ће се задржати превој на Качанику и одбранити Битољ.³⁵

Војни аташе Сера је 23. октобра 1915. обавестио да су се на аустријском фронту српске снаге повукле на линију Петровац – Аранђеловац, док су на Јужном фронту Бугари заузели Скопље, а српске трупе су се повукле на Карадаг и Качаник³⁶. Од овог тренутка развој ситуације треба пратити из дипломатских извора, а затим се вратити на чисто војни преглед догађаја почев од децембра.

Последње недеље октобра 1915. године ситуација у Тирани била је следећа: просрпски оријентисаном Есад-паши била је потребна војна помоћ Србије која се нашла у озбиљној ситуацији након бугарског ступања у рат. Тада су се муслимани подигли против њега и то управо на подстрек султана из Цариграда. Алиоти је поручивао Сонину да већ шест дана не стижу вести „са бугарског фронта у мали српски окупациони корпус у Тирани“. То се сматрало за „лош знак о току војних операција“ и изазвало је „велики пад морала“. Уз то, код Албанаца су расла антисрпска осећања, што је Есад-паша намеравао да искористи уколико би италијанске трупе замениле српске, „приказујући Италију као ослободиоца“³⁷. Тих дана, нарочито у Француској, множиле су се вести да је све извеснија интервенција Италије у Албанији, па је чак за то одређен и датум – 10. новембар 1915. године. Било је тачно да би ово „било од користи Србима али и савезницима да скрене пажњу“³⁸, али би то ишло јако споро, имајући у виду да би се тешко „заузели добро утврђени аустријски положаји“. Спорији ток операције би, међутим, „олакшао положај трупа упућених у помоћ Србији“.³⁹ Русија је имала озбиљне намере да у помоћ Србији пошаље 200.000–250.000 људи, најмање пет армиј-

³⁵ *Isto*, N. 13296, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 20. октобар 1915.

³⁶ *Isto*, N. 13736, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 23. октобар 1915.

³⁷ *DDI*, Serie V, 1914-1918, Vol. V, Roma, Istituto Poligrafico della Zecca dello Stato, 1988, N.1, Алиоти Сонину, Драч, 24. октобар 1915, 18.45 часова.

³⁸ *DDI*, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N.2, Титони Сонину, Париз, 24. октобар 1915, 20.35 часова.

³⁹ *DDI*, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N.4, Карлоти Сонину, Петроград, 25. октобар 1915, 1.05 часова.

ских корпуса, али је било неопходно не само да та војска буде адекватно наоружана, како је Сазонов тражио, већ и да Румунија преко своје територије⁴⁰ одобри транзит поменутог војног појачања концентрисаног у Бесарабији⁴¹. У међувремену, 25. октобра српски отпавник послова тражио је од Есад-паше да из Драча удаљи особље аустроугарског посланства, јер је аустроугарска обавештајна служба „организовала тајну комуникацију преко путника на релацији Тепелен-Грчка“ изазивајући неспоразуме између Србије и Грчке. Међутим, сматрало се да не треба деловати непромишљено због могућих оружаних напада на радио-телеграфске станице⁴². За то време Грчка је била затечена великим приливом људи преко својих граница и растом броја не само грчких избеглица из Турске већ и оних српских који су стизали из Битоља. Постојала је бојазан да ће их много више доћи ако би аустро-немачке снаге уз помоћ Бугара заузеле Скопље и Призрен.⁴³

Маркиз Империјали је из Лондона јављао да сматра да су Лансдовнеова предвиђања у вези са српском војском претерано мрачна. Аустро-немачке трупе, према Камбону, нису достизале бројку од 200.000 људи, а „две француске дивизије [...] само што се нису искрцале у Солуну, где су већ послате две енглеске дивизије повучене са фронта у Фландрији где су замењене истим бројем француских, што је, по мишљењу колега, било непотребно, јер Британци тамо у резерви имају најмање 10 дивизија“⁴⁴. Међутим, мајор Сера је 27. октобра из Скадра послао драматичну вест:

„Врховна команда [Србије] извештава о огромним губицима у људству и да је скоро потпуно остао без тешке пољске артиљеријске муниције. Хране има тек за неколико стотина људи. Неумитно напредовање непријатеља и заузимање Крагујевца значиће губитак

⁴⁰ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N.15, Титони Сонину, Париз, 27. октобар 1915, 13.40 часова.

⁴¹ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N.4, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију и Фашотију, Рим, 27. октобар 1915, 20.30 часова.

⁴² DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N.8, Алиоти Сонину, Драч, 25. октобар 1915, 18.45 часова.

⁴³ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N.12, Де Босдари Сонину, Атина, 26. октобар 1915, 14.30 часова.

⁴⁴ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N.19, Империјали Сонину, Лондон, 27. октобар 1915, 21.55 часова.

једине преостале српске фабрике оружја и последични недостатак (?) муниције. Деморализација, видљива у трупима. Чини се да је видљива деморализација у трупима резултат (sic) брзине повлачења. Ако се овакво стање настави, предвиђа се крах у сваком моменту.”⁴⁵

По извештају италијанског изасланика у Букурешту Фашотија, а да би нагнали Румунију да уђе у рат, Британци су имали следећи план:

1. искрцавање још 200.000 енглеско-француских трупа у Солуну у року од два месеца – можда претерано дуг период;

2. ангажовање 250.000 Руса које треба послати у помоћ Србији, за шта би, међутим, требало два месеца;

3. учешће и 250.000 Грка, што је било још увек несигурно.

Фашоти је, међутим, јављао да је све то, по његовом мишљењу, погрешно из најмање два разлога:

„Румунија би се могла борити сама најмање три месеца, док би се Антанта ограничила на једноставну демонстрацију силе;

Тиме што је тражио да се на српски фронт упути 500.000 војника Антанте, Братијану тврди да није тражио ништа више од онога што му је нуђено, већ да је само преобратио оно што је било једно предвиђање и обећање, у реалност и сигурност. Осим тога, остало је још 500.000 Руса који би стигли на дестинацију када буду стигле пушке које би обезбедила Енглеска, док 250.000 Руса о којима се сада говорило, не би могли чак ни делимично да замене западне трупе које је он затражио за српски фронт, тим пре што не би успели да се одупру сили од 200.000 Турака фон дер Голца, за које је тврдио да су распоређени тако да замене бугарске трупе на местима где се очекивао могући напад Антанте, а посебно Русије”⁴⁶.

Тако је кнез Трубецкој већ 30.октобра обавестио Сазонова да би српска војска могла да одолева још само две или три недеље, а да би француске снаге могле да задрже Бугаре, који су сада стигли у Скопље и запосели жилу куцавицу Македоније, на југу, али тешко да би могли да помогну Србима. Али би барем војна експанзија Бугара у Македонији дала прилику франко-британским трупима да их нападну са бока. Надасве, Трубецкој се залагао да се што пре оспо-

⁴⁵ AUSSMAE, Fondo G-29, busta 96, N. 14727, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Скадар, 27. октобар 1915.

⁴⁶ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 25, Фашоти Сонину, Букурешт, 29. октобар 1915, 15.30 часова.

собе путеви између Охрида и Драча, „како Србима не би било онемогућено свако снабдевање”. Упркос свему Сазонов је показивао оптимизам. Бугарска је располагала са само 250.000 људи и са мало муниције, а Турска још мање; енглеско-француске снаге са 200.000–300.000 војника могле би да побољшају ствари на Балкану⁴⁷.

Међутим, Пашић је 30. октобра у Краљеву упозорио да спас Србије зависи искључиво од савезничке војне помоћи: српска војска ће морати да положи оружје ако јој не буде стигла помоћ од 120.000 људи, док се, у том тренутку, у Солун искрцало само 50.000 Француза; и коначно, постојала је бојазан да би војна катастрофа могла да изазове побуну револуционог карактера против владе⁴⁸. Поред тога, у Француској се причало о пошиљкама муниције и хране Србима преко Светог Јована Медовског и Црне Горе⁴⁹.

Пошто је ситуација у Србији постала очајна, мајор Сера је указивао на следеће:

„После заједничке одлуке савезничких војних аташеа, с обзиром на даље погоршање ситуације након што је Бугарска заузела чак и Кончуљ, одакле ће заокрећући на север из Качаника (отворити пут) на запад, јутрос сам разговарао са замеником начелника Генералштаба. С обзиром да ће (тренутно) стање ускоро довести до потпуног опкољавања, изразили смо став о бесмислености задржавања присутних савезничких одреда и мисија јер су постали бескорисни.”⁵⁰

Из тога је произашла потреба евакуације из Црне Гора колико год је било могуће. Српски Генералштаб је тада наредио да Моравска дивизија првог позива крене из Пирота ка Лесковцу, а да се Дунавска дивизија другог позива покрене са Северног фронта и упути ка југу. То је било због најаве генерала Сараја о слању две француске дивизије у Солун, али ништа није давало наде да ће се то и догодити. Стога је ситуација постала још драматичнија⁵¹.

⁴⁷ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 30, Карлоти Сонину, Петроград, 30. октобар 1915, 2.15 часова.

⁴⁸ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 32, Сквити Сонину, Краљево, 30. октобар 1915, 23.50 часова.

⁴⁹ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N.42, Сонино Саландри, Рим, 1. новембар 1915.

⁵⁰ AUSSMAE, Fondo G-29, busta 96, N. 13736, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 23. октобар 1915.

⁵¹ Isto. У истом документу се извештава да речи у заградама означавају погрешне јединице.

Српска Врховна команда је 2. новембра напустила Крушевац да би се преместила на друго место које, у том тренутку, још није било одређено. Влада и дипломатски кор савезничких земаља требало је да је прате и то моменталним покретом из Митровице, пошто су аустроугарско-немачке снаге у том часу већ биле на 30 километара од Краљево⁵². Титони је из Париза опомињао да би, ако би српска војска и англо-француске снаге биле приморане да се повуку у Грчку, Румунија била приморана да се нагоди са Централним силама. У том смислу, моментално концентрисање „великих руских снага“ у Бесарабији било би одлучујуће⁵³. У том моменту британски контингент који се искрцао у Солун бројао је 90.000 људи, а француски 70.000⁵⁴. Касније ће се постићи договор да британске и француске трупе у Солун буду укупно 150.000 људи. Сонино је написао Империјалију, Титонију и Карлотију да ће Французи „поћи да се споје са Србима како би се заједнички супротставили Бугарима у Велесу и у Скопљу, док су Британци требало да заузму Штип и Криволак“. У међувремену, италијанска војска се, без директног тражења, обавезала да задржи аустроугарску офанзиву у Тиролу и Красу, чиме би ангажовала аустроугарске снаге и ослабила притисак на Србију⁵⁵.

Алиоти је 6. новембра ситуацију прогласио за крајње тешку. Есад-паша је позвао на искрцавање савезничких снага и то што пре, а сматрало се корисним да из Драча отпутују сви италијански званичници.⁵⁶ Убрзо потом изгубљени су Ниш и Краљево, а дипломатско особље требало је да се упуту, у групама од по десетак особа, тешко проходним стазама из Митровице за Битољ.⁵⁷ У ствари, мајор Сера је јављао да ситуација није била тешка, већ у најмању руку катастрофална:

⁵² DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 43, Сквити Сонину, Краљево, 2. новембар 1915 (без времена отправљања) (18.20 часова)

⁵³ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 44, Титони Сонину, Париз, 2. новембар 1915. у 20.30 (за 1 сат ујутру у 3)

⁵⁴ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 45, Титони Сонину, Париз, 2. новембар 1915. у 14.30 (за 23.50)

⁵⁵ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 52, Сононо Империјалију, Титонију и Карлотију, Рим, 3. новембар 1915. у 21 час.

⁵⁶ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 70, Алиоти Сонину, Драч, 6. новембар 1915. у 22 часа.

⁵⁷ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 73, Алиоти Сонину, Скадар, 7. новембар 1915. у 20 часова (за 20.50)

„За време транспорта у Краљево и Рашку, Врховна команда није функционисала. Кретање железницом, а потом и путем одвијало се у потпуном расулу. Лош пут долином Ибра закрчила је хаотична и непрегледна колона возила и избеглица. Пребацивање хране и муниције из долине Мораве на запад обавиће се у смешно малом обиму. Врховна команда је видно деморалисана и трупе су у превеликом контакту са становништвом да и оне не би биле.”⁵⁸

Осим тога, постојала је могућност да грчка влада понуди уточиште српској војсци у повлачењу пред напредовањем аустро-немачких и бугарских снага, али је изасланик у Атини Де Босдари сматрао да то питање не треба покретати док не дође до преке потребе.⁵⁹ Генерал Жозеф Жак Цезар Жофр намеравао је да примора италијанску војску да интервенише на фронту код Солуна.⁶⁰ Такође, намера немачке дипломатије у Атини била је и да подржи разоружавање српских или енглеско-француских трупа стационираних на грчкој територији, мера којој се Сазонов успротивио, предлажући да четири силе Антанте упуте заједничку званичну изјаву влади у Атини да не могу да допусте разоружавање. Срби су били део савезничке војске, па је Сиднеј Сонино, као крајњу претњу таквој намери, предвидео чак потпуну блокаду грчких обала и демонстративне маневре савезничке ратне морнарице у Пиреју.⁶¹ У сваком случају, било је неопходна компактност савезничке војске код Солуна, како би се Грцима одузела и свака помисао о њиховом разоружавању⁶², пре него што влади у Атини буде упућена било каква претња. Осим тога, Аристид Бријан, премијер и министар спољних послова, у разговору са Томазом Титонијем у Паризу сматрао је да је важно „да се на време успе да се окупи део српске војске. Бријан каже да, кад би 150.000 англо-француских снага већ у Солуну могло да прихвати 100.000 Срба и са њима се сједини – што би српској војсци омогући-

⁵⁸ AUSSMAE, Fondo G-29, busta 96, N. 13736, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Крагујевац, 23. октобар 1915.

⁵⁹ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N.74, Алиоти Сонину, Атина, 8. новембар 1915, 14 часова.

⁶⁰ Isto, N.76, Алиоти Сонину, Атина, 8. новембар 1915.

⁶¹ Isto, N. 85, Алиоти Сонину, Атина, 11. новембар 1915., 12.45 часова; Isto, N. 88, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију и Де Босдарију, Рим, 12. новембар 1915, 21.30 часова.

⁶² Isto, N. 97, Карлоти Сонину, Петроград, 14. новембар 1915, 1.40 часова.

ло да се реорганизује – и ако би се још 100.000 Срба могло да окупи-ти и придружи овим снагама, па од тога формира експедициони корпус за Албанију. Савезници би на Балкану могли да располажу силом од 450.000 људи, која би се касније даље увећала појачањима која се припремају”.⁶³ Али постојао је још један другачији предлог, односно да се дуж фронта формира неутрална зона у коју би се сли-ла српска војска у повлачењу, што је и Титони сматрао непрактич-ним. Грчка би на тај начин била изложена инвазији аустро-немач-ких трупа које би у тој зони несметано могле да разоружају и саме српске војнике.⁶⁴ Алиоти је 16. новембра из Драча поручио да је срп-ски отправник послова примио од Николе Пашића следећу поруку: „Велике силе су Србији послале нову помоћ поморским путем преко Солуна, Саранде, а можда и Драча. Препоручио сам Солун и Саранду, али не Драч или Медову због лоших путева. У случају да се одлуче и за Драч, савезници ће ме обавестити, па ћу вам јавити”.⁶⁵ Два дана касније Пашић је преко кнеза Трубецкоја експлицитно рекао да же-ли војну помоћ и од Италије⁶⁶, док је Француска прихватила да у Ал-банију пошаље инжењерију и стручну радну снагу како би се попра-вили путеви, с циљем да се олакшају односи на терену италијан-ских и француских са српским трупама.⁶⁷ Ситуација је постајала све критичнија. Пашић је јавио да су Аустријанци припремили три кор-пуса за напад на Црну Гору и организовали искрцавање трупа на реци Маћи – Србију је требало згазити.⁶⁸

У међувремену Есад-паша примио је вест да су Срби тешко пора-жени и да се повлаче ка Призрену и Скадру, те да италијанска војска не сме да оклева. Алиоти пише да Есад-паша тражи да буде „обавештен и да има слободу да у великом ризику и опасности заштити свој живот, односно да на време напусти Драч или да покуша да се договори с на-

⁶³ *Isto*, Титони Сонину, Париз, 14. новембар 1915, 15.25 часова.

⁶⁴ *Isto*, Титони Сонину, Париз, 16. новембар 1915, 21.50 часова.

⁶⁵ *Isto*, Титони Сонину, Париз, 14. новембар 1915, 22.25 часова.

⁶⁶ *Isto*, Карлоти Сонину, Петроград, 18. новембар 1915, 1 час

⁶⁷ *Isto*, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију и Сквитију, Рим, 20. новембар 1915, 20.40 часова.

⁶⁸ *Isto*, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију, Алиотију и Де Фасендису, Рим, 22. новембар 1915, 21.30 часова.

шим непријатељима”.⁶⁹ На срећу, српска дипломатија је добила брз одговор о хитној војној помоћи која ће бити испоручена на албанској обали, на месту које није прецизније одређено. У ту сврху наређено је да се лука Драч обезбеди.⁷⁰ До тога је дошло због чињенице да су амбасадори Француске, Русије и Енглеске у Риму експлицитно затражили од Италије да одмах обезбеди транспорт хране за Србију, за чије је извршење је чак и Сонино изразио резерве:

„Краљевска морнарица чини све могуће да изврши тражени задатак, али средства која су нам на располагању, посебно када је реч о флоти малих торпедних пловила, не омогућавају нам да испунимо све захтеве. Првих шест једрењака који су послати прекјуче, претрпели су напад аустријских торпилерки и три су потопљена. Треба такође имати у виду и пребацивање и снабдевање наших трупа у Албанију. Јасно је да ће нам за горе поменуте задатке бити неопходна подршка 12 француских разарача, који су нам претходно били стављени на располагање у складу са Париском војном конвенцијом, на основу Лондонског споразума, а које је Француска недавно повукла.”⁷¹

Сонино је већ 27. новембра 1915. написао Империјалију, Титонију и Карлотију да су италијански делегати затражили појачање од двадесет француских и енглеских разарача. „Морнарички аташе Француске обећао је да ће поново реферисати својој влади о хитној потреби да се у Бриндизи што пре врати дванаест француских разарача, прикључених италијанској војсци у складу са поморском конвенцијом из Париза и потом повучених и прекомандованих другде. Енглески морнарички аташе јасно је дао до знања да ће врло тешко британска морнарица моћи да пребаци неки разарач у Јадран и изложио је неколико критеријума у погледу координираног ангажовања подморница са бродовима за заштиту транспортних конвоја током операција истовара. Иако не искључује исправност ових критеријума, Министарство морнарице сматра да је употреба разарача апсолутно неопходна за заштиту транспорта током пловидбе на другу страну мора и заштиту лаких крстарица од напада непријатељских подморница.”⁷²

⁶⁹ *Isto*, N. 140, Алиоти Сонину, Драч, 24. новембар 1915, 12 часова.

⁷⁰ *Isto*, N. 141, Алиоти Сонину, Драч, 24. новембар 1915, 15 часова.

⁷¹ *Isto*, N. 142, Алиоти Сонину, Драч, 24. новембар 1915, 21 час.

⁷² *Isto*, N. 157, Сонино Империјалију, Титонију и Карлотију, Рим, 27. новембар 1915, 19.40 часова.

Дан 4. децембар 1915. био је дан катастрофалног српског пораза на Косову Пољу од стране аустро-бугарских трупа. Пашић је, из Скадра, јавио Сонину да је, да би се умирило локално становништво, неопходно да италијанска краљевска морнарица пошаље бар један пук у Драч.⁷³ Наиме, српска влада ће врло брзо морати да напусти Скадар, јер је Аустроугарска из Котора већ спречавала снабдевање, док је Црна Гора била преплављена масом избеглица из Србије. Пашић се надао да ће Италија, пошто је из Скадра копном било немогуће отићи било куда, обезбедити превоз из Медове до италијанске обале којим би, вероватно, и сама српска влада могла да буде евакуисана у Италију.⁷⁴

Медова је одиста и била одабрана као место где би стигла помоћ за српску војску. Сквити из Скадра пише да: „По њиховом мишљењу [колега и представника Великих сила] и мишљењу британског конзула Ламба задуженог за организовање транспорта, као што је познато овом Министарству, сами бродови заштитнице требало је да у Медову доведу шест тегљача и 20 великих чамаца да би се ишло узводно уз Бојану. Овде сви мисле да је Италија преузела обавезу да обезбеди транспорт и искрцавање на албанску и црногорску обалу, а када непријатељ успе да потопа или да заплени неки терет на бродовима, за то се одмах криви и оптужује Италија да није испунила преузете обавезе.”⁷⁵ Али Томазо Титони је из Париза најавио да је министар француске морнарице дозволио слање торпиљерки и подморница у Јадран, али не у Медову или у Драч, већ у Валону. „Данас добијам од морнарице поруку о телеграму војводе од Абрucia у ком каже да конзул Пјачентини (који је у одсуству Алиотија остао у Драчу) не саветује да се у Драч пошаље бригада *Гверини*. Марш трупа је ризичан. Боље да се задрже у Валони. Бертоти је, дакле, упозорен и знаће да процени практичне могућности слања трупа у Драч. Верујем да има претеривања у истицању ризика слања једног или два пука копном из Валоне у Драч; док би се присуством наших трупа у Драчу избегли многи проблеми.”⁷⁶ У том контексту мајор Сера, кога смо помињали у октобру, када је ситуација

⁷³ *Isto*, N. 171, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију, Романо Авецани, Алиотију и Сквитију, Рим, 4. децембар 1915, 14 часова.

⁷⁴ *Isto*, N. 179, Сквити Сонину, Скадар, 7. децембар 1915, 7 часова.

⁷⁵ *Isto*, N. 181, Сквити Сонину, Скадар, 8. децембар 1915, 11.45 часова.

⁷⁶ *Isto*, N. 184, Сонино Саландри, Рим, 8. децембар 1915.

почела да постаје критична, пре свега на бугарском фронту, написао је 8. децембра 1915. из Скадра следеће:

„Овдашњи српски војни аташе телеграфише да ће Министарство морнарице хитно припремити батерију за противваздушну одбрану за ангажовање на овој обали. Српска Главна интендантура ме је молила да питам да ли је могуће да се додели још једна овде у Скадру, јер је прва распоређена у Медову [Свети Јован Медовски].”⁷⁷

То је врло јасно указивало да ствар постаје далеко озбиљнија него што се и иначе мислило. Тако је два дана касније српска Врховна команда послала Оперативној команди италијанског Генералштаба низ врло детаљних информација о стању у којем се налазила српска војска у повлачењу. Подељена је на две групације, од којих је једна била упућена ка Андријевици, а друга ка Елбасану. Сви су били прегладнели и без могућности снабдевања. Српска Врховна команда била је одлучна да се сви окупе на југу, код Драча, у ишчекивању одлуке савезника, било каква да је – штавише, окупљање српске војске на југу, према Сери, олакшало би снабдевање храном. У вези са тим, порука је била врло јасна: „У овом часу, свако могуће кашњење дотура хране, значило би смрт од глади. Српска Врховна команда је упозната са изузетно тешком ситуацијом: али, поред заједничких интереса који нас везују, рачуна на осећања хуманости и милосрђа савезника.” Затим је изнео последњи важан податак: „Да би се овој групи омогућило померање на југ до Драча, неопходно је да се у Медову одмах допреми храна за 10 дана, искључујући месо, за 75 хиљада људи: хлебно брашно, таина за 3 дана, плус соли, зоби и сточне хране за 10 дана за 25 хиљада коња. Исто толико треба и у Драчу. Све ово ће бити немогуће транспортовати ако Савезници не обезбеде пратњу.”⁷⁸

Српску војну ситуацију је, 14. децембра, мајор Сера описао на следећи начин: Прва армија, позиционирана на правцу Нови Пазар – Андријевица кретала се према југу, односно према Мовици; Трећа, дуж линије која је повезивала Пећ, Ђаковицу и Андријевицу, ишла је према Ругову; Друга, заједно са Трупама одбране Београда крета-

⁷⁷ AUSSMAE, Fondo G-29, busta 96, N. 20706, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Скадар, 8. децембар 1915.

⁷⁸ *Isto*, N. 21089, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Скадар–Бриндизи, 10. децембар 1915.

ла се из Подгорице ка Скадру; Трупe Нових области [sic] кретале су се ка Скадру и Љешу ради снабдевања, немајући у том тренутку притисак непријатељских трупа изa себе; и коначно, Тимочка војска се концентрисала у Елбасану, са заштитницом коју су притискали Бугари.⁷⁹ Имајући све ово у виду, Генералштаб италијанске војске је, у сарадњи са француским и британским генералштабом, покушао да омогући српској војсци да коначно стигне у Драч.⁸⁰ 16. децембра је стигла вест да је дан раније започело напредовање Осме и Девете бугарске дивизије из Битоља ка Струги, а да је Друга српска армија стигла из Скадра у Љеш у катастрофалном стању. С обзиром на непроходност друмова, српска Врховна команда затражила је од Антанте бродове за укрцавање 40.000 људи у Медови, а не у Драчу. Све док овај град, баш као и Елбасана, не буде добро заштићен, није било препоручљиво тамо започети искрцавање.⁸¹ Када су, међутим, две горе поменуте бугарске дивизије прешле албанску границу, српски престолонаследник Александар је краљу Виторију Емануелу III послао потресно писмо преклињући за помоћ.⁸² На писмо је одговорено одмах, потврдом доласка помоћи. После консултација са руским амбасадором у Италији, Михаилом Николаевичем Гирсом⁸³, и британским и француским дипломатским представницима око одредишта на које треба пребацити српску војску – Французи су за могуће одредиште сматрали Бизерту, као што је касније и било⁸⁴ – и након што је огромна количина хране допремљена како у Драч,

⁷⁹ *Isto*, N. 21559, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Рим, 14. децембар 1915..

⁸⁰ *Isto*, N. 21727, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Скадар, 14. децембар 1915, 18 часова

⁸¹ *Isto*, N. 21915, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Рим, 16. децембар 1915; *Isto*, N. 22231, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Рим, 18. децембар 1915, 19 часова; *Isto*, N. 22273, М. Сера заменику начелника Генералштаба, Рим, 19. децембар 1915, 11.55 часова.

⁸² *DDI*, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 206, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију, Алиотију и Сквитију, Рим, 18. децембар 1915; *Isto*, N. 224, Сонино Виторио Емануелеу III, Рим, 22. децембар 1915.

⁸³ Син Николаја Карловича Гирса, руски министар спољних послова од 1882. до 1895. године.

⁸⁴ *DDI*, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N.306, Сонино Русполију, Рим, 13. јануар 1916.

где је стигло 80.000 људи, тако и у Медову, где их је стигло 60.000⁸⁵, Валона је одабрана за главну луку за укрцавање, јер је чврсто била у рукама Италије; Енглеска дипломатија је у том тренутку затражила да се грчком влади упутити нота најаве да ће, у наметнутој крајње критичној ситуацији, прихватити српске војске бити на острву Крф.⁸⁶

Укупан број транспорта српске војске које је извршила италијанска морнарица, уз помоћ француске, енглеске а делом и америчке, био је 584. Транспорти су започети 12. децембра 1915, интензивирани су од 5. јануара 1916, а пароброд „Албанија” послат је 21. децембра у Медову⁸⁷. Уз остала 202 транспорта којима су спасене цивилне избеглице, реализовано је укупно 786 испловљавања. Била је то херојска операција која се још памти, како сведочи и огромна мермерна плоча на шеталишту Краљица Маргерита у Бриндизију.⁸⁸ Српска влада и дипломатски кор евакуисани су из Скадра⁸⁹.

Међутим, припреме за овај подухват носиле су претпоставке будућих неспоразума Николе Пашића и барона Сонина. Како би се избегли даљи проблеми везани за територијални интегритет Албаније, који је већ био угрожен грчком окупацијом Северног Епира 26. септембра 1914. и бугарском инвазијом из Струге и Охрида, италијанска влада се од децембра противила повлачењу српских трупа у јужну Албанију и њиховом делимичном пребацивању у Италију. Наводни разлог овог противљења односио се на питања јавног реда и санитарних мера, али се главни разлог морао потражити у намери италијанске владе да спречи Србију да заузме позиције на Јадрану, јер је то одступало од онога

⁸⁵ *Isto*, N. 240, Сонино Империјалију, Ритонију и Карлотију, Рим, 27. децембар 1915; *Isto*, N. 249, Сонино Фашотију, Рим, 30. децембар 1915, 13.20 часова; *Isto*, N. 253, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију, Алиотију и Сквитију, Рим, 30. децембар 1915.

⁸⁶ *Isto*, N. 285, Де Босдари Сонину, Атина, 8. јануар 1916..

⁸⁷ *Isto*, N. 221, Сонино Макију ди Челеру и Алиотију, Рим, 21. децембар 1915.

⁸⁸ Видети више: E. Bertotti, *La nostra spedizione in Albania (1915-1916)*, (Milano, Società Editrice Unitas, 1926); G. T. Andriani, *La base navale di Brindisi durante la grande guerra* (Ostuni, Grafica Aprile, 1993); M. Di Marco, "Il salvataggio dell'esercito serbo-montenegrino (1915-1916)", in „Rivista Marittima”, Anno CXXXIV, 2003, pp. 71-90; M. Mihajlović, *Per l'Esercito serbo - una storia dimenticata/ За Српску Војску - једна заборављена прича*, (Roma, Informazioni della Difesa, 2014); A. Caminiti, *Il salvataggio dell'esercito serbo (1915-1916)*, (Roma, Aracne, 2016).

⁸⁹ *DDI*, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 311, Сонино Сквитију, Рим, 14. јануар 1916.

што је договорено Лондонским споразумом.⁹⁰ Ово не би остало без последица да Никола Сквити, опуномоћени министар при Влади Србије, није известио Сонино о разговору који је у Скадру водио са помоћником министра спољних послова Србије Јованом Јовановићем:

„У одсуству Пашића, данас сам се срео са Јовановићем који ми је рекао да је српска влада, преко Врховне команде, наредила трупам да не делују јужно од Шкумбе. Додао је да је овакав наш захтев, супротан ономе што му је раније било саопштено, пореметио све планове владе и поништио наду у сарадњу италијанских и српских трупа против заједничког непријатеља у Албанији; завршио је огорчено се жалећи на однос Италије према Србији у овом критичном тренутку, дотакавши се наговештаја озбиљних последица које би могле настати у будућим односима две земље и изразио мишљење да мора да је дошло до неког неспоразума, толико му је све деловало невероватно и претерано. Одговорио сам му да ми није било познато да је италијанска влада икада дозволила да српска војска крене на југ Албаније у циљу прегруписавања и да одлука да не прелазе Шкумбу уопште није показатељ слабих симпатија или незаинтересованости за Србију. Напротив, то је последица општих процена различитог карактера на основу којих се влада Италије одлучила не само у интересу Италије, већ и саме Србије, као што ће догађаји и показати. Додао сам да нема неспоразума и неразумевања, те да и даље подржавам идеју о наставку најбољих односа између двеју држава са јасним погледом на стварност и непристрасним увидом у ситуацију, а да ће Србија препознати да јој Италија помаже и не наноси штету својим учешћем у спасавању и начинима на које то чини.“⁹¹

Међутим, Никола Пашић је упутио притужбе које су се односиле на недовољну помоћ Италије српској војсци и избеглицама. Због тога је Сонино 17. јануара 1916. главним италијанским изасланицима у Европи и на Балкану издао следећа упутства:

„1. - Желели смо да се већина српских трупа прегрупише у Албанији, између Скадра, Тиране и у околини. Пашић је инсистирао на томе да се сви евакуишу, жалећи се и протестујући што то није одмах урађено;

⁹⁰ DDI, Serie V, 1914-1918, Vol. V, N. 206, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију, Алиотију и Сквитију, Рим, 18. децембар 1915; *Isto*, N. 215, Сквити Сониноу, Скадар, 20. децембар 1915; *Isto*, N. 228, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију, Алиотију и Сквитију, Рим, 23. децембар 1915.

⁹¹ *Isto*, N. 239, Сквити Сониноу, Скадар, 27. децембар 1915, 12 часова.

2. - Подржали смо превоз на Крф, што се и обавља;

3. - Уложили смо све напоре, са озбиљним ризицима и штетом по особље и опрему како бисмо евакуисали аустријске заробљенике, према Пашићевој жељи, избеглице и српске трупе, упркос огромним тешкоћама, па и оним здравствене природе. Тренутно четири наше пароброда превозе српске избеглице. Многи су већ евакуисани и налазе се збринути у Италији⁹²."

Престолонаследник Александар је био тај који је поправио ситуацију најавивши барону Сонину своју скору посету Риму заједно са Пашићем. Намера је била да се лично захвали свим савезничким шефовима држава на помоћи коју су пружили српској војсци⁹³. У том контексту Сонино је разговарао са српским премијером 15. марта у Риму. Како је произашло из тог разговора, српска влада је показала одређену спремност за договор у погледу јадранског питања, али не толико и по питању територије Македоније након завршетка рата.⁹⁴

*Са италијанског превеле
Радмила Михајловић и Весна Петровић*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Fondo G-29, busta 96;

Објављени извори

I Documenti Diplomatici Italiani, (DDI), Serie V, 1914-1918, Vol. IV (23 maggio – 23 ottobre 1915), Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato, 1973;

⁹² *Isto*, N. 333, Сонино Империјалију, Карлотију, ДеБосдарију, Фашотију и Русполију, Рим, 17. јануар 1916.

⁹³ *Isto*, N. 549, Сонино Империјалију, Титонију, Карлотију, Галантију и Брустију, Рим, 6. март 1916; Галанти Сонину, Крф, 9. март 1916.

⁹⁴ *Isto*, N. 611, Сонино Империјалију, Титонију и Карлотију, Рим, 17. март 1916.

I Documenti Diplomatici Italiani, (DDI), Serie V, 1914-1918, Vol. V (24 ottobre 1915 – 17 giugno 1916), Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato, 1988;

Deutsche Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkriegs, Damstadt: hrsg. Wolfdieter Bihl, 1991,

Литература

Andriani, G. T., *La base navale di Brindisi durante la grande guerra*, Ostuni: Grafica Aprile, 1993;

Babac, D., *The Serbian Army in the Great War, 1914-1918*, Solihull: Helios & Co Ltd, 2016;

Bertotti, E., *La nostra spedizione in Albania (1915-1916)*, Milano: Società Editrice Unitas, 1926;

Buttar, P., *Collision of Empires: The War on the Eastern Front in 1914*, Oxford: Osprey Publishing, 2014;

Caminiti, A., *Il salvataggio dell'esercito serbo (1915-1916)*, Roma: Aracne, 2016;

Di Marco, M., "Il salvataggio dell'esercito serbo-montenegrino (1915-1916)", in *Rivista Marittima*, Anno CXXXIV (2003), pp. 71-90;

Di Nardo, R. L., *Invasion: the Conquest of Serbia, 1915*, Santa Barbara: Praeger, 2015;

Драгојевић, М., „Церска битка”, Београд, Часопис *Ветеран*, (2008);

Ђорђевић, П. Ђ, *Србија и Југословени за време рата, 1914-1918*, Београд: Просвета, 1922;

Fryer, Ch., *The Destruction of Serbia in 1915*, New York: East European Monographs, 2004;

Гинић, Б., *Битка изнад облака: Цер, Гучево, 1914*, Лозница: Музеј Јадра, 1989;

Gumz, J. E., *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009;

Le Moal, F., *La Serbie. Du martyre à la victoire, 1914-1918*, Paris: Saint-Cloud, 2008;

Лукић, Ђ., *Битка на Дрини, 1914*, Београд: Војноиздавачки завод, 1966;

Lyon, J. B., *Serbia and the Balkan Front, 1914, The Outbreak of the Great War*, London: Bloomsbury, 2015;

Mihajlović, M., *Per l'Esercito serbo - una storia dimenticata/ За Српску Војску – једна заборављена прича*, Roma: Informazioni della Difesa, 2014;

Митровић, А., *Србија у Првом светском рату*, Београд: *Службени гласник*, 2004, (edizione inglese *Serbia's Great War 1914-1918*, West Lafayette, Purdue University Press, 2007), edizioni successive 2014, 2015, 2018;

Митровић, А., *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке, 1908-1918*, Београд: Нолит, 1981;

Недић, М., *Колубара српска Марна*, Београд: Беолетра, 2017.

Опачић, П., *Србија и Солунски фронт*, Београд: Књижевне новине, 1983;

Павловић, Ж., *Битка на Јадру августа 1914 године*, Београд: Графички завод 'Макарије', 1924;

Н. Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914—1918*. Нови Сад: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2000;

Први светски рат и Балкан – 90 година касније. Тематски зборник радова (ур. Милан Терзић), Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2011;

Ристановић, С.В., *Битка на Дрини (Мачков камен, Гучево)*, Београд: Чугура принт, 2014;

Томац, П., Ђурашиновић, Р., *Први светски рат, 1914-1918*, Београд: Војноиздавачки завод, 1973

Dr. Fabrizio Rudi

Federico II University Naples (Italy)

e-mail: fabrizio_rudi@hotmail.it

SERBIA AND AUSTRO-BULGARIAN FRONT 1915 (SEPTEMBER – DECEMBER): ITALIAN MILITARY AND DIPLOMATIC RECORDS

(Summary)

The essay tries to reconstruct, in the detail, the general state of the Austro-Serbian front after the joining the war of Bulgaria on September 6th, 1915, according to the Italian inedited military documentation. Italy is perfectly aware that Austria-Hungary and Bulgaria are literally persuaded of the intention to break completely the resistance of Serbia, whose military commitment had absolutely to be, in its entirety, addressed toward the Danube and not toward Albania. Italy suggested to Serbia, also through a strict and confidential diplomatic communication, take advantage only of what the 1915 Treaty of London guaranteed him. Italy began to show its military concerns in particular after the Bulgarian conquest of Skopje, and took consciousness that the key of Serbian resistance, at this point, could be just the advantageous relationships with Albania. As like as the other allied Powers, in particular France and Russia, Italy too refrained from intervening in favor of Serbia being already engaged against Austria-Hungary along the Alps. The Entente Powers, in general, were working carefully in order to persuade Rumania and Greece to join them in declaring war to the Central Empires and Ottoman Empire. The naval preparation by Italy and France especially for the ferry of the Serbian Army and Government to Corfu concealed the conditions for future disagreements between Rome and Belgrade. The Italian government, in order to avoid further problems relating to the territorial integrity of Albania, already compromised, prevented the Serbian troops from withdrawing to southern Albania or even partially transferred to Italy since December 1915. The profound reason for this choice had to refer to the intention of the government of Rome to contain the emergence of Serbism in the Adriatic Sea, in derogation of what was agreed in the Treaty of London.

KEY WORDS: Serbia, Austria-Hungary, Germany, Bulgaria, 1915, Campaign, evacuation, Italy.

792.077-054.65(=163.41)(430)"1943/1944" Оригиналан научни рад
94:341.34(=163.41)(430)"1943/1944" Примљен: 01. јун 2020.
355.257.7(=163.41)(430)"1943/1944" Прихваћен: 14. септембар 2020.
COBISS.SR-ID 34773001

Др Саша Илић, научни сарадник
Народна банка Србије, Београд
e-mail: sasa.ilich@gmail.com

„РОДНА ГРУДА” – ЛОГОРСКО ПОЗОРИШТЕ ЗАРОБЉЕНИХ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ОФИЦИРА У ОСНАБРИКУ

АПСТРАКТ: У раду је представљен архивски предмет у вези са организацијом културно-забавног живота југословенских официра заробљених у Другом светском рату у логору Офлаг VI/Ц у Оснабрику, односно статут логорског позоришта „Родна грудa”, основаног августа 1943. године. Као увод у документ дат је осврт на логор у Оснабрику и живот тамо заточених југословенских официра, претежно Срба, али и неколико стотина Јевреја, као и идеолошко-политичке поделе које су међу њима владале и одражавале се на културни живот.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југословенска војска, Други светски рат, ратни заробљеници, Оснабрик, логор, Офлаг VI/Ц, идеологија, култура, позориште

Логор

Након пораза у Априлском рату 1941. године хиљаде војника и официра Југословенске војске нашло се у заробљеништву сила Осовине. Мада процене броја заробљеника знатно варирају ради се о

више од 300.000 људи, од којих је знатна већина држана у логорима на територији Немачке (а мањина у Италији и Норвешкој).¹ Када је транспорт заробљеника ка Немачкој средином јула 1941. године окончан, међу њима се нашло више од 13.000 официра, чији је састав доминантно био српски,² а многи од њих упућени су у Оснабрик (Osnabrück), град на северозападу земље.³

¹ Процене броја ратних заробљеника крећу се између 300.000–350.000 на почетку и око 180.000 на крају рата. У немачким изворима, зависно од времена настанка, бележе се бројке од 181.000, 344.000 и чак 398.000 заробљеника током априла–јуна 1941. године, од чега се очекивало да 240.000 буде транспортовано у Немачку. Према подацима Међународног црвеног крста (МЦК) маја 1942. године у Немачкој је било 207.000 заробљеника, а на основу докумената Југословенског црвеног крста у мају 1944. године – 130.750. Немачки документи и акти Српске народне банке из 1942. године помињу 200.000 српских заробљеника у Немачкој, а исти број војника, уз додатак од 12.000 официра, бележе и акти Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, који се чине најтачнијим. Kurt W. Böhm, прир., *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des 2. Weltkrieges, I/1: Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941 – 1949* (München: Ernst und Werner Gieseke, 1962), 3; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944* (Београд: Рад, 1970), 36; Miladin Stevanović, *Narodna vlast i državno pravni razvitak Jugoslavije 1941–1945* (Gornji Milanovac: Kulturni centar, 1986), 4; Slobodan Milošević, „Zarobljavanje vojnika Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu 1941.”, *Vojnoistorijski glasnik*, XLII, br. 1 (1991) (даље: S. Milošević, „Zarobljavanje vojnika...”), 170; Никола Живковић, „Колику је штету нанео немачки Трећи рајх Југославији”, у: *Сведочења о ратним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, приредио: Божидар В. Лазић (Београд: СУРВЗЈ – УРВЗКОВ, 1998), 60–61; Вадим Эрлихман, *Потери народонаселения в XX веке: Справочник* (Москва: Русская панорама, 2004), 55–56.

Око 90% заробљеника били су Срби, а остале су чинили најмање 15.000 Словенаца и представници осталих југословенских народа (мада су и њих Немци звали *Serben*). Jakob Papo, „Грађани Сарајева у зробијеничким логорима”, у: *Sarajevo u revoluciji: u borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 – april 1945)*, uredništvo Nisim Albahari et al., (Sarajevo: Istorijски архив Сарајево, 1981), 515; Jelena Lopičić Jančić, „Међународноправни аспект статуса југословенских ратних заробљеника у логору Оснабрик у Немачкој од 1941–1945. године”, *Strani pravni život*, XLIX, br. 2 (2015), 222–223; S. Milošević, „Zarobljavanje vojnika...”, 162–165; Н. Живковић, н. д., 61.

³ О југословенским ратним заробљеницима, официрима нарочито, па и онима у Оснабрику доста је писано. Осим историографских радова и зборника докумената у којима се помињу логор и затвореници, постоји и бројна мемоарска литература, објављена у земљи и иностранству. Логор и збивања у њему били су тема већег броја књижевна дела, уметничких или документарних изложби (Загреб 1970, Сомбор 1984, Београд 1995), многих новинских написа, радио и телевизијских емисија.

Оснабрик је због географског положаја града (путно и железничко чвориште) представљао важно војничко место. Прва касарна је саграђена још крајем XIX века, а након одлуке о обнови оружане силе Вермахт подиже више нових објеката. Одмах по изградњи касарни Шарнхорст (Scharnhorst) и Винкелхаузен (Winkelhausen), намењених 37. пешадијском пуку 6. пешадијске дивизије, немачка војска је 1935. године на западном ободу града, у кварту Еверсбург (Eversburg), на плацу од 37 хектара, подигла нову касарну са десет барака и неколико помоћних објеката.⁴

У августу 1939. године пук се упутио у француску кампању па је касарни промењена намена. Након 15. јула 1940. у њу су смештени француски⁵ и нешто пољских официра⁶, а од априла 1941. до краја рата ту су изоловани официри Југословенске војске. Касарна је постала официрски логор Офлаг VI/Ц, Оснабрик – Еверсхајде (Oflag VI/COsnabrück – Eversheide), у који су били доведени и многи официри из логора Нирнберг, Хамелбург (Баварска), Штрасбург (Стразбур), Стриј (пољ. Strzy, данас у Украјини) итд.⁷

Офлаг VI/Ц био је подељен на улазни део са простором за стражу и објектима опште намене (кухиња, шупа за угаљ, коњушница, гаража) и заробљенички део са четири блока. Блок А (првобитна касарна) имао је 14 дрвених барака. До краја августа 1941. године завршен је блок Б са девет зиданих и дрветом патосаних барака, а до 1942. године блок Ц са кухињом и девет зиданих барака дрвеног пода и Д са четири зидане и опеком патосане бараке. Логор је био

⁴ *British Army Of the Rhine* (даље: *BAOR*), *Locations*, <http://baor-locations.org/sitemap.aspx.html> (приступљено 7. 2. 2020).

⁵ У Оснабрику је и за време Првог светског рата постојао логор за ратне заробљенике у коме су такође држани француски официри. Један од њих био је тадашњи командир чете, а потоњи бригадни генерал, вођа Слободне Француске и председник Француске, Шарл де Гол (Charles de Gaulle). Hans-Peter Schwarz, *Konrad Adenauer: German Politician and Statesman in a Period of War, Revolution and Reconstruction, The Statesman 1952–1967*, Vol. II (Providence, Oxford: Berghahn Books, 1997), 361.

⁶ Miodrag J. Đorđević, *Između crnog i crvenog fašizma: U osnabričkom logoru 1941–45* (London: Savez Oslobođenje, 1962), 12.

⁷ Станислав Винавер, *Године понижења и борбе: Живот у немачким „офлазима“* (Београд: Међународна књижарница Милинковић и Михаиловић, 1945), 49; М. Ј. Djordjević, *н.д.*, 12, 35, 82.

ограђен високом бодљикавом жицом на чијим су се угловима налазиле осматрачнице са пушкомитраљезима и рефлекторима. Блокови су такође били ограђени, с тим да су затвореници могли да користе пролазе.⁸

Авионски снимак логора Офлаг VI/Ц (6. октобар 1944)⁹

Строжи режим владао је у блоку Д који је од 1942. године служио за изолацију Јевреја (првобитно 250 људи), а од средине јуна 1943. и других „разорних елемената”. Под додатни надзор (мада пу-

⁸ Подаци према пројекту немачке Савезне канцеларије за некретнине: *Historisch-genetische Rekonstruktion zu den Quebec Barracks (ehemaliges Lager Eversburg)*, Hannover: Agarius & Dr. Weth, 2010, <https://docplayer.org/26871649-Historisch-genetische-rekonstruktion-zu-den-quebec-barracks-ehemaliges-lager-eversburg.html> (приступљено: 4. 2. 2020), (даље: *Historisch-genetische Rekonstruktion*) и према: М. Ј. Ђорђевић, н.д., 12 (исте податке без јасног навођења литературе понавља и: Слободан Д. Милошевић, „Рад културно-потпорног друштва 'Његош' у официрском заробљеничком логору (Oflag) VI/С у Оснабрику 1942–1944. године”, *Историјски записи*, LXV, 1–4, (1992) (даље: С. Д. Милошевић, „Рад културно-потпорног друштва...”), 239–240.

Преузето из: *Historisch-genetische Rekonstruktion*, 2.

но ограничење кретања није спроведено доследно) стављено је око 50 комуниста и левичара и 100 осталих (националиста, демократа итд.). Влада Милана Недића је још у јуну 1942. године захтевала изолацију Јевреја (према проценама 340 лица) и комуниста и њихово удаљавање „од официра национално здравих”, али логорске су власти при конфинирању имале своју логику.¹⁰

Географски положај утицао је на судбину Оснабрика током ратних дејстава, а тиме и на судбину заточеника. Налазећи се на путу мета које су британско Краљевство ратно ваздухопловство (RAF) и Америчко ратно ваздухопловство (USAF) циљали у Немачкој, Оснабрик је од првог напада, 23. јуна 1940, до завршетка кампање, 25. марта 1945, претрпео 79 бомбардовања. Томе је допринела јака противваздушна одбрана која је и сама била циљ напада. Када су сумирана разарања показало се да је теже оштећено или уништено 65% града (преко 10.000 пословних и стамбених објеката) и чак 94% историјског језгра.¹¹ Посебно велику штету нанеле су високоексплозивне и запаљиве (фосфорне) бомбе, које је RAF обилато користио. Како су уз принудно *становништво* спадали и заробљеници, њихова је угроженост била огромна. Сем Југословена у граду су били и други заробљеници. Током, по броју погинулих (241), највећег напада који је 13. маја 1944. извео USAF, страдала су 94 совјетска ратна заробљеника на раду у фабрици наоружања Клекнер (Klöckner-Werke). Како принудним радницима и заробљеницима није било дозвољено коришће-

¹⁰ Архив Југославије (АЈ), фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)-299-349, предмет О. бр. 1059, 22. и 23. јун 1941; Josip Presburger, „Oficiri Jevreji u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj”, у: *Zbornik 3: Studije i građa o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 1975), 227, 255; Ј. Паро, н.д., 518; С. Винавер, н.д., 49; М. Ј. Ђорђевић, н.д., 81–89. Према Ђорђевићу око четвртине заробљеника било је блиско комунистима.

¹¹ Jörg Friedrich, *The Fire: The Bombing of Germany 1940–1945* (New York: Columbia University Press, 2006), 176. Аутор пише да је прво бомбардовање било 20. јуна 1942, међутим, ваздушни напади РАФ-а почели су 1940. године. *Osnabrücker Bunkerwelten, Chronik*, уредници: Andreas O'Brien, Hauke Haubrock (даље: *OB-C*), „Erster Luftangriff auf Osnabrück”, <https://www.osnabruecker-bunkerwelten.de/osnabrueck-im-2-weltkrieg/ereignis.erster-luftangriff-auf-osnabrueck.html> (приступљено: 7. 2. 2020).

ње склоништа, појачавање ваздушних удара од септембра 1944. године изложило их је већем ризику (само у нападу 13. септембра за 14 минута избачена је 181.000 запаљивих и преко 2.100 разарајућих бомби, а у налету месец дана касније преко 18.600 различитих бомби).¹²

Југословенски официри, војни чиновници и нешто подофицира и војника који су били у логору ради опслуживања официрског кадра¹³ осетили су силину савезничког удара током 49. бомбардовање Оснабрика, 6. децембра 1944. око 19.30 часова. Највероватније услед јаке противваздушне одбране, коју је Вермахт кршећи одредбе Женевске конвенције поставио у близини логора и која је дејствовала, RAF је на Офлаг VI/Ц испустио фосфорне бомбе (иако је он био видно обележен, а нападачи ракетама осветлили област). У 23 погођена објекта страдало је 117 официра, међу којима генерал Деспот Дамјановић, пуковници Божо Новковић, Душан Радојчић и Светозар Хаџић, девет потпуковника, 13 мајора и 91 капетан, поручник и потпоручник, као и неколико војника, а 128 заробљеника рањено је или повређено.¹⁴

Савезнички фронт је 2. априла 1945. дошао до предграђа Оснабрика, а сутрадан су војници британске 11. оклопне дивизије ослободили логор.¹⁵ До 1951. године на месту Офлага VI/Ц било је прихватилиште за фолксдојчере избегле са истока и југоистока Европе. Потом је готово шест деценија ту био један од најзначајнијих објеката британске окупационе војске (British Army of the

¹² J. Friedrich, *н.д.*, 176–177.

¹³ У марту 1943. године од око 3.200 укупно заробљених, војника је било близу 350. М. Ј. Djordjević, *н.д.*, 69.

¹⁴ Списак у: М. Ј. Ђорђевић, *н.д.*, 162–164 (у неким радовима и на интернет порталима помиње се 116 погинулих официра). Ј. Папо наводи 103 тешко рањена заробљеника: Ј. Рапо, *н.д.*, 518–519. Види и: *OB-C*, „49. Luftangriff auf Osnabrück”, <https://www.osnabruecker-bunkerwelten.de/osnabrueck-im-2-weltkrieg/ereignis.49-luftangriff-auf-osnabrueck.html> (приступљено: 7. 2. 2020). Конвенција о поступању са ратним заробљеницима од 27. јула 1929. у: *Службене новине Краљевине Југославије*, XIII, бр. 132–XLI.

¹⁵ Тек ослобођени логор, у којем је остало око 40 официра неспособних да пешаче, забележен је филмском камером. Видео-запис *Oflag VI-C Osnabrik oslobođenje 1945* доступан на: https://www.youtube.com/watch?time_continue=195&v=U3HZCmKiXA&feature=emb_title (приступљено: 5. 2. 2020).

Rhine – BAOR), а од 2008. године простор је преуређен у стамбено-пословни комплекс.¹⁶

Људи

Први транспорт који је 28. априла 1941. приспео у Оснабрик чинило је више од 1.500 југословенских официра. Неколико седмица касније већ је било 3.410 заробљеника (1.108 активних и 1.800 резервних официра и 502 војника). Након пријема нових заробљеника из земље, а нарочито након повећања капацитета и пресељења из других логора, Офлаг VI/Ц је до маја 1942. године постао други по величини логор југословенских официра, после Нирнберга. У њему је углавном боравило 4.000–6.000 официра.¹⁷ Приближавање савезника Немачкој условило је смањење бројности заробљеника на нешто више од 1.400. Осим мањег броја болесних или немоћних, и они су кренули на марш 30. марта 1945. године. Подељени у три ешалона заробљеници су у британском митраљажању исте вечери изгубили још 11 официра (40 рањено). Марш, праћен појединачним и групним бекствима заробљеника, окончан је 5. априла 1945. када је британска војска ослободила сва три ешалона (један су претходно немачки стражари напустили).¹⁸

Заробљени официри били су смештени у баракама које су се састојале од више просторија. Бараке у блоку А биле су намењене смештају 140 официра, али на 70 двоспратних кревета, ширине је-

¹⁶ David Stone, *Cold War Warriors* (Barnsley: Leo Cooper, 1998), 222; *BAOR, History of BAOR*, <http://baor-locations.org/historybaor.aspx.html> (приступљено: 7. 2. 2020); Wilfried Hinrichs, „Osnabrücker Brexit: Ein neuer Stadtteil mit Mager- und ohne Kunstrasen“, *Neue Osnabrücker Zeitung*, 27. 7. 2018, <https://www.noz.de/lokales/osnabrueck/artikel/1408163/in-osnabrueck-atter-entsteht-ein-neuer-stadtteil-fuer-2500-menschen> (приступљено 6. 2. 2020).

Војни камп, који су британци звали Касарна Квебек (Quebec Barracks), током застоја у мировним преговорима био је 28. јуна 1996. године мета минобацачког напада Ирске републиканске армије. Martin Melaugh, прир., „A Chronology of the Conflict, 1996“ *Conflict Archive on the INternet (CAIN)*, (Belfast: Ulster University), <https://cain.ulster.ac.uk/othelem/chron/ch96.htm#Jun> (приступљено: 10. 2. 2020).

М. Ј. Ђорђевић, н. д., 12; С. Д. Милошевић, „Рад културно-потпорног друштва...“ 239; Ј. Лопић Јанчић, н. д., 227.

¹⁸ М. Ј. Ђорђевић, н. д., 131–132.

дан метар, уместо једног спавала су по двојица затвореника. Једино су генерали имали нешто удобнији смештај, а нарочито тројица словеначких генерала које су Немци због познавања језика изабрали за старешине (иако је по чину било виших официра). Осим мањине која се солидно снабдевала захваљујући старе-шинству, кооперативности или коруптивности према Немцима, крађи или добрим изворима хране из земље (редовни пријем пакета), остали су живели у оскудици.¹⁹

Одредбе Женевске конвенције о поступању према ратним заробљеницима власти ни издалека нису поштовале. Било је мноштво превида и још више намерних прекршаја и мера репресије у погледу транспорта, исхране, смештаја, колективног кажњавања, сегрегације појединих група, неадекватног лечења, па и тежих ратних злочина,²⁰ а неколико посета делегација МЦК нису знатније побољшале стање.²¹

Особеност Офлага VI/Ц било је присуство знатне групе официра Јевреја и услови њиховог живота. Када су до маја 1942. године готово сви пребачени у Оснабрик (углавном из Нирнберга), њихова је заједница нарасла на 400 људи.²² За разлику од остатка Немачке и окупиране Европе, где је спровођено систематско потирање јеврејства и уништавање јеврејске популације, у Офлагу VI/Ц, изузев

¹⁹ Исто, 12–17.

²⁰ О непоштовању Женевске конвенције види: S. Milošević, „Zarobljavanje vojnika...”, 166; Н. Живковић, н.д., 62–66; Ј. Лоричић Јанчић, н.д.

За злочине у Оснабрику југословенски војни суд осудио је 1946. године на смрт команданте логора, пуковнике Ернста Блимела (Ernst Blümel) и Фридриха Епкеа (Friedrich Epke), коме је казна преиначена на 20 година, а ослобођен је 1953. године, и обавештајне официре Абвера, капетане Франца Кунцеа (Franz Kunze) и Фридриха Радермахера (Friedrich Radermacher). Документација о суђењима за ратне злочине у: АЈ-110, фасцикле 828–851; АЈ, Президијум Народне скупштине ФНРЈ (15)-72-459, Одлука 18086 Војног суда у Београду (1946) – реферати уз одлуке о помиловању.

²¹ О посетама МЦК: Jean-Claude Favez, *The Red Cross and the Holocaust* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 123. Ђорђевић наводи да је МЦК организовао само четири посете: 11. октобра 1941, 23. маја 1942, 7. фебруара 1943. и 7. фебруара 1944. године. М. Ј. Ђорђевић, н.д., 109.

²² Ј. Presburger, н.д., 235–236. Кратке биографије четрдесетак Јевреја заробљених у Оснабрику у: Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata* (Beograd: Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1980).

одвајања од осталих заробљеника и држања под засебним режимом, Јевреји су практиковали поједине особености свог начина живота, укључујући неговање културе, придржавање обреда и исповедање вере (једна барака је служила као синагога), а тајно је организован и илегални политички рад.²³

Култура и уметност

Како заробљени официри сагласно Женевској конвенцији нису били принуђени да раде, с обзиром на њихову бројност и висок интелектуални капацитет у логору се, у обиму која су дозвољавала крута правила, развио разноврстан друштвени, културни и забавни живот. Те активности, додуше, биле су оптерећене политичким и идеолошким поделама које се нису разликовале од оних у земљи, изузев што у условима логорског живота следбеници различитих страна нису били у могућности да међусобно ратују,²⁴ а нису занемарљиве биле ни уобичајене разлике у класама официра.²⁵ Услед идеолошких подела, које испочетка нису биле претерано наглаше-

²³ J. Presburger, н.д.; С. Винавер, н. д. О пресељењу Јевреја у другој половини 1943. године у логор Штрасбург и потом Хамерштајн (Hammerstein) и Баркенбриге (Barkenbrügge), види: J. Presburger, н. д., 227; М. Ј. Ђорђевић, н. д., 122–123; С. Винавер, н. д. 49–50; Љубомир Радовановић, *Кроз тмине логорске* (Београд: СКЗ, 1961), 300–305, 311.

Као учесник збивања о животу јеврејске заједнице писао је Цви Азарија у делу *Ми смо сведоци* (Zvi Asaria, *Wir sind Zeugen*, Hannover, 1975). Азарија се родио као Херман Хелфгот (Hermann Helfgott) 1913. године у Беодри (Ново Милошево) у Банату. Школовао се у Сарајеву, Бечу и Будимпешти, где је 1940. стекао докторат и звање рабина. Као рабин Југословенске војске у чину капетана заробљен је у Априлском рату, а 1942. године пребачен је из Нирнберга у Оснабрик. Био је писац и рабин у Немачкој. Умро је 2002. године. *To Witness and proclaim, Rabbi Dr. Zvi Asaria – Hermann Helfgott*, Yad Vashem, the World Holocaust Remembrance Center, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/helfgott/index.asp> (приступљено: 14. 2. 2020). Види и: Anke Quast, *Nach der Befreiung: jüdische Gemeinden in Niedersachsen seit 1945: Das Beispiel Hannover* (Göttingen: Wallstein, 2001).

²⁴ О хетерогености међу заробљеницима види: J. Presburger, н. д., 225–227 и J. Раро, н. д., 519–521.

²⁵ Подела по официрским класама била је у логору наглашена. С временом ће многе ниже официре привући комунисти. Branko Vuković, прир., *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941–1945): (5. mart – 15. maj 1945)*, knj. 23, (Београд: Архив Југославије, 1996), 162–166, 211, 218.

не већ се испољиле након доласка официра из Нирнберга и других логора у првој половини 1942. године, формирано је за исте и сличне области интересовања више јавних или тајних организације, удружења и група. Неке су у својим размишљањима биле блиске политици Милана Недића, друге су стајале на позицијама верности демократији и легалитету, треће су имале антифашистичку компоненту или су се сматрале делом комунистичког покрета, с временом су се појавили симпатизери покрета који је предводио Драгољуб Михаиловић, а поједини су настојали да остану неутрални. Тако су у логору краће или дуже време функционисали једно или више удружења правника, учитеља, професора, техничара, геометара, економиста и комерцијалиста итд. Сâм културни живот започео је курсевима страних језика и предавањима о српском језику и правопису, српској средњовековној историји и уметности, потреби за читањем, масонима итд.²⁶ Ускоро је образована *Управа курсева* која је организовала предавања, а када је отворен блок Б, она је добила неколико учионица у којима су учени страни језици и организоване седмичне забаве са рецитацијама, народним песмама, скичевима. Иако под цензуром, културни живот даље је обогаћен контролисаним пријемом новина (српских, хрватских, немачких и мађарских) и књига, *усленим новинама* (преношењем вести), предавањима на војничке, филозофске, социолошке, уметничке, етнолошке, књижевне и друге теме, гимназијским течајима, уметничким изложбама, а осим званичних, по баракама су држана незванична предавања политичког, социјалног или антифашистичког карактера, слушане су радио-станице преко тајно набављеног апарата, израђивани илегални билтени и новине, а негован је спортски дух практиковањем телесних вежби и такмичењима спортских клубова, међу којима је само фудбалских било пет.²⁷

²⁶ У октобру 1941. службеник Српске народне банке Радуле Радосављевић, који је званично ишао да посети и однесе помоћ колегама у логорима Нирнберг и Оснабрик, забележио је да заробљеници имају „гимназије, народне универзитете, абитуријанске курсеве, курсеве за језике, позоришта, оркестре и хорове и одржавају концерте”. Архив Народне банке (АНБ), Српска народна банка (5), *Историјска архива*, досије 305, Извештај, 22. 10. 1941.

²⁷ М. Ј. Djordjević, *н.д.*, 19–20, 41–45; С. Винавер, *н.д.*, 33–39, 43–44; Ј. Romano, *н.д.*; Љ. Радовановић, *н.д.*, 142–146.

Оркестар југословенских официра из Офлага VI/Ц²⁸

Посебно популарни видови културног живота биле су књижевне приредбе, са читањима, рецитовањима и дискусијама. Логораши песници и приповедачи читали су своја дела. Музика је заузимала веома важно место, а о њој су се не само држала предавања већ је често извођена, па и компонована. Инструменте, партитуре и друге музичке потрепштине заробљеници су испрва куповали од логорских власти, за новац који су као плату примали у прилично безвредном логорском новцу (Kriegsgefangenen Lagergeld), а доцније су стизали кроз помоћ МЦК.²⁹

У Оснабрику и другим логорима негована је и позоришна уметност. Драмске секције водили су, по правилу, официри који су познавали „све врсте позоришне уметности и заната”.³⁰ Кулисе и друге реквизите радили су сликари и архитекте од материјала који

²⁸ Mark Hickman, уредник, „Prisoners of War, Photo Gallery, Oflag VI-C“, у: *The Pegasus Archive: The British Airborne Forces 1940–1945*, <http://www.pegasusarchive.org/pow/frames.htm> (приступљено: 8. 2. 2020), фотографија власништво Слободана Дедовића. Диригент Ђорђе Караклајић (у белој униформи), челиста, мајор Градимир Милојковић.

²⁹ С. Винавер, *н.д.*, 33–34.

³⁰ Љ. Радовановић, *н.д.*, 142.

им је био на располагању. Углавном су се сналазили састављајући позоришни инвентар од примитивног логорског намештаја, картона и лима. Скромни материјали нису пресудно утицали на укупни квалитет позоришта јер је уметнички кадар био „на висини”, а било је и много даровитих аматера, па су представе биле омиљене међу затвореницима.³¹

Као што је поменуто, политичко-идеолошка подела произвела је формирање и рад више уметничких и културних група за исту област. У Оснабрику су од 1943. године постојале најмање три организације које су гајиле позоришну уметност (са хорским и оркестарским делатностима). Левичари су се окупљали око *Уметничке групе* (која је најпре имала општи карактер, али је временом пала под утицај комуниста), такозвани неутралци формирали су позориште *Младост*, а официри грађанске опције окупили су се око *Родне груде*. Долазак заробљеника из Нирнберга, 1942. године, претворио је „културну сцену” логора у жестоку политичку арену. Раније организације обједињене у оквиру *Културног одбора*, који је требало да представља неку врсту врховног културног тела, преузели су комунисти и њихови симпатизери. У другој половини 1942. године ниједна културна акција, предавање или било какав акт који би носио јавни карактер нису се могли обавити без одобрења тог одбора.³²

Поред више покушаја да се културни живот очисти од политике, она је све више узимала маха и сегментирала га на друштва и групе дивергентних идеолошких тежњи. *Културни одбор* је спроводио акцију врбовања активних официра, међу којима левичарске идеје нису биле нарочито популарне и у томе је забележио ограничен успех. Културни живот логора све више добија обресе два непомирљива концепта, условно говорећи левичарског и грађанског, што се огледало и у институционализацији културно-уметничких друштава. Тако је од марта 1943. године

³¹ Било је случајева да су у логору откривени аматерски таленти након заробљеништва наставили успешну позоришну каријеру. *Исто*.

³² Културни одбор су формално водили и најгласније заступали пуковник Јован Н. Соколовић (председник одбора) и резервни поручник, адвокат Милош Царевић. Међутим, из сенке су заправо управљали комунисти Ото Бихаљи, Арпад Лебл и Витомир Богић. М. Ј. Ђорђевић, *н. д.*, 41–45.

културне потребе заробљеника који су стајали на грађанским позицијама обликовала *Заједница за културно и физичко усавршавање*, на чије чело је изабран дивизијски генерал Урош Тешановић (1891–1965), а за заменика одређен Словенац потпуковник Станислав Пирц. Покушај *Културног одбора* да неутралише *Заједницу* није био успешан и обе су групе наставиле да егзистирају у условима наглашене нетрпељивости.³³

Официри драмских и музичких афинитета којима је концепт *Заједнице* био близак напустили су *Уметничку групу*. Њих је организационо усмеравао резерви капетан Милорад Јовановић, првак Београдске опере.³⁴ Међутим, напустивши *Уметничку групу* они су остали без инструмената и реквизита, а покушај да се заједничка имовина подели није био успешан. Стога су чланови те групе прикупили новац како би од Немаца купили или закупили инструменте. Међутим, већи проблем био је обезбедити простор за приредбе. Како нису могли наићи на разумевање *Уметничке групе*, били су принуђени да се довијају на различите начине. Стицајем околности недуго након формирања *Заједнице* логорске власти почеле су да користе новоизграђену кухињу у блоку Ц, па јој је уступљена стара кухиња. *Заједница* је тако добила простор за деловање позоришта које је формирала у лето 1943. године. Стара кухиња је уступљена на коришћење и трећој позоришној дружини – неутралцима и њиховом уметничком друштву *Младост*, па су две уметничке организације о томе направиле споразум.³⁵

Заједница је крајем августа 1943. године образовала позориште, са хором и оркестром, под називом *Родна груда* (о чијем оснивању излажемо документа), чији је председник био такође генерал Тешановић, па су то позориште и *Младост* добијени про-

³³ След догађаја у вези са формирањем *Заједнице* и афирмативна запажања о њој види у раду заробљеника логора, претходно начелника штаба Краљевске гарде, мајора Миодрага Ђорђевића, а негативна у делу заробљеника Родољуба Жижића. М. Ј. Ђорђевић, *н. д.*, 65–81; Rodoljub Žižić, *Osnabrički zvuci i odjeci* (Београд: Народна књига, 1981), 104–106.

³⁴ Јовановић је током заробљеништва у Оснабрику објавио публикацију *Метода певања* (1942).

³⁵ М. Ј. Ђорђевић, *н. д.*, 90–91.

стор преуредили у позоришну дворану. Добровољним радом официри су за неколико недеља, према нацрту резервног потпоручника инжењера Д. Милетића, кухињу претворили у достојну салу, тек нешто мању од сале *Уметничке групе*. У споредним просторијама уређени су простори за пробе, шминку, кулисе и остали материјал. У главну салу је нешто касније пренет и олтар на склапање, па је тамо свештеник Милан Јовановић држао богослужење.³⁶

За разлику од *Уметничке групе*, где су доминирали резервисти, у *Родној груд*и окосницу су чинили активни официри. Био је велики успех од људи који се никада нису озбиљно бавили драмским или музичким уметностима направити глумце (чак и за женске улоге) и хористе, а од лица која су тек узгред свирала инструменте сачинити „одличан оркестар”. Међутим, организационо способни оперски певач М. Јовановић, са проф. Миодрагом Стајићем, задуженим за уметничка питања и избор комада и мајором Душаном Протићем, задуженим за кулисе, створио је достојну позоришну групу.³⁷

Према наводима заточеника логора Миодрага Ђорђевића, пуних годину дана, до средине 1944, сала *Родне груде* била је три дана у недељи препуна. Позоришни комади, концерти, прославе и академије низали су се једни за другим и то „на завидној уметничкој висини”. Репертоар је садржао дела из српске „класичне позоришне уметности” и извођени су Бранислав Нушић, Милован Глишић, Стеван Сремац и други. Хор није само одговарао на јектенија приликом богослужења већ је „учествовао на многим концертима и академијама са великим успехом”, а посебно јак утисак

³⁶ До краја 1943. године *Родна грудa* уложила је у позоришну салу, костиме и кулисе 5.673 лагер-марке, за инструменте (клавир, бас, чело, виоле, виолине, бубањ, тромбон итд.) 2.937 марака и за организацију секција око 800 марака. Сви ти велики издаци подмирени су из прихода од продатих улазница, а преостала готовина од 1.440 марака коришћена је за помоћ сиромашним члановима и за слање хуманитарним организацијама у Србији. *Исто*, 91–92.

³⁷ Очигледно идеолошки супротстављен, бивши логораш комунистичке провенијенције, Р. Жижић, *Родној груд*и је оспоравао успех и квалитет уметничког израза, а то је поткрепљивао „реакционарним политичким опредељењем” чланова. Види: Р. Жижић, *н. д.*, 105–106.

остављао је на затворенике приликом извођења песме *Хеј, труба-чу с бујне Дрине*. Оркестар, којим је руководио нижи војни капелник Всеволд Лукашевић, бројао је око 40 чланова и „задовољио (је) једну велику потребу у музичком смислу”.³⁸

Запажања другог заробљеника о успесима *Родне груди*, лево опредељеног члана *Уметничке групе*, Родољуба Жижића дијаметрално су супротна. Он је писао да је оркестар имао једва десетак музичара „врло скромних могућности” (насупротив „симфонијског оркестра” *Уметничке групе* од 70 чланова), Народни оркестар имао је „састав и вредност оркестра у некој сеоској кафани”, џез оркестар никад није успела да састави и једино је формирала црквени хор (мада је и он био слабији од црквеног хора *Уметничке групе*). Навео је да је *Родна груди* изводила програм ретко, да углавном није било реприза, као и да су припадници *Заједнице* и даље посећивали приредбе супарничког културно-уметничког друштва. У намери да окрњи утицај и отргне припаднике *Уметничке групе* „реакција” је, како бележи Жижић, у јесен 1943. године формирала неутрално позориште *Младост*, али то није имало успеха. Позивајући се више пута у својим сећањима на објективност, Жижић закључује да *Уметничку групу* нису могли да угрозе ни *Родна груди* ни *Младост* јер је она добро знала „са којим и са каквим снагама располажу оба ова стваралачки импотентна недоношчета”.³⁹ За објективан приказ – превише!⁴⁰

Без обзира на супротстављене ставове у литератури и без обзира на бројне политичке, идеолошке и друге поделе, остаје чињеница да су заробљеници логора у Оснабрику развили садржајан и богат просветни, културни и уметнички живот. Трагови

³⁸ М. Ј. Ђорђевић, *н.д.*, 11, 92–93.

³⁹ Р. Жижић, *н.д.*, 105–106, 253.

⁴⁰ Жижићева наглашена нетрпељивост према реакцији очигледно није остала само на нивоу лексике, односно израза које је користио приликом описивања супарничке стране, већ је и при изношењу података једностран и неутемељен. Иако је „друга страна” такође имала своје слојеве, неуједначености и озбиљне антагонизме (те и није била „друга страна”, већ је било више различитих идејно-политичких струја) Жижић их трпа све заједно, па спортско удружење *Душан Силни*, које је иницирао др Слободан Драшковић и које се по политичким идејама разликовало и разишло са *Заједницом*, смешта у њено окриље и чак под њен патронат. *Исто*, 105. Упореди: М. Ј. Ђорђевић, *н.д.*, 105–108.

тог живота остали су, осим у сећањима заточеника, у архивским изворима. Један такав извор привукао је истраживачку пажњу и узроковао настанак овог прилога.

Документи

Документи који се овде приказују чине предмет који се састоји од пропратног писма и прилога. Пропратно писмо, које је у име логорског позоришта потписао капетан прве класе Марко Марковић, послужило је примаоцу, старешини логора, да га након завођења у евиденцију допуни одговарајућим коментаром, односно сагласношћу, а прилог чини предлог текста статута *Родне груди*, на чијем је крају надлежни официр својеручно написао да статут треба одобрити.

Документи су куцани српским језиком на ћириличној писаћој машини и допуњавани коментарима у рукопису, такође на ћирилици, а латинички су само делови пријемног штамбиља старешине логора.

У раду нису предузете веће интервенције на изворном тексту (попут исправљања правописа), осим што су исправљене јасне словне грешке односно пропусти приликом куцања (нпр. „носи“ уместо „носу“, „Југословенских“ уместо „Југословенскох“ итд., брисање омашком унетих цртица и косих црта и сл.). Како би се јасније уочили делови аката које су начинили подносиоци захтева и лица којима је писмо намењено, текст који је писан рукописом овде је дат у курзиву.

Предмет се чува у Архиву Југославије у Београду, у фонду Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (110), фасцикла 299, јединица описа 349, фототипија 94–98.

[Пропратно писмо:]
ЛОГОРСКО ПОЗОРИШТЕ „РОДНА ГРУДА”

23 августа 1943 год.

Оснабрик

Моли да се одобри ради одобре правила.-

СТАРЕШИНИ ЛОГОРА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ
ЗАРОБЉЕНИХ ОФИЦИРА – ОФЛАГ IV C

У жељи да и ми допринесемо духовном животу наших офици-
ра у логору, одлучили смо да оснујемо уметничко друштво „РОДНА
ГРУДА” које би имало првенствено да негује позоришну уметност,
приказујући дела од праве уметничке вредности. Из приложених
статута види се цео план, циљеви и организација „РОДНЕ ГРУДЕ”.

Молимо да нам се правила одобре и да нам се за рад овог дру-
штва доделе просторије у згради бивше кухиње у старом логору.
Ми бисмо те просторије о нашем трошку уредили и преуредили.-

За „РОДНУ ГРУДУ”
пешад[ијски] кап[етан] I класе
Марко Б. Марковић
зароб[љеник] 4697
барака 7/10.

[штамбиљ:]

[нечитко] OFLAG VI C

СТАРЕШИНА ЛОГОРА

№ 3425

24-VIII 1943.

OSNABRÜCK-EVERSHEIDE

BETRIFFT:

САДРЖАЈ:

Претседнику логорског позоришта „Родна Груда”.-

Одобравам приложене статуте логорског позоришта „Родна Груда”.-

СТАРЕШИНА ЛОГОРА
дивизиски ђенерал
[нечитко]

[Прилог:]

СТАТУТИ ЛОГОРСКОГ ПОЗОРИШТА „РОДНА ГРУДА”

Члан 1.

Оснива се логорско позориште са називом „Родна грудa”.

Члан 2.

Циљ логорског позоришта „Родна грудa” је да гаји чисту позоришну уметност и да ради на одржавању и јачању моралне свести код свих официра, искључујући све оно што нема везе са правом уметношћу. Оно је чисто уметничко тело и целокупно његово деловање усредсређено је да у овим тешким часовима, које собом носи бодљикава жица и оно тешко сазнање да је слобода изван ње, пружи сваком заробљеном официру: радост душе и топлину осећања и да га за тренутак пренесе у чаробни свет уметничких снова и задовољстава.

Члан 3.

Управа “Родне грудe” ради што бољег успеха и олакшања у раду одржава сталну везу са старешином логора Југословенских заробљеника и са повереништвом. Оно се са њима договара у свима главним питањима и стоји под њиховом контролом.

Члан 4.

Ради лакшег управљања „Родна грудa” састоји се из позоришне управе и секција: драмске, хорске и оркестра.

Члан 5.

На челу позоришта стоји позоришна управа, чији је задатак: да управља позориштем и дела тачно по позоришним статутима, трудећи се да га води са што је могуће већим уметничким мерилима, са потребним ауторитетом и узорним газдинством, како би се приходи рационално распоређивали и позоришна имовина узорно чувала.

Члан 6.

Састав позоришне управе је: Управник, помоћник управника, администратор, генерални секретар, технички директор, сценски директор, шефови: драме, хора и орке[с]тра, благајник, економ, по-

зоришни књижевни референт[,] редитељи и сликари. Сваком од ових лица статутима су прописане дужности, права и начин рада.

УПРАВНИК. На положај овога поставља се лице са високо уметничком спремом и са потребним ауторитетом. Он води надзор над радом целог позоришта, њихов је интелектуални вођа и труди се да рад свију осталих органа буде у складу. Он даје тон и правац рада, потребне сугестије, води строги надзор над употребом новца и позоришне имовине, и својим залагањем гарантује пун успех позоришта. Он се бира већином гласова свих чланова и може се сменити само на захтев опет већине.

ПОМОЋНИК УПРАВНИКА. У свему помаже управника и својим познавањем позоришне уметности други је важан чинилац за озбиљност рада и сигурност успеха. Бира се на исти начин као и управник. У случају одсутности управника врши дужност овога.

АДМИНИСТРАТОР. Поставља се избором од свих чланова. Врши све административ[не] послове са старешином логора Југословенских заробљеника, са повереништвом, немачким властима и осталим лицима, кад се за ово укаже потреба. Врши набавку свију потреба за позориште. Прима и извршава све сугестије управника.

ГЕНЕРАЛНИ СЕКРЕТАР. Врши све секретарске послове код управника и обавља све он[е] послове који му се од стране управника повере, трудећи се да повеже рад свију сек[ција.] Он мора бити врло еластичан и необично енергичан. Он се бира од чланова драме, хора и оркестра, већином гласова.

ТЕХНИЧКИ ДИРЕКТОР. Поставља се решењем управника. Он је технички експерт у свима техничким питањима, која се испоставе у позоришту а захтевају стручност. Он је п[о] могућству инжењер (првенствено архитекта или грађевинар, у крајњем случају грађевинар са средњом техничком спремом).

СЦЕНСКИ ДИРЕКТОР. Поставља се решењем управника од најбољих позоришних слика[ра.] Он мора да има лепу сликарску репутацију и рутину и солидно познавање сценских могућности. Њему помажу сви остали позоришни сликари. У вези је са редитељима и техничким директором.

ЕКОНОМ. Поставља се избором чланова. Он води економију позоришта и позоришне имовине и руковалац је позоришне гардеробе.

БЛАГАЈНИК. Поставља се избором чланова. Он рукује новцем позоришта, продаје карте [и] исплаћује расходе по уредно поднетим рачунима и признаницама. Са новцем рукује тачно онако, како је то чл. 11 овог статута предвиђено. Води уредно потребне новч[а]не књиге.

ПОЗОРИШНИ КЊИЖЕВНИ РЕФЕРЕНТ. На положај овога поставља се лице са потребном књижевном репутацијом. Он врши избор дела која ће се играти, даје потребне сугестије при избору истих. Његов је нарочити задатак да бира дела без политичких тежњи, лака и ведрa, обзиром на околности под којим живе заробљени официри.

ШЕФ ОРКЕСТРА. Бира се из редова чланова музичке секције већином гласова. Он је њ[и]хов стручни и интелектуални вођа. Он спрема оркестар, његов је диригент, врши избор музичких дела и референт је по свим музичким питањима при управи.

ШЕФ ХОРА. Бира се из редова чланова хора већином гласова. Он је њихов стручни и интелектуални вођа. Он спрема хор, његов је хоровађа, врши избор песама и референт је своје секције по свима питањима.

ШЕФ ДРАМЕ. Бира се из редова чланова драме већином гласова. Он је лице са добром редитељском репутацијом и добрим познавањем позоришне драмске уметности. Он је њ[и]хов стручни и интелектуални вођа. У сталној је вези са позоришним књижевним референтом. Он синхронизира рад драме и референт је ове секције по свима питањима при управи.

СЛИКАРИ. Ову дужност врше чланови позоришта који се баве сликањем а при томе су довољно упознати са сценски могућностима и ефектима. Најпогоднији од њих поставља се за сценског директора решењем управника

РЕДИТЕЉИ. Бирају се из редова чланова драмска секција. Они морају да имају стручн[а] знања из ове гране. У тесној су вези са шефом драме. Они врше режију појединих комада.

Члан 7.

Драмска секција. Чланови ове секције могу постати сви официри, војни чиновници, подофицири и војници који желе да се баве искључиво уметношћу, а имају смисла за поједину грану уметности. Чланови ове секције бирају већином гласова шефа, који је њихов интелектуални вођа и референт при управи Ова секција приказу[је] лаке и ведре комедије, лакше драме, претежно наших књижевника, затим алегорична слике, учествује у свима приредбама са рецитацијама, соло продукцијама, које носе карактер уметничких или национални приредаба или позитивни утицај на јачање морала код људства овога логора или им ствара душевну топлину и задовољство.

Члан 8.

ОРКЕСТАРСКА СЕКЦИЈА. Члановима ове секције могу постати сви официри, војни чиновници, подофицири и војници, који свирају какав инструмент а желе да се баве овом граном уметности. Начелу оркестра бира се већином гласова чланова ове секције лице, које постаје диригент и шеф секције и он је интелектуални и стручни вођа ове секције и референт исте при управи.

Оркестар припрема музичке комаде првенствено из нашег националног репертоара и учествује у одређеним приредбама са циљем да нашим људима пружи музичко уживање и да својим приредбама унесе ведрину духа а избором појединих националних музичких творевина, да им бар за моменат дочара ону чаробну музику домовине, која осваја и чији заносни и топли звуци напајају, снаже и јачају.

Ако ова секција има већи број чланова онда се организује у: велики и мали оркестар, народни, тамбурашки, џез оркестар, сек[с]тет и слично.

Члан 9.

ХОРСКА СЕКЦИЈА. Чланови ове секције могу постати сви они официри, војни чиновници, подофицири и војници који желе искључиво да се баве уметношћу, а имају смисла за ову грану уметности. На челу ове секције је шеф, који се бира избором свих чланова ове секције и то већином гласова – као најпогодније лице. Он је хо-

ровођа, интелектуални и стручни вођа ове секције и референт при управи.

Хор негује првенствено нашу националну песму, спрема и увежбава разне композиције и са увежбаним делима суделује у разним приредбама тежећи да на истим постигне што је могуће већи уметнички курс. Као и драма и оркестар, и хор делује на наше људе топлином, хармонијом и избором песме.

Ако ова секција располаже већим бројем чланова онда она може образовати шири и ужи хор, октет, сек[с]тет, квартет, црквени хор и сл.

Члан 10.

Сви чланови позоришта „РОДНА ГРУДА” су аматери и за свој рад не могу тражити никакве награде. Дозвољава се управи, да може према указаном конкретном случају поједином свом члану у случају хитне потребе, да пружи новчану помоћ, пошто се претходно увери употребу ове помоћи. Висину помоћи одређује управа на једној од својих седница, а решење о овоме је одмах извршно и саопштава се свом чланству, старешини логора и повереништву.

Члан 11.

Новац којима располаже позоришна управа предаје се на чување у повереништво. Благајник код себе не сме имати више од 200 РМ.⁴¹

Члан 12.

Ради контроле исправности рада управе, употребе новца и имовине постоји надзорни одбор од три члана. Он се бира из редова чланова, али у овом одбору не може бити лица из управе. Они врше најмање у два месеца по један редован преглед, а по потреби и ванредне прегледе у сваком времену. О резултату прегледа надзорни одбор подноси извештај Старешини логора Југословенских заробљеника. Најстарији у овом одбору је и председник истог.

Члан 13.

Сва указана текућа питања решава управа на својим редовним седницама. Редовне седнице за чланове управе одржавају се редовно једампут недељно. Редовна седница за свочланство позоришта

⁴¹ РМ – рајхсмарка, валута Немачке.

одржава се једампут месечно и то у првој половини месеца. На овим састанцима обавештава се чланство о раду у протеклом месецу, износи се биланс рада и решавају се текућа питања.

Сматра се да је форум од управника или његовог помоћника, администратора, генералног секретара и благајника довољан за решавање сваког материјалног питања. Решење се доноси гласањем, са напоменом да управник има два гласа (или помоћник ако овог замењује).

По чисто уметничким питањима решење доноси управник са одговарајућим директором или шефом секције, при чему се приоритет даје управнику.

Члан 14.

Управа се у своме раду мора стриктно придржавати статута. Управи се даје овлашћење да према указаним потребама и стеченим искуствима изврши и измену или допуну или чак увођење нових чланова и пасуса статута са напоменом да се основна идеја и правац рада позоришта не занемари или пак не измени.

О овоме се мора претходно донети решење на седници управе, која за ова решења мора бити у пуном саставу (сва лица предвиђена чл. 6 став I)[.]

О донетој одлуци обавештава се сво чланство и упознаје се са новом изменом или допуном на једној од редовних седница.

Члан 15.

Сво чланство позоришта „РОДНА ГРУДА” треба да уложи доста воље и љубави за свој рад који у овим тешким временима носи и ореол мучеништва и саможртвовања али сво чланство мора бити убеђено да је дисциплина основни услов за успех и успон позоришта.

Стога се управа овлашћује да према недисциплинованим или члановима који редовно не долазе на пробе предузима извесне мере. Те су мере: ОПОМЕНА и ИСКЉУЧЕЊЕ. Опомена се једном члану може изрећи највише два пута. Она је усмена. После две опомене, или за тежи случај следи одмах искључење.

Решење о искључењу доноси управа у саставу: Управник, помоћник и администратор гласањем и оно је одмах извршно.

Поступак за опомену или искључење може навести сваки шеф секције или члан управе.

Опомену може изр[е]ћи сваки члан управе директор или шефови појединих секција.

Члан 16.

Управа ће на својим седницама израдити потребне правилнике за извршење одредаба ових статута и у истима ће детаљно прецизирати начин рада сваког члана управе, његова права и дужности.

Члан 17.

У случају престанка рада „РОДНЕ ГРУДЕ” целокупна имовина има се предати Српском народном позоришту у Београду.

Данас сам примио овај нацрт Статута Логорског позоришта „Родна Грудa” и нашао да Статут треба одобрити.

25-VIII-[1]943.

Помоћник за [нечитко] посл.

ђенерал [недостаје део текста и нечитко]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ):

Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (110)

Президијум Народне скупштине ФНРЈ (15)

Архив Народне банке (АНБ):

Српска народна банка (5)

Објављени извори

Böhme, Kurt W. прир. *Zur Geschichte ederdeutschen Kriegsgefangenen des 2. Weltkrieges, I/1: Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941-1949.* München: Ernst und Werner Gieseking, 1962.

Vuković, Branko, прир. *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941–1945): (5. mart – 15. maj 1945)*, knj. 23. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1996.

Периодика

Службене новине Краљевине Југославије, 1929.

Neue Osnabrücker Zeitung, 2018.

Литература

Đorđević, Miodrag J. *Između crnog i crvenog fašizma: U osnabričkom logoru 1941–45*. London: Savez Oslobođenje, 1962.

Favez, Jean-Claude. *The Red Cross and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Friedrich, Jörg. *The Fire: The Bombing of Germany 1940–1945*. New York: Columbia University Press, 2006.

Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србију 1941–1944*. Београд: Рад, 1970.

Лопић Јанчић, Јелена. „Међународноправни аспект статуса југословенских ратних заробљеника у логору Оснабрик у Немаčkoј од 1941–1945. године”. *Страни правни живот*, XLIX, br. 2 (2015), 221–237.

Милошевић, Слободан. „Заробљивање војника Краљевине Југославије у Априлском рату 1941.”. *Војноисторијски гласник*, XLII, br. 1 (1991), 159–175.

Милошевић, Слободан Д. „Рад културно-потпорног друштва 'Његош' у официрском заробљеничком логору (Oflag) VI/C у Оснабрику 1942–1944. године”. *Историјски записи*, LXV, 1–4 (1992), 239–248.

Папо, Јакоб. „Грађани Сарајева у зробијеничким логорима”. У: *Sarajevo u revoluciji: u borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 – april 1945)*. Уредништво Nisim Albahari et al., 513–532. Сарајево: Историјски архив Сарајево, 1981.

Presburger, Josip. „Официри Јевреји у заробљеничким логорима у Немаčkoј”. У: *Zbornik 3: Studije i građa o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu*. 225–272. Београд: Јеврејски историјски музеј, 1975.

Quast, Anke. *Nach der Befreiung: jüdische Gemeinden in Niedersachsen seit 1945: Das Beispiel Hannover*. Göttingen: Wallstein, 2001.

Радовановић, Љубомир. *Кроз тмине логорске*. Београд: СКЗ, 1961.

Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

Schwarz, Hans-Peter. *Konrad Adenauer: German Politician and Statesman in a Period of War, Revolution and Reconstruction, The Statesman 1952-1967*, Vol. II. Providence, Oxford: Berghahn Books, 1997.

Stevanović, Miladin. *Narodna vlast i državno pravni razvitak Jugoslavije 1941–1945*. Gornji Milanovac: Kulturni centar, 1986.

Stone, David. *Cold War Warriors*. Barnsley: Leo Cooper, 1998.

Винавер, Станислав. *Године понижења и борбе: Живот у немачким „офлазима”*. Београд: Међународна књижарница Милинковић и Михаиловић, 1945.

Живковић, Никола, „Колику је штету нанео немачки Трећи рајх Југославији”. У: *Сведочења о ратним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*. Приредио Божидар В. Лазић, 59–68. Београд: СУРВЗЈ – УРВЗКОВ, 1998.

Žižić, Rodoljub. *Osnabrički zvuci i odjeci*. Beograd: Narodna knjiga, 1981.

Эрлихман, Вадим. *Потери народонаселения в XX веке: Справочник*. Москва: Русская панорама, 2004.

Интернет портали

British Army Of the Rhine, Locations & History of BAOR, <http://baor-locations.org/sitemap.aspx.html>,
<http://baor-locations.org/historybaor.aspx.html> (7. 2. 2020)

Historisch-genetische Rekonstruktion zu den Quebec Barracks (ehemaliges Lager Eversburg), Hannover: Agarius& Dr. Weth, Beratende Ingenieure, 2010,
<https://docplayer.org/26871649-Historisch-genetische-rekonstruktion-zu-den-quebec-barracks-ehemaliges-lager-eversburg.html> (4. 2. 2020.)

Osnabrücker Bunkerwelten, Chronik, „Erster Luftangriff auf Osnabrück” & „49. Luftangriff auf Osnabrück”, <https://www.osnabruecker-bunkerwelten.de/osnabrueck-im-2-weltkrieg/ereignis.erster-luftangriff-auf-osnabrueck.html>, <https://www.osnabruecker-bunkerwelten.de/osnabrueck-im-2-weltkrieg/ereignis.49-luftangriff-auf-osnabrueck.html> (7. 2. 2020)

Prisoners of War, PhotoGallery, Oflag VI–C,
<http://www.pegasusarchive.org/pow/frames.htm> (8. 2. 2020)

Ulster University, Conflict Archive on the INternet (CAIN), „A Chronology of the Conflict, 1996”, <https://cain.ulster.ac.uk/othelem/chron/ch96.htm#Jun> (10. 2. 2020)

To Witness and proclaim, Rabbi Dr. Zvi Asaria – Hermann Helfgott, Yad Vashem, the World Holocaust Remembrance Center, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/helfgott/index.asp> (14. 2. 2020)

Oflag VI-C Osnabrik oslobodjenje 1945 (кратки филмски запис), https://www.youtube.com/watch?time_continue=195&v=-U3HZCmKiXA&feature=emb_title (5. 2. 2020)

Dr. Saša Ilić, Research Fellow
National Bank of Serbia, Belgrade
e-mail: sasa.ilich@gmail.com

„RODNA GRUDA” („HOMELAND”) – THE THEATER OF YUGOSLAV OFFICERS CAPTURED IN THE OSNABRÜCK CAMP

(Summary)

The paper presents an archived item on the organization of cultural and entertainment life of Yugoslav officers captured during World War II at the Oflag VI C camp in Osnabrück. As an introduction to the document, an overview was given of the Osnabrück camp and lives of its detained Yugoslav officers, predominantly Serbs and several hundred Jews, as well as of ideological-political divisions that subdued them. A Yugoslav officers' camp was located in Osnabrück from April 1941 to the end of the war. The number of prisoners varied, but most often amounted from 4,000 to 6,000. The conditions of accommodation and supply were generally average or poor. Besides, 117 officers and a few soldiers were killed during the British bombing on December 6, 1944. As there was a large number of educated people in the camp, and since captured officers did not have to work, a rich, cultural, artistic and educational life was developed during their captivity. Yugoslav officers were ideologically divided, so they usually had two or more organizations and associations for the same type of activity (communist, civil-royalist, sometimes neutral, etc.), which showed great mutual intolerance. The paper finally shows a note with the attached letter to the Camp authorities for approval of the Statute proposal of the „Rodna Gruda

Camp Theater”(composed by a drama section, an orchestra and a choir), established in August 1943, written by a civic-minded Community for cultural and physical training.

KEY WORDS: Yugoslav Army, World War Two, prisoners of war, Osnabrück, camp Oflag VI/C, ideology, culture, theater

Прикази

Марко Алексић, *Српски витешки код*, Laguna, Београд, 2016, 366 стр.

Након што је аутор Марко Алексић у биографији *Марко Краљевић – човек који је постао легенда*, прве интегралне биографије овог средњовековног велможе, направио изузетан подухват пред читалачком публиком, изашла је још једна научно утемељена реконструкција средњовековне епохе. Аутор нас у једном општем контексту уводи у средњовековни свет, а потом нас још више приближава једној карактеристици – витештву. На почетку би било пригодно упознати се са структуром самог дела. Предговор и Увод су прва поглавља, а затим је основни текст подељен на шест целина: I „Почеци витештва“, II „Витештво у Србији“, III „На краљевом двору“, IV „Косово“, V „Витез реда змаја“, VI „Витешки код“ и на крају литература и део посвећен биографији аутора. Основна идеја књиге, коју аутор наводи у уводном делу, „представља први покушај да се пружи целовит приказ средњовековног српског витештва и да се оно упореди са витештвом у Европи“ (10). Као и друга питања из средњовековне историје српске државе, и питање витештва представља изазов за научнике услед недостатка извора. Аутор је сагледавајући

расположиве изворе, разне провинијенције, који се питањем витештва баве готово увек на посредан начин у случају средњовековне Србије, покушао да реконструише и прикаже читаоцима једну епоху чија је карактеристика била и витештво. Основни текст није оптерећен научним апаратом, док уоквирени прилози на врло добар начин допуњују и нуде додатна објашњења. Свака целина подељена је на већи број подналова које нећемо овде наводити, али је важно нагласити да су у складу, добро уклопљени и да чине целину која говори паралелно о развиту и карактеристикама средњовековног витештва и у западној Европи и у Србији. I „Почеци витештва“ (13–76). Аутор у првом поглављу описује настанак витештва и наводи да витеза одређују три основна својства, те је витез пре свега коњаник у војном смислу, део друштвеног, најнижег, слоја племства и поседује кодекс, настао „као скуп моралних правила заснованих на општим етичким начелима хришћанства“ (13–14). Средњовековно витештво има своје корене и заснива се на старијим ратничким традицијама. Витез садржи и три елемента на којима се из-

градила европска култура, како аутор наводи, то су традиције античког света, обичајно наслеђе новопридошлих народа Германа и Словена и трећи елемент – хришћанство. Сви ови елементи формираће средњовековног витеза, чија ће основна врлина превазићи физичку снагу и у први план ставити моралне врлине. До средине 11. века витезови су постали друштвени staleж нижег племства које је било у служби крупног племића или владара (23). Овде нам аутор скреће пажњу на занимљив податак из 11. века, који потиче из локалног латинског документа у којем се помињу витезови у пратњи неретљанског кнеза Јакова. Реч miles, која се наводи у поменутом тексту, означава ниже војничко племство, витезове, и представља један од првих познатих помена овог израза међу словенским народима. Колики је значај ове појаве, говори нам и чињеница да се витешка титула miles појавила у Француској у 10. веку. Велику улогу у обликовању целокупног друштва, самим тим и витештва, у западној Европи имала је римокатоличка црква. У 11. веку одиграли су се значајни догађаји који су мењали токове историје, а у којима је црква у Риму имала огроман значај. Били су то борба за инвеституру, велика шизма и сабор у Клермону, као почетак Првог крсташког рата.

Оно што бисмо могли назвати продуктом цркве у овом периоду јесу управо Христови војници, који су у име божје ратовали – за небеско краљевство, које ће своје оличење имати у крсташким државама, пре свега у јерусалимском краљевству. Гласници славе витезова у средњем веку били су трубадури. Њихова улога је значајна јер ће увести и тему дворске, романтичне љубави као централни мотив у причи у којој је главна фигура и даље витез. У раном средњем веку са наших простора као пример такве љубави Алексић наводи епизоду између зетског владара Јована Владимира и Косаре, Самуилове ћерке. Овај догађај описан је у делу посвећеном Јовану Владимиру, насталом у периоду када ће уследити крсташки походи. У првом крсташком походу доћи ће до сусрета између краља Константина Бодина и Рајмунда Тулуског, који ће потврдити „братство”. Активност Бодина се ту не завршава, те нам аутор доноси и епизоду у односима са Норманима током 1081. године. Бодин ће за собом оставити веома јаку државу, чији се утицај проширио и на остале српске кнежевине. Друге крсташе пут ће водити до Свете земље, преко копна, и тако ће се поново сусрести са српским земљама и њеним владарима. Главни пут је свакако Via Militaris. У Светој земљи настали су крсташки

редови који су доживљавали витештво као интернационално ратничко братство неустрашивих Хри-стових војника. „Тако ће витештво проћи кроз - различите фазе и постати важан део културе своје епохе” (76). II „Витештво у Србији” (77–132). „Почеци витештва на нашим просторима прекривени су густим слојем историјске прашине из које извире понеки податак” (77). Уводном реченицом у овом поглављу осликавају се напор и изазов који су постављени пред аутора да одговори на овако сложену тему. Наводећи један од најранијих података, који нам пружа информације о Србима у раном средњем веку, арапски писац Ал Масуди у делу *Златни лугови*, између осталог, наводи да се владарево тело спаљивало заједно са његовим коњем. Такав посмртни ритуал не треба да чуди, имајући у виду да су Словени у том периоду јако дуго били у савезу са другим номадским народима у којима је коњ имао врло значајну улогу. О Словенима и коњичким народима аутор је оставио пригодан додатак (79–80). Ослањајући се на археолошка открића, Марко Алексић нам о српским ратницима у раном средњем веку доноси податке о ратничком појасу откривеном у цркви Светих апостола Петра и Павла у Расу и златној мамузи жупана Грда из Требиња. У наредном -

периоду одиграће се и два крсташка похода, када ће делови крсташке војске проћи и преко територије које су под контролом Срба. У трећем крсташком походу доћи ће до сусрета римско-немачког цара Фридриха Барбаросе и великог жупана Стефана Немање у Нишу 1189. године.

Аутор нас у посебном делу упознаје са опремом крсташа, у којој се мач истиче као најважнија ратничка инсигнија. Имајући у виду још један значајан археолошки налаз, аутор говори о вредном примерку мача са представом херувима, који је откривен на утврђењу Пирлатору. У завршном делу овог поглавља приказано је путовање и боравак Светог Саве у Свету земљу и какве је то последице имало на средњовековну Србију. Аутор нам указује да је овај догађај оставио трајне последице на нашу витешку традицију. III „На краљевом двору” (133–220). Поглавље у хронолошком смислу почиње са краљем Милутином и прати догађаје у средњовековној Србији до краја 14. века. На почетку аутор говори о витезу у служби краља Милутина (1284–1321), Франческу де Саломнеу, угледном племићу из Тревиза. Краљ Милутин доделио му је витешки појас на Благовести. Аутор говори о церемонији која је спроведена највероватније у некој цркви и

која је била у складу са правилима тог времена. Да је ситуација идентична и у Западној Европи, аутор нам указује на два значајна дела – *Књигу о витешк-ом реду* Рамона Љуље, насталом с краја 13. века и из истог периода сачуван најкомплетнији опис ступања у витешки ред темплара (133–142). Новак Гребо-стек, српски племић, један од најбољих војсковођа краља Милутина, био је један од оних који је могао добити титулу витеза. Новак је у нашој историји први који је носио титулу великог војводе. Аутор се осврће и на један италијански роман, *Срећни Сицилијанац*, у којем се говори о баронима са Сицилије који су 1282. године кренули у авантуре. Један од њих је и витез Уливо ди Фонтан-а, који ступа у службу краља Милутина. Авантуре витеза Улива су свакако плод маште и не могу се ставити у контекст реалних историјских догађаја. Витешки романи били су популарна средњовековна литература у Европи, али су били присутни и у средњовековној Србији. Сачувале су се домаће верзије и преводи романа, као што су *Роман о Александру*, *Роман о Троју*, *Ланселот*, *Тристан* и *Изолда* итд. (150). Након битке код Велбужда 1330. Милутинов најстарији син Стефан Дечански остаће убрзо без престола. На место краља доћи ће његов син Душан, који се

истакао у бици на Велбужду предводећи коњицу. У тој бици предводио је домаћу властелу из Зете, Захумља, али су у његовој војсци били присутни и страни најамници. Душан је остао упамћен као љубитељ витешких обичаја који су се одигравали на његовом двору двобоји, турнири и забаве, којима аутор посвећује доста пажње (156–170). Душан је имао и своју царску гарду, од неких 300 оклопних коњаника из Немачке, предвођени витезом Палманом. На основу архивских података из Дубровника и Венеције сазнајемо нешто више и о врсти опреме коју су користили. Осим елитних и најамничких јединица, постајали су витезови из реда нижег племства, властеличића, који су се опремали о свом трошку и одазивали се на позив владара. О извесној хијерархији говори нам податак, надгробни споменик, којем се наводи Ђурађ, трећи витез цара Душана. Овај податак наговештава извесну хијерархију и одређени вид организације, што оставља могућност постојања витешког реда у време цара Душана. Након смрти цара Душана властела је наставила да негује војничке традиције које су установљене за време његове владавине. Оно што аутор, такође, даје као занимљив податак јесте да је гробно место цара Душана, његова задужбина Светих арха-

нгела код Призрена, остављала дубок утисак на савременике. Његов гроб је једини у владарској породици Немањића изграђен у виду правог витешког споменика жисана. Аутор ову целину завршава обрађујући Марка Краљевића и Бановић Страхињу и доводи до великог догађаја који ће у потпуности променити ток историје. IV „Косово” (221–253). У поглављу посвећеном једном од најзначајних историјских догађаја у српској историји, догађају који је прерастао у највећи еп на нашим просторима, аутор нас уводи у припреме и околности пред Косовски бој 1389. године. У овом делу треба посебно истаћи чињеницу да је кнез Лазар позвао своје витезове да буду Христови - војници, дакле, с истом идејом као што су крсташи бранили своје небеско краљевство у Јерусалиму. Пратећи све релевантне изворе, аутор говори о боју и његовом исходу. Косовска битка изродила је и хероја Милоша Обилића, о којем аутор, такође, говори у посебном делу овог поглавља (246–250). Косовско предање носи јасне поруке хришћанских и витешких идеја свог времена. V „Витез реда змаја” (254–328). У овом поглављу аутор прати живот Стефана Лазаревића од најмлађих дана, сачињавајући портрет не само његове личности већ и његове породице у бурним историјским догађајима који су их пратили. Након велике битке на Косову уследила је борба за наслеђе, за кој-

у Стефан још увек није био спреман. Бригу о државним пословима преузела је његова мајка Милица. Ипак Стефана је чекало брзо сазревање и стицање војног искуства. Као вазал турског султана Бајазита учествовао је у биткама на Ровинама и Никопољу 1395. и 1396. године. Стефаново учешће омогућило му је да ојача своје позиције у земљи, али је са својим оклопницима стекао углед и поштовање. До пуног изражаја његова ратна вештина доћи ће у - Ангорској бици 1402. године. Поново у служби султана Бајазита, црни оклопници, како их описује један византијски хроничар, својим маневрима и вештином и поред турског пораза заслужили су велико поштовање. На повратку у Србију Стефан Лазаревић ће од византијског цара у Цариграду, где је дочекан, добити титулу деспота. На повратку на острву Лезбос, где га је дочекала ђеновљанска породица која је владала острвом, деспот Стефан је верио њихову ћерку Јелену. Аутор је приметио сличност са Одисејевом авантуром након борби у Малој Азији и повратка кући где га је чекала борба за престо. Сукобио се са Бранковићима у месту Трипољ, недалеко од манастира Грачанице. Изашавши као победник није имао мира јер је убрзо дошао у сукоб са братом Вуком. С друге стране, Ђурађ Бранковић је вешто са својом војском мењао стране између Бајазитових синова који су се борили за престо. Успев-

ши тако да опстане, очувао је и своје поседе. Деспот Стефан Лазаревић био је свестан да је једини савезник у даљој борби за опстанак српске државе била Угарска. Приближавање угарском двору крунисано је када је угарски краљ Жигмунд основао витешки ред змаја 1408. и где је у оснивачкој повељи међу 22 витеза било и име деспота Стефана Лазаревића. Витешки редови више нису монашког карактера, у позном средњем веку они су елитистичка удружења најмоћнијег племства и означавају политичке савезе њихових чланова (308). Аутор је показао партиципацију деспота у новооснованом витешком реду, али и престиж и углед који је имао. С друге стране, Ђурађ Бранковић схватио је да ће га игре са претендентима за место султана коштати главе и покушао је да се помири са својим ујаком деспотом Стефаном. На обострану радост до измирења је дошло. Деспот је указао и велико поверење Ђурађу Бранковићу, поверио му је командовање војском, управљањем појединим деловима територије, да би га на сабору 1426, на Руднику прогласио за свог наследника. Након смрти деспота Стефана Лазаревића Ђурађ је преузео престо. VI „Витешки код” (329–366). На почетку последње целине аутор је указао на две значајне историјске личности, Јелену Лазаревић и Вука Гргу-ревића, које су обележиле крај српског средњег века и витештва

у облику какав је постојао током средњег века. Јелена Лазаревић старала се о питањима рата, дипломатије и духовног живота. Била је фасцинантна појава и оставила је дубок траг у свом времену. Вук је носио титулу српског деспота, иако није имао своју државу. Српски народ је тада живео између Угарске и Турске, а Вук се борио на обе стране и покушавао да брине о свом народу чији је формални владар био. Иако је био један од најистакнутијих ратника свога доба, остао је упамћен као митски јунак са својствима змаја (329–336). Крај витештва биће обележен развојем ватреног оружја током 15. века, али како примећује аутор, витештво је већ до тог тренутка доживело кључне промене. Идеја витештва, кодекса, као и вредновање слободе, дубоко је усађена у српској народној традицији и култури. Управо је то карактеристика која надилази време и простор и коју можемо да пратимо од средњег века, преко борбе против Турака до ослободилачких ратова у 20. веку. Верујемо да је *Српски витешки код* Марка Алексића у потпуности оправдао постављене циљеве и пружио читалачкој публици научно утемељену реконструкцију средњовековног витештва у Европи и Србији.

Владан Станковић

**Коста Николић, Југославија, последњи дани
(1989–1992), књига 1: Сви Срби у једној
држави, Београд, Службени гласник,
2018, 530 стр.**

О распаду Југославије могу се чути различите противуречне и контроверзне оцене. У последњих двадесет и пет година о овој теми појавио се велики број радова (више стотина), а објављена је и многобројна изворна грађа. Упркос томе на многа важна питања и даље чекамо одговоре. У српској историографији и даље нема већег броја истраживача који су своје професионално усмерење окренули ка овој теми, о којој су до сада углавном писали социолози, политиколози, антрополози, публицисти и други. Један од првих српских историчара који је почео да се бави овом темом јесте Коста Николић. Последњих десет година (2010–2020) Николић је посветио изучавању процеса који су довели до распада Југославије. Прве кораке ка том циљу учињено је 2010, када је заједно са Владимиром Петровићем на Институту за савремену историју покренуо Пројекат о издавању докумената о распаду СФРЈ. После приређена четири тома грађе о распаду Југославије (један самостално и три заједно са В. Петровићем) и више научних радова написаних на ту тему,

Николић се одлучио да прикупљена знања преточи у три монографије. Овом приликом представљамо прву, чији је поднаслов *Сви Срби у једној држави*.

Који су били његови мотиви за тако нешто најбоље сведоче речи из предговора: „Намера монографије о историји распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије јесте да трага за одговором на питање зашто је дошло до тога и да ли је распад био историјска, судбинска неминовност. Али намера није да 'суди' или 'пресуђује' актерима историјских догађаја који се описују, нити да се износе вредносни судови који на било који начин могу да буду схваћени као идеолошки или под снажним утицајем политичког наратива са било које стране.” (стр. 12)

Изворну подлогу за писање књиге Николић је пре свега пронашао у документима потхрањеним у јавној интерактивној бази Међународног кривичног суда за гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права на територији бивше Југославије. У овој бази налази се више стотина хиљада списа који садрже неко-

лико милиона страница докумената. Осим тога, аутор је користио и оновремену штампу, пре свега листове *Политику*, *Борбу* и *НИН*. С обзиром на околност да је велики број актера југословенске кризе оставио своја сећања на тај период, аутору су била на располагању важна сведочанства људи који су били на најодговорнијим позицијама у Југославији. Истини за вољу и текстови из оновремене штампе и мемоарска литература често су оптерећени политичким ставовима. Говорећи уопште о изворној грађи, аутор је записао: „Бројна су изворна ограничења за научно објашњавање ратних сукоба. (...) Неке од најважнијих ратних ситуација уопште нису документоване, многе далекосежне и пресудне акције биле су резултат одлука донетих у уским круговима, без било каквог писаног трага. (...) Темељни егзактни подаци често не постоје, што и даље омогућава различите манипулације.” (стр. 13)

Књига коју представљамо садржи Предговор и четири хронолошко-тематска поглавља. У Предговору (7–16) аутор нас уводи у тему пишући о теоријско-методолошким проблемима са којима се сусретао, а затим даје преглед историјских извора и литературе које је користио у свом истраживању. У првом поглављу „Србија – слом старог поретка” (17–79) објашњени су догађаји у Србији крајем 1980,

као и политички успон Слободана Милошевића. Посебна пажња посвећена је Милошевићевом противљењу вишестраначју и либерализму, као и концепту „демократског социјализма” који је постао његова идеолошка основа. Указано је и на дешавања у Црној Гори током 1988–1989. када су на чело црногорских комуниста дошли Момир Булатовић и Мило Ђукановић, после чега је ова југословенска република постала савезник Србије. Долазак Анте Марковића на чело Савезног извршног већа, почетак економских реформи и сукоб Милошевића са савезном владом, такође, је нашао место у овом делу књиге. Прво поглавље Николић је завршио причом о ЈНА, упознајући нас са њеним стањем пред избијање југословенске кризе и почетком савеза између армијског врха и Милошевића, који је за циљ имао очување старог поретка.

Друго поглавље „Словенија и Хрватска – пут ка независности” (80–237) аутор почиње причом о политичкој ситуацији у Словенији током 1980, а затим указује на појаву млађих кадрова, али алтернативних политичких снага у овој југословенској републици и њиховом друштвеном и политичком деловању, који је имао јак антијугословенски печат. Приказани су и први вишестраначки избори у Словенији, промена устава и почетак

процеса одвајања од Југославије. Детаљно је анализиран сукоб словеначког и српског руководства о будућем устројству Југославије, чија се кулминација одиграла на 14. конгресу СКЈ (1989), на коме је дошло до распада партије. Осим тога, у другом поглављу Николић нас упознаје и са дешавањима у Хрватској, која се на почетку кризе држала по страни. Посебна пажња посвећена је буђењу антијугословенских и антисрпских политичких тенденција, успону национализма, као и појави Хрватске демократске заједнице (ХДЗ) на политичкој сцени. Уз наставак приче о ХДЗ-у, аутор је пажњу посветио и првим вишестраначким изборима у Хрватској на којима је поменута странка однела убедљиву победу, затим првим политичким корацима нових хрватских власти, промени хрватског устава, отварању питања изласка из Југославије, стварању анти-српске атмосфере у јавности, као и политици дискриминације српског становништва (отпуштање из државне службе због националности и др.). Указано је и на положај Срба у Хрватској и објашњена њихова реакција на новонастале политичке промене, као и њихов однос са Београдом. На крају поглавља приказани су: политичка ситуација у Босни и Херцеговини, појава националних странака муслимана (СДА), Срба (СДС) и Хрвата

(ХДЗ), први вишестраначки избори у овој републици, формирање власти од поменутих политичких партија сва три народа, као и почетак сукоба око дефинисања „суверене Босне и Херцеговине“.

У наредном поглављу „Са нама нема неизвесности“ (238–291) приказано је политичко стање у Србији на почетку 1990, а посебно проблеми са САП Косово. Посебно су анализирани ставови Слободана Милошевића о распаду Југославије и питању граница између југословенских република, за које је сматрао да не могу бити узете за нове државне границе уколико дође до распада земље. Указано је и на процес обнове вишестраначја у Србији, појаву првих опозиционих партија (Демократска партија, Српски покрет обнове и др.) и њихових лидера, као и на трансформацију СК Србије у Социјалистичку партију Србије. Пажња је посвећена и првим вишестраначким изборима на којима је СПС однео убедљиву победу, чиме је Милошевић успоставио практично апсолутну власт у Србији.

Последње поглавље „Почетак распада“ обимом је највеће (292–513), а почиње причом о операцији „Штит“, чији циљ је био заустављање илегалног увоза наоружања у Југославију, а пре свега у Хрватску. Пажња је посвећена и процесу стварања републичких војних формација у Сло-

венији и Хрватској, које ће касније прерасти у војске ове две државе. Приказано је и заостравање политичке кризе у Хрватској, продубљивање међунационалних суревњивости између Срба и Хрвата, оружаном организовању Срба у Хрватској, самостално или подржавано из Београда, као и почетак оружаних сукоба две стране. Неспособност федералног председништва да заустави кризу, а о чему се говори практично кроз целу књигу, достигла је врхунац 1991, када главну улогу преузимају републички председници који у директним преговорима покушавају да пронађу решење. Аутор кроз анализу тих преговора скреће пажњу да су чврсти и непроменљиви ставови хрватског и словеначког председника Туђмана и Кучана с једне и српског председника Милошевића с друге стране, учинили ове преговоре јаловим. Као врхунац политичке кризе у Југославији анализиран је и приказан проблем доласка на чело председништва СФРЈ Стјепана Месића, чему су се снажно успротивили Србија и ЈНА. Указано је и на деловање спољног фактора на југословенску кризу, пре свега на активности САД и Европске економске заједнице. У посебном делу овог поглавља приказани су и протести српске опозиције против режима Слободана

Милошевића у марту 1991. године. У овом поглављу, такође, говори се и о проглашавању независности Хрватске, али и о чврстом опредељењу Срба који су живели у овој југословенској републици да остану у Југославији и о подршци српских власти таквој политици. Кроз пример Жељка Ражнатовића Аркана аутор анализира коју улогу су имали обавештајни и криминални кругови на почетак оружаних сукоба у Југославији. Поглавље, као и читаву књигу, засвођује прича о ратним циљевима Словеније, Хрватске и Србије.

Књига је писана у позитивистичком духу и обилује бројном фактографијом. Коришћењем бројних и опширних цитата аутор је читаоцима дао прилику да сами изведу одређене закључке. Ипак основни тон књизи даје велики број примарних историјских извора. Због тога смо сигурни да ће ова књига бити добар темељ за све истраживаче који у будућности буду одлучили да се баве овом темом. Остаје нам да се надамо да ће преостале две најављене књиге, које би требало да говоре о ратовима у Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини, што пре угледати светлост дана.

Марко Б. Милетић

Далибор Денда, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, Матица српска, Нови Сад, 2019, 734 стр.

Српско-немачки и касније југословенско-немачки односи у 20. веку оставили су отисак на читаву поколења у колективном сећању, доминантно негативна. Тешки губици популације услед Првог и Другог светског рата чији је виновник била Немачка, те улога нове демократске Немачке у распаду социјалистичке Југославије у колективном сећању доминантно су задржали негативну конотацију, углавном Срба, према „мрским Германима“. Разумевање еволутивног пута у односима између Срба и Немаца од времена стварања националних држава и нарочито у 20. веку захтева титански труд. Дело пуковника др Далибора Денде *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)* представља један такав рад који осветљава пут српско-немачких односа преко културних, економских и нарочито војних веза и утицаја, пре свега велике нације према мањој. Разумевање пређеног пута односа од Немачке (Пруске) која је међу првима признала независност Кнежевине Србије, од Немачке са којом је Србија трговала, где

се школовала интелектуална елита Србије до Немачке омражене и презрене у колективном сећању Срба у 20. веку. Дело је штампано у тиражу од 500 примерака, у тврдом повезу и садржи именски и географски регистар.

Сам назив књиге *Шлем и шајкача* управо акцентује војну димензију српско (југословенско)-немачких односа. Иако на први поглед књига представља првенствено дело војне историје, она је далеко више од тога. Аутор у њу вешто уноси и све друге елементе историјског развоја односа између две земље у огледалу реалне политике у периоду који је обухваћен. Вишедимензионалним посматрањем односа између две државе на војном, економском, дипломатском и културном пољу аутор вешто хронолошки и степенасто води читаоца од формирања односа између две државе до 27. марта 1941, који симболише њихов врхунац и крах. Војни аспект те сарадње, наравно, представља најважнију компоненту. Свеобухватним бављењем историјом војног фактора у односима две државе у 20.

веку нико се није бавио ни у Србији ни у Немачкој. Стога је ово дело од великог историографског значаја за оба народа.

Истраживање се заснива на богатој изворној грађи из фондова Војног архива СР Немачке у Фрајбургу (25), Архива министарства иностраних послова СР Немачке у Берлину (23), Војног архива у Београду (6), Архива Југославије (12), Архива Србије (1) и Архива САНУ (2), као и објављеној грађи југословенског, немачког, француског и британског порекла (44), мемоарима (21), штампи и периодици (8), енциклопедијама (10), интернет адресама (4) и војној, правној, дипломатској, економској и историографској литератури (207). Захваљујући томе, у овој књизи први пут излазе на видело код нас некоришћени материјали који досадашњим сазнањима дају нова тумачења. Коришћењем пре свега немачких архива, аутор овом књигом доноси доста тога новог у квантум знања српске историографије.

Језгро рукописа чини пет великих поглавља која прате српско (југословенско)-немачке односе у хронолошким оквирима из наслова дела и периода који им је непосредно претходио. Аутор се у првом поглављу бави почецима односа Србије и Немачке од стварања модерне српске државе и перцепције Немаца кроз историју. Географска удаљеност усмеравала је две држ-

аве искључиво на сарадњу која се односила, пре свега, на трговину, али и културну и интелектуалну размену која на Србију највећи утицај врши кроз школовање будуће интелектуалне елите на немачким универзитетима. Аутор овде показује и да је за будућу српску војску, која ће се прославити у балканским и Великом рату, прворазредан утицај имала пруска (немачка) војна мисао. Не само у време краља Милана који се ослањао на централне силе већ и касније пред почетак Великог рата, српски Генералштаб сматраће с правом немачку војску најбољом у Европи. Стога је српска војска, без обзира на спољнополитичка савезништва, наставила да развија доктрину и обуку, највише под утицајем официра школованих у Немачкој и напредне немачке војне мисли. Најбољи пример је и милитаристичка организација „Црна рука“, која је у војнички устројеној Немачкој видела узор државе, каква би требало да буде.

Читалац ће се уверити да корени сукоба Србије и Немачке никако не могу бити пре Великог рата, па чак ни у самом рату. Без обзира што је Србија претрпела ужасне губитке током рата у колективном сећању Срба, Кајзерова Немачка није била тако омражена као Аустроугарска или Бугарска, чије су армије вршиле тешке злочине против цивилног становништва. Иако је

Немачка била главни виновник слома Србије у зиму 1915, рат против Краљевине Србије посматран је чисто као војно дело, без осветничких страсти које су пратиле аустроугарску или бугарску војску, док су поступци немачких војника међу цивилима оцењени као коректни. Немачки генерали високо су ценили српског војника и војску као једне од најбољих у Европи, док је с друге стране Немачка уважавана као војна сила. Узајамна искуства довела су до економске сарадње, која се ужурбано развијала након рата.

Прво поглавље прати и успостављање економских и дипломатских односа између две земље, чије је је радикалније отопљавање забележено већ од 1925. године. У складу са жељама дипломата КСХС за додатним приближавањем, настају инструкције (1926) за немачку спољнополитичку доктрину, које су у овом делу први пут публиковане у нашој земљи. Та инструкција ослањала се у великој мери на ревизионистичке тежње Вајмарске Немачке, које су биле пре свега усмерене на повратак поддржја које су Немци изгубили у Великом рату. С тим у вези, један од првих корака ка постизању тог циља представљало је разбијање Мале Антанте и изолација Чехословачке. У тим плановима немачке дипломатије Краљевина Југославија имала је прворазредни значај. Управо

кроз читаво дело видећемо реализацију тих смерница спољне политике према Југославији на економском, војном и културном плану, али са битним крајњим спољнополитичким циљевима од када нацисти долазе на власт.

Прво поглавље завршава се упоредним примерима развоја српске/југословенске војске са развојем немачких оружаних снага након Великог рата. Аутор долази до закључка да је српска војска, ослањајући се на пруску војну мисао уз сопствену оригиналност, постала једна од најквалитетних армија Европе, што је јасно показао светски рат. С друге стране, војна мисао и доктрина Краљевине Југославије убрзо је деградирала у односу на своју базу, ослањајући се пре свега на француску војну доктрину и мисао, која се може охарактерисати као статична. Компаративни примери који прожимају цело дело видни су и на почетку. Генерал Петар Живковић, моћна политичка фигура, имао је погубне утицаје на развој доктрине војске Краљевине Југославије, док је краткотрајно руковођење армијом генерала Љубомира Марића покренуло ствари са мртве тачке у позитивном смеру. Анализирајући маневре код Брчког (1935) и на Купи (1937), аутор се користио уочавањима спољних посматрача који јасно показују лоше стање у војсци у којој су учени

бројни недостаци. Ипак без обзира на све лоше стране војска Краљевине Југославије била је довољна да са својим савезницима контролише поражене ревизионистичке земље у свом окружењу, док је против Немачке могућност рата имала само делујући шире у колективном систему безбедности. Развој овог проблема аутор детаљизује у наредним поглављима.

С друге стране, немачка војска и њена организација развијала се готово у идеалном смеру. Под чврстом палицом Ханса фон Зекта мала војска од 100.000 људи чини идеални ембрион од кога, према мишљењу Џ. Ф. Фулера, креће развој „од мале ка великој армији”. Због ограничења које су наметнули услови Версајског мира, Фон Зект доводи овај ембрион до савршене армије, док официрски кор по својим теоретским и практичним знањима превазилази степен образовања официра империјалне Немачке. Уз друге реорганизације система одбране, војска која је у ово време функционисала као прилично независна у односу на државну политику, створила је костур будућег Вермахта, који је потврдио напредност немачке војне мисли. Закључак који се могао извести упоредним примерима развоја армија могао би бити снага (Немачка) и слабост (Југославија).

Друго поглавље прати период од две године (1933–1935) у

коме се услед комбинације више фактора, од којих је економска криза само један, Краљевина Југославија и Немачка приближавају на економском и дипломатском пољу. Обојано праћење нових политичких струјања и перспективе развоја односа и војнополитичке пројекције једне и друге државе, све ближи француско-италијански односи, те гледање Југославије на Италију као на главног спољнополитичког такмаца, отворили су простор за приближавање Немачкој, која је могла умногоме да помогне решавању југословенских економских проблема узрокованих аграрном кризом, док је с друге стране географски била далеко од Југославије. У овом поглављу могуће је видети упоредне сондаже југословенске политичке идеје, као и нацизма коју пропагирају интелектуалци двеју земаља, и уочити реалистичне оцене, али и оне идеолошки обојене. Идеолошка струјања разних праваца у Европи нису мимоишла ни Југославију. Успостављање војнодипломатских односа између Немачке и Југославије аутор прати на свим нивоима, од штампе преко дипломатске линије. Јасно се види танка линија по којој се кретала немачка спољна политика постепено усмеравајући Краљевину Југославију у жељеном правцу. Помирење са Мађарском, веће економско везивање, несугласице с Италијом и

страх од рестаурације Хабзбурга биле су неке од главних смерница. У периоду од две године припремљен је терен за најактивнију фазу сарадње са доласком на власт др Милана Стојадиновића.

У трећем највећем и најзначајнијем поглављу аутор се бави периодом владе др Милана Стојадиновића (1935–1939), с којим долази до радикалног спољнополитичког заокрета Југославије. Поглавље прати историографски добро познат процес везивања Југославије за Велики Британију, али и за Немачку, пре свега на економском, политичком, па и војном плану. Нови моменти тичу се немачког погледа на развој догађаја који су били страни нашој историографији у овом формату. У овом поглављу, као и целом раду, аутор придаје велики значај личностима које у обавештајном и аналитичком раду остављају снажан печат на развој догађаја, гледано из обе земље. Са немачке стране читалац ће уочити значајни лик пуковника Морица Фабера ди Фора, који се провлачи кроз велики део књиге и који даје готово непогрешиве оцене личности и потенцијалног развоја догађаја у Југославији из перспективе немачких интереса. Он је у исто време симбол немачке политике у самом раду.

Поглавље прати све битније сегменте југословенске пол-

итике под вођством кнеза Павла и Милана Стојадиновића, од одбијања проширења оквира Мале Антанте, спречавање кнеза Павла да се Титулеску приближи Совјетима, као и одбијање иницијативе Француске из 1937. за јачим везивањем Мале Антанте. Економско везивање за Немачку представља свакако најзначајнији фактор сарадње. Из годину у годину обим трговине бивао је све већи, да би пред Други светски рат Југославија постала економски у потпуности потчињена Трећем рајху. Паралелно с економском сарадњом, у овом поглављу обрађена је и војна сарадња која је постајала све актуелнија, но на супрот мишљењу да је економско везивање пратило пропорционално војно, аутор доказује обрнуто. Чак и у зениту моћи Милана Стојадиновића војна опрема је набављана процентуално више из Велике Британије и Чехословачке него из Немачке и ако се обим испоруке немачког оружја, нарочито у ваздухопловству и морнарици, увећао. Значајније од испоруке оружја представљају покушаји Милана Стојадиновића да уз помоћ Немачке изгради фабрику артиљеријске муниције и развије југословенску војну производњу. Један од битних разлога због чега се Југославија није у потпуности везала за немачке војне испоруке је размимоилажење војног врха са политиком Сто-

јадиновића, као и високе цене наоружања.

Аншлус Аустрије пред крај поглавља осликава суму свеукупних политичких дешавања, као и унутрашњих проблема у Југославији. Континуитет Стојадиновићеве политике према Немачкој, незадовољство војних кругова, чехословачке осуде југословенске политике могле би бити општа слика. Сличан закључак може се извести и када је у питању Судетска криза. Из немачке визуре једини поуздани политичар био је Стојадиновић, који је гарант неутралности Југославије, док су се војни кругови држали претеће. Жртва непоштовања смерница спољне политике према Немачкој био је перспективни генерал Марић, који је из тих разлога смењен у намештеној корупционашкој афери.

Крај поглавља прати упоредне оцене немачке и југословенске војске у периоду од Стојадиновићеве владавине (1935–1939), оличене у извештајима војних аташеа обе земље, те војних часописа који су пратили развој оружаних снага. Пуковник Фабер ди Фор наставља да шаље прецизне извештаје у Немачку о стању у југословенској војсци. Његове оцене биле су све лошије, нарочито након маневара на Купи. С друге стране, представник Југославије у Немачкој пуковник Жарко Верић, очито пронемачки настројен, слао је извештаје који величају снагу

немачке војске и правца њеног даљег развоја.

У четвртом поглављу приказан је период од две године (1939–1941), у коме након смене Милана Стојадиновића Југославија од безрезервне сарадње са Немачком ступа у неутралније воде, што је аутор окарактерисао као „период оружане неутралности”. У овом периоду аутор прати политику кнеза Павла који у потпуности преузима кормило државе на себе, сменивши Милана Стојадиновића под притиском Британије и Француске. Као други разлог помиње се сценарио Италије, у којој је јак лидер маргинализовао круну. Поглавље прати и утицај смене Милана Стојадиновића на немачке планове према Југославији. Користећи се немачким изворима, аутор открива да су Немци били одлично упућени у могућности нових правца Југославије у спољној политици, као и да су имали добре процене о унутарполитичким питањима. У овом периоду за Немачку остаје приоритетна испорука руда из Југославије, од којих је у високом проценту зависила њена ратна производња. Стога се у Југославији створио изванредан хибрид спољне политике, који је наставио са неизбежним економским везивањем за Немачку, док су се у спољној политици правили планови на основу новог развоја ситуације на континенту.

Отварање идеје Балканског фронта у савезу са Француском и Великом Британијом за Југославију представљало је потенцијалну могућност отклањања претње Италије, коју је кнез Павле сматрао непријатељем. Иако идеја није реализована, јасно је показала да је Југославија у том тренутку била спремна на такву авантуру у јужној Европи, што је изазивало даље подозрење Немачке која је све помно пратила.

Као и на крају сваког поглавља, аутор даје упоредни оглед две армије кроз погледе војних аташеа и обавештајних кругова. Након пада Пољске стање у југословенским војним круговима постало је депримирајуће, док су немачки војни представници попут пуковника Тусена учили све слабости војске Краљевине Југославије, које ће се испољити у агонији Априлског рата. С друге стране, и Југославија је добијала доста прецизне аналитичке извештаје од пуковника Владимира Ваухника, ништа мањег квалитета. Овде је обрађена и обавештајна сарадња између завереника против Хитлера у немачком генералштабу и Војној обавештајној служби (Abwehr) и савезника (пре свега Британаца) која се одвијала преко Београда. Пуковник Ваухник означен је као главни обавештајни канал за слање информација савезницима након априла 1940. године. Он је, по свој прилици несвестан те сарадње, слао

извештаје у Београд, где су у виду сумарних месечних извештаја преко начелника Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба достављани британском војном аташеу, који их је даље прослеђивао Лондону.

У последњем поглављу аутор прати период завршне фазе формирања југословенске политике на унутрашњем и спољнополитичком плану. Читалац јасно може видети, нарочито из немачких извора, врхунац развоја југословенско-немачких односа. Од односа подилажења и попустљивости почетком тридесетих до ултимативних захтева Немачке, чија је стратешка позиција била све супериорнија.

У овоме периоду југословенска политика кретала се стрмоглавим путевима, од „конструктивног медијатора” у односима Британије и Немачке, до тражења помоћи из Совјетског Савеза као последње сламке спаса. На сваки корак југословенске политике у Немачкој се гледало са неповерењем и константним проверама. У овом поглављу читалац може видети како се одвијала интеракција две земље по питању одобрења кредита Југославији од 200 милиона немачких марака за куповину оружја у Немачкој. Део немачких политичара и генерала страховао је због непоузданости југословенске политике након смене Стојадиновића да оружје мо-

же бити употребљено у рату против Немачке. Немачка је оценила владу Драгише Цветковића као поузданог партнера.

Овде се могу сагледати и промене југословенских ратних и политичких планова и процена у турболентним временима у којима се решавала судбина Европе, нарочито након пада Француске, од када се Југославији сужава маневарски простор.

Аутор је описао и ток и последице војног пуча од 27. марта на југословенско-немачке односе. На доступној грађи британског порекла осветљава механизме извођења државног удара у Југославији у ширем луку од средине 1938. године па до његовог извођења. На основу резултата истраживања, спољнополитичке комбинације Југославије у овом периоду могле би се окарактерисати као потпуно хаотичне у фази агоније, које је аутор одлично презентовао упоредним изворима, укључујући и немачке које представљају нове моменте у домаћој историографији. Као и у претходним поглављима, може се видети изузетно праћење унутрашњих прилика немачке обавештајне

службе. Аутор је убедљиво доказао да се у свеукупном држању југословенске оружане силе, позитивно могу оценити једино ваздухопловство и распоред немачке националне мањине у југословенској војсци, којим је поништена његова потенцијална улога реметилачког фактора у краткотрајном Априлском рату.

Ово дело обрађује значајан и до сада недовољно истражен период српске и југословенске историје, док велики труд аутора представља битан допринос аналитичком погледу на прошлост. Захваљујући комбинацији досадашњих историографских достигнућа и велике количине некоришћених извора, пре свега оних из немачких архива, те спремности аутора да анализира и закључује, ово дело доноси прегршт нових сазнања за заинтересованом читаоцу. Писано допадљивим стилом и језиком и поткрепљено чињеницама, лако се чита, па стога осим стручне јавности може бити занимљиво и широј читалачкој публици.

Ма Владимир Гујаничић

**Бојан Симић, *Милан Стојадиновић и Италија: између дипломатије и пропаганде*,
Институт за новију историју Србије, Београд,
2019, 287 стр.**

На палети личности које су својим деловањем обликовале политичке и опште друштвене токове у Краљевини Југославији веома је тешко пронаћи актера чији се лик и дело данас у јавности у тој мери супротстављено тумачи попут Милана Стојадиновића. Његови поштоваоци истичу да је овај политичар био финансијски стручњак, реформатор, спасилац ситнопоседника, велики државник, саветник аргентинског председника Хуана Перона. Супротни табор види у њему корупционаша, човека ниског морала, послушника Бенита Мусолинија и Адолфа Хитлера, фашисту, сарадника Анте Павелића и Управе државне безбедности.

У овом мору поједностављених и идеолошки обојених интерпретација појавила се студија која, поштујући основни постулат историјске науке *sine ira et studio*, расветљава један од најосетљивијих сегмената у политичкој каријери Милана Стојадиновића. Књига *Милан Стојадиновић и Италија: између дипломатије и пропаганде* долази из пера једног од најбољих познаваоца лика и дела овог политичара. Колега Бојан Симић

већ више од деценију свога рада посветио је Милану Стојадиновићу. Аутор је две монографије и преко двадесет радова на ову тему.

Овом приликом у истраживачком фокусу колеге Симића нашао се однос Милана Стојадиновића и фашистичке Италије. Монографија је структурирана по тематско-хронолошком принципу и састоји се од предговора, једанаест поглавља, резимеа и прилога.

Садржај поглавља које отвара публикацију под насловом „Милан Стојадиновић – скица за биографију” уверава нас да је ово дело научника који суверено влада темом. Аутор у жељи да пружи што ширу контекстуализацију предмета истраживања упознаје нас са најважнијим сегментима биографије Милана Стојадиновића. У школовању и усавршавању у највећим европским метрополама колега Симић види темељ који је обезбедио успех Стојадиновићу на многим пољима. Преостали део поглавља посвећен је праћењу политичке каријере у Краљевини СХС/Југославији, свргавању са власти, боравку на Маури-

цијусу и послератним годинама у Аргентини.

Централни део публикације отвара поглавље „Од формирања Стојадиновићеве владе до Мусолинијевог говора у Милану новембра 1936”. Као кључне елементе који су у овом периоду утицали да се створе услови за отопљавање односа између ове две земље, аутор наводи с једне стране припреме Италије за рат на афричком континенту и с друге сагласности политичког врха Југославије да је један од најважнијих сегмената спољне политике постизање споразума са Мусолинијем. Анализирајући изворе италијанске провенијенције, колега Симић дошао је до закључка да је дипломатија ове земље Стојадиновића перципирала као германофила и да је оваква његова оријентација оцењивана као позитивна, што га је позиционирало као пожељног сарадника. Ни новопостављени председник владе није мировао. Стојадиновићев човек од поверења новинар Милан Јовановић Стојимировић добио је задатак 1935. године да напише извештај о својим утисцима током боравка у Италији.

Након овог почетног обостраног сондирања терена повучени су и конкретни званични кораци, који су указивали да би ове две земље у блиској будућности могле да нађу заједнички језик. Италија је релаксирала

политички врх Југославије изјавом да не осећа никакве формалне обавезе по питању Хабзбурга. Начело југословенске апсолутне неутралности током кризе у Етиопији био је, према наводима аутора, главни замајац отопљавању односа. Од овог периода италијанско-југословенски односи се побољшавају, уз повремене трзавице проузроковане негативним односом југословенске штампе према Италији и пуштањем из затвора кључних људи усташке организације Анте Павелића и Еугена Дида Кватерника. Именовање грофа Галеаца Ћана за министра иностраних послова, интерес Немачке да се ове две земље приближе и Мусолинијев говор 1. новембра 1936, колега Симић види као догађаје који су добар ослонац за постизање споразума.

Након дугих и напорних разговора који су вођени од јануара до марта 1937. године (поглавље „Београдски споразум из марта 1937 – преговори, потписивање, значај, реакција”), потписан је споразум између Италије и Југославије. Аутор је сагласан са другим истраживачима који су анализирали одредбе овог споразума и закључили да су оне више ишле у корист Југославије. Колега Симић указује да је прави значај споразума био у плановима за будућност, али и на чињеницу да је његово имплементирање

зависило искључиво од добре воље Италије. На овај начин југословенски режим је обавезан да одржава добре односе с Италијом. Колега Симић указује како су поводом овог споразума реаговале дипломатије појединих држава и какав је одјек то имало у штампи. У овом периоду успостављено је и пријатељство између грофа Ђана и Стојадиновића, које ће, како закључује аутор, превазићи убицајене дипломатске односе.

Као што и сам наслов наговештава „Од Београда до Рима (април 1937 – децембар 1937)“, ово поглавље је посвећено периоду од потписивања споразума до одласка Стојадиновића у званичну посету Италији. Овај период карактерише успостављање тесне сарадње између Стојадиновића и грофа Ђана. Она се развила у тој мери да су наведени политичари међусобно информисали један другог шта ће говорити током сусрета са делегацијама и представницима других држава. Аутор указује и да је италијанска дипломатија са великом пажњом пратила посете високих државника нацистичке Немачке Хермана Геринга и Константина фон Нојрата Југославији. Централна тема овог поглавља јесте бура која је избила око ратификације конкордата у лето 1937. године. Италијански посланик у Београду известио је Рим да се може сматрати да је Стојадиновић из

целокупне кризе изашао као победник јер је својим вештим маневрима гласање одложио за период када се ситуација буде смирила. Већ током августа Индели је поновном проценом демантовао своје претходне оцене и констатовао да председник југословенске владе неће успети да исплива тако брзо из проблема у који је ушао сукобом са Српском православном црквом.

Посета Милана Стојадиновића Италији у децембру 1937. тема је истоименог поглавља. Аутор истиче да су обе стране његов долазак чекале са нестрпљењем. Централни део посете представљају разговори између Стојадиновића и Мусолинија. Овом приликом кључне теме биле су односи са Великом Британијом, Француском и државама Средње Европе. Колега Симић закључује да је Стојадиновић током разговора, желећи да остави што снажнији утисак, подилазио фашистичком вођи.

У првој половини 1938 (поглавље „Од Рима до Венеције (прва половина 1938)“) настањена је сарадња грофа Ђана и Милана Стојадиновића. Италијански партнери добили су исцрпан извештај од Стојадиновића на тему како је протекла његова посета Немачкој. Две дипломатије размењивале су поверљиве документе попут разговора између Едуарда Бенеша и извесног француског посланика и копије грчко-турске

војне конвенције. Јачање Немачке и аншлус били су проблеми који су изазивали обострану забринутост. Сарадња Италије и Југославије у овом периоду није се само испољавала на политичком плану. Београђани су током 1938. видели изложбу „Италијански портрет кроз векове“, на којој су била заступљена и дела највећих ренесансних мајстора попут Микеланђела и Донатела. Како закључује аутор, спремност да овако вредно културно благо напусти Италију својеврсни је показатељ значаја који је фашистички режим придавао односима са Београдом.

Аутор у поглављу „Приватна посета Италији јуна 1938“ указује да је овом приликом Стојадиновићев пут у Венецију имао само формално приватни карактер. Ову своју тезу потврђује анализом службене белешке коју је саставио гроф Ђано. Прави разлог посете било је настојање југословенског председника владе да синхронизује своју међународну политику с Италијом. Тема разговора били су југословенско-мађарски односи, Балканска антанта, Немачка, Велика Британија итд.

Посредовање Италије у циљу приближавања Југославије и Мађарске, посета југословенских студената овој земљи, криза око Чехословачке и парламентарни избори за југословенску скупштину теме су поглавља „Од Венеције до Београда (друга

половина 1938)“. Истакли бисмо пример посете београдских студената Италији, која на микро-примеру показује како су најмлађи чланови ЈРЗ били спремни да прате спољнополитички курс који је диктирао њихов „вођа“. Домаћини су се потрудили да својим гостима организују серију предавања како би се упознали са организацијом фашистичке странке и студентске омладине. Београдски студенти одлучили су да пропусте указану прилику и да време проведу у туристичком обиласку Рима.

У деветом поглављу колега Симић анализира посету министра спољних послова Италије и пад Милана Стојадиновића. Генерални утисак грофа Ђана након посете био је да југословенски народ услед бојазни због опасности од нацистичке Немачке тежи да успостави што приснији однос с Италијом. Овде је неопходно истаћи да колега Симић руши један од стереотипа о Милану Стојадиновићу, који је често коришћен као аргумент приликом доказивања да је овај политичар био профашистички настројен. Омладинска организација ЈРЗ имала је на располагању само 210 униформи намењених омладинцима. Оне су биле више у функцији да задиве уваженог госта, а не стварања југословенског пандама фашистичких „црних кошуља“. Аутор одбацује тезу да је посета грофа Ђана као последи-

цу имала уклањање Стојадиновића са власти и указује да је та одлука донета раније.

Одласком са власти не престаје интересовање Италије за Стојадиновићем, на шта нам аутор скреће пажњу у поглављу „Италијанска дипломатија и Милан Стојадиновић (1939–1941)”. Званични Рим је оштро реаговао поводом хапшења 1940. и предавања Британцима у марту 1941. године. Колега Симић овакав однос Италије описује као још један доказ да је фашистички режим у овом југословенском политичару видео „човека са којим ће најефикасније остварити своје циљеве у југоисточној Европи”.

Аутор је кроз целокупну књигу анализирао писање италијанске штампе на различите теме, чиме је читаоцима обезбедио још једну перспективу предмета истраживања. Последње поглавље посветио је теми перцепције личности Милана Стојадиновића у једном од најутицајнијих дневних листова *La Stampa*. Овај југословенски политичар пропагиран је кроз дневне листове у тотално позитивном светлу, а храброст, промишљеност, енергичност и ге-

нерална способност истицане су као његове главне особине.

Основна вредност ове књиге представља чињеницу да је аутор подједнако користио изворе из југословенских и италијанских архива. Односи Југославије и Италије анализирани су на више нивоа. Први и најважнији представља онај на самом врху који се одвијао између кључних људи ове две државе. Подједнако важна, чини нам се, јесте анализа деловања италијанског посланства у Београду. Овом публикацијом на научни начин додатно је отворена тема историје приватног односа између Ћана и Стојадиновића. Чињеница да је аутор експерт и за област историје пропаганде, резултирала је квалитетном анализом италијанске и југословенске штампе и обезбедила читаоцу још један угао посматрања. Сигурни смо да ће професионалним истраживачима ова књига представљати полазну тачку на путу спознавања лика и дела Милана Стојадиновића и италијанско-југословенских односа.

Др Раде Ристановић

***Alliance planning and coalition Warfare:
Historical and contemporary approaches***
**(EDS. Dr Harold E. Raugh, JR., Dr M. Christian
Ortner and Dr Dalibor Denda), Institute for
strategic Research, Belgrade, 2019, 302 pages**

Зборник радова Формирање савезништва и коалиционо ратовање: историјски и савремени приступи (Allince planning and coalition warfare: historical and contemporary approaches) настао је као резултат Међународне научне конференције „Партнерство за мир конзорцијум евроатланске радне групе за изучавање конфликта” (Partnership for peace consortium Euro-Atlantic conflict studies working group), која је одржана у Београду од 16. до 20. априла 2018. године. Циљ конференције био је фокусиран на националне и међународне изазове у погледу формирања савезништава, као и начин рада унутар савезничких коалиција. Зборник радова обухвата 17 научних радова, који су изложени на конференцији и који се баве питањем савезништва у 20. веку и начином функционисања савезника у ратним операцијама. Иако су радови претежно оријентисани на истраживање историјских околности 20. века, њихове последице веома су значајне и данас, јер су

утицале на формирање савременог међународног поретка.

Савезништво представља централно питање сваког рата, док се планирање и формирање стратегије одређује у складу са капацитетима како коалиције, тако и коалиционих актера. У последња два века већина ратова, који су били значајни за формирање регионалног или међународног поретка, имали су карактер коалиционог рата. Равнотежа снага, која је представљала кључни принцип међународних односа, може се сагледати кроз формирање различитих облика савезништава која нису имала за циљ само победу, већ су представљали и ефикасан инструмент одвраћања. Из овог разлога питање савезништва и коалиционог ратовања представља комплексну тематику која обухвата сазнања из међународних односа и међународне политике, опште историје и историје дипломатије, као и сазнања из војних наука и стратегије. Иако је примарно фокусирана на период 20. века, тема коалиционог

рата и савезништва која је обрађена у овом зборнику представља важан допринос разумевању савременог међународног поретка. Актуелност ове теме најбоље исказује амерички писац Стивен Волт (Stephen Walt), који у свом делу *The origins of alliance* истиче да су савези неминовна појава у међународним односима и природна реакција држава на постојање екстерне претње која може да наруши статус кво.

Јан Хофенаар (Jan Hoffenaar) својим радом „Изазови коалиционог ратовања: случај Холандије“ („Challenges in coalition warfare: the case of the Netherlands“, стр. 17–26) уводи нас у сложену проблематику савезништва и уједно поставља концептуални оквир централне теме зборника. Истиче положај малих држава на примеру Холандије, која не може самостално да опстане услед неповољног геополитичког положаја и присутности великих сила у непосредном окружењу. Кратком ретроспективом холандске историје од 17. века аутор објашњава улогу савезника и њихов значај за опстанак ове државе на европском континенту. Оно што се не може уочити на први поглед у раду, а што свакако представља значајан допринос, јесте разматрање променљиве природе савезништва

и неопходност малих држава да се при склапању савеза руководе мудро политиком и рационалним интересима. Користећи дијаграме, аутор додатно олакшава разумевање коалиционог ратовања и положај државе наспрам савезника, њихових интереса и капацитета целокупне коалиције.

Данијела Шишкану (Daniela Şişcanu) у раду „Румунија и Антанта: неизвесности савеза“ („Romania and the Entente: the uncertainties of an alliance“, стр. 27–37) обрађује неповољан положај румунске војске 1916. године током Првог светског рата. Притисак западних сила да се Румунија укључи у рат на страни Антанте затекао је румунску политичку елиту релативно неспремном. Спољнополитичке калкулације и недовољно дефинисана војна стратегија резултирали су изгубљеним биткама румунске војске на Источном фронту. Дипломатија коју је Румунија водила у том периоду базирала се на јачању националне свести и суверености румунске државе, која је била угрожена како од централних сила, тако и од потенцијалних притисака Русије. Ауторка анализира управо дипломатске напоре Букурешта који је претежно био руковођен војностратешком ситуацијом на

фронту. Геополитичке амбиције Русије ка Црном мору представљале су сталну претњу румунској спољној политици, али су представљале и покретач дипломатских активности да се држава приближи западним силама које би помогле у ограничавању руског утицаја. Како ауторка закључује, одлука Букурешта да се прикључи Антанти не само да је допринела остваривању националног уједињења целокупне државе већ је омогућила даље уравнотежавање руских интереса у овом делу црноморског басена.

Микел Кикербек (Mikkel Kikkerbaek) у раду „Скандинавска војна коалиција и добровољци у балтичким државама 1919” („Scandinavian military coalition and volunteers in the Baltic states 1919”, стр. 38–47) анализира покушај консолидације балтичких држава непосредно по завршетку Првог светског рата. Урушавање руске империје током Првог светског рата створило је политички вакуум на северу Европе, при чему су балтичке државе добиле прилику да ојачају своју сувереност. Кикербек образлаже да је иницијативу за овај политички подухват планирала Велика Британија, која је имала снажан мотив да искористи новонастало окружење и тиме ограничи руско-бољшевички

утицај у балтичком региону. Закључује да је највећи проблем британских планова била координација са скандинавским државама које, упркос заједничком интересу да се руско присуство ограничи, нису имале довољно средстава да добровољачке покрете организују и спроведу британске планове. Због слабе координације и бројних неслагања, формирање добровољачких покрета препуштено је балтичким државама, које услед недостатка финансијских средстава и лоше организације нису успеле да спроведу у дело зацртане планове.

Анализу оператике и стратешког планирања одбране Аландских Острва Фредрик Ерикссон (Fredrik Eriksson) обрадио је у раду „Одбрана Аландских Острва: шведско-финско заједничко оперативно планирање на крају треће деценије двадесетог века” („Defending the Åland Islands: Swedish-Finnish joint operational planning in the late 1930s”, стр. 48–71). Кратком историјском ретроспективом аутор подвлачи геостратешки значај ових острва за скандинавске државе, истичући њихов положај као најбитнију тачку која омогућава контролу читавог Ботнијског залива, као и северног дела Балтичког мора. За државе овог региона, упркос међу-

собним неслагањима, било је од велике важности да ниједна екстерна сила, попут Совјетског Савеза, не заузме положај на овим острвима. Кооперација између Шведске и Финске, која је уследила током двадесетих и тридесетих година, представљала је резултат нарастајуће претње од Совјетског Савеза као регионалне силе која има експанзионистичке интересе. Посебан акценат у овом раду аутор ставља на компликовану структуру заједничке команде и процеса стратешког планирања који је подразумевао детаљно припремање оружаних снага у случају совјетске интервенције, која је иначе уследила са почетком тзв. Зимског рата у Финској. Стратешко планирање о коме Ф. Ериксон пише не треба искључиво посматрати кроз призму општег наоружавања европских држава пред Други светски рат, већ као покушај да се дотадашњи стратешки планови ревидирају и прилагоде новим условима рата.

Виктор Андахази Сеги (Viktor Andahazi Szeghy) у раду „Проблеми логистике у заједничким операцијама из угла савезника, историјска перспектива: Источни фронт 1941” („Logistical problems of joint operations from the point of view of an ally, in historical perspectives: Eastern front 1941”, стр. 72–81) анализира ло-

гистику у оквирима мађарских оружаних снага на почетку Другог светског рата. Аутор првенствено истиче логистичке проблеме оружаних снага које су у подређеном положају у односу на снажнијег савезника. Мађарска војска суочавала се са тешком ситуацијом на Источном фронту, док је логистика мађарских оружаних снага, такође, наилазила на проблем немачке команде која није излазила у сусрет својим савезницима. Сарадња између савезника није била обострана и врло често је ишла на штету слабијег, што се одражавало и на резултате које су мађарске оружане снаге могле да испуне на линији фронта. Интересантна тематика рада обогаћена је, такође, фотографијама које приказују бројне проблеме логистике током ратних дејстава. Аутор завршава чланак указујући на потенцијална решења која су могла да се примене на стратешком, оперативном и тактичком нивоу како би се избегли проблеми и побољшала сарадња у коалиционом ратовању.

Деметриос Н. Христодоулу (Dēmētrios N. Christodoulou), грчки историчар, у раду „Неформални и блиски савезници: грчко-британска кооперација и стварање прве грчке моторизоване дивизије у Другом светском рату” („Informal yet close al-

lies: Greek-British cooperation and the creation of the First Greek motorized division in the Second world war", стр. 82–93). У раду детаљно описује настанак прве грчке моторизоване дивизије као и њен састав, опрему и возила која су коришћена. Важан аспект овог рада садржан је у анализи тешког наоружања и возила која су коришћена у овој јединици, као и њихово поређење са способностима других покретних јединица попут коњичких формација које су, такође, биле присутне у грчким оружаным снагама у том периоду. Он истиче да је недостатак средстава, наоружања и искуства у погледу коришћења моторизованих јединица приморао грчке оружане снаге на импровизацију. Аутор у закључним разматрањима говори да су, упркос овим проблемима, грчке оружане снаге успеле да савладају противника како на албанском, тако и на бугарском фронту.

У чланку „Организација мултилатералне кооперације војних обавештајних служби Варшавског пакта (1964–1990)” („The organization of multilateral Warsaw pact military intelligence coordination (1964–1990)”, стр. 94–119) Јордан Баев (Jordan Baev) бави се питањем сарадње војнообавештајних служби у оквиру Варшавског пакта, кори-

стећи документа из архива који су раније били затворени за широку јавност. Аутор нас уводи у тематику рада објашњавајући развој бугарске војнообавештајне службе од њеног настанка на почетку 20. века, када је борба против Османског царства била примарни циљ, па све до интеграције ове службе у совјетску сферу интереса, односно у Варшавски пакт. Читајући овај чланак можемо уочити да је сарадњу служби диктирао Совјет као најмоћнија сила савеза, али да су остале службе, иако инфериорне, имале велику добит због информација које су на овај начин могле да прикупе. Као што Баев истиче у закључним разматрањима, сарадња служби у оквиру Варшавског пакта омогућила је прикупљање врло важних стратешких информација о функционисању НАТО савеза, које самосталним радом ових служби не би биле доступне.

Орит Милер Катав (Orit Miller Katav) у раду „Улога дипломатије у стварању израелско-јорданског савеза током две деценије нестабилности” („The role of diplomacy in alliance making between Israel and Jordan during two decades of eruptions”, стр. 120–142) представља сложену тематику међудржавних односа Израела и Јордана и значај дипломатије у стварању

партнерства између ових држава упркос тешким условима у окружењу. Ауторка анализира политичку ситуацију на Блиском истоку током осамдесетих и деведесетих година, као и начин на који су ратови, који су водиле ирачке власти, отежавали положај Јордана и спољнополитичке покушаје ове државе да консолидује мир у региону. Положај палестинског народа у Израелу, као и стални напори осталих арапских држава у региону, који су били усмерени против Јевреја, приморавали су Јордан да дипломатију с Израелом води под велом тајне. Користећи се бројним објављеним документима, као и извештајима америчких обавештајних служби, Милер Катав не само да читаоцу приближава комплексну геополитичку ситуацију блискоисточног региона на крају Хладног рата већ и закључује да дипломатија и даље представља главни инструмент политике за превенцију и окончање рата.

Петр Јаноушек (Petr Janoušek) у чланку „Дипломатски и војни аспекти чехословачког ангажовања у коалицији за Заливски рат 1990–1991” („Diplomatic and military aspects of Czechoslovakia in the Gulf war coalition 1990–1991”, стр. 143–150) анализира ситуацију на Блиском истоку и разлоге ангажова-

ња Чехословачке у америчкој интервенцији против Садама Хусеина. Ангажман јединице за хемијска дејства чехословачких оружаних снага повлачио је са собом дубље политичке импликације са којима су се власти у Прагу суочавале у то време. Распад Совјетског Савеза и приближавање бивших сателита западним силама захтевао је од тих држава већи ангажман како би осигурале своје место у новој политичкој структури европског поретка. Тадашњи председник оценио је да ангажман ових војника, иако је у питању била само једна јединица, може да буде врло значајан у политичком погледу, с обзиром на то да су бивше чланице Варшавског пакта, попут Пољске и Мађарске, већ биле укључене у операције „Пустињска олуја” и „Пустињски штит”. Аутор напомиње на крају рада да је ангажман чехословачке јединице био користан за коалиционе снаге на терену, упркос застарелој опреми и методологији рада чехословачких оружаних снага, као и да је ово била спољнополитичка активност предузета с циљем доказивања чехословачке посвећености даљим НАТО интеграцијама.

Татјана Милошевић у раду „Балкански пакт као пример коалиционог планирања” („The Balkan pact as an example of coali-

tion planning”, стр. 151–192) обрађује проблематику савеза три балканске државе – Југославије, Грчке и Турске током раних педесетих година 20. века. Ауторка у склопу истраживања анализира и екстерне утицаје, поготову Совјетског Савеза и Сједињених Држава као главних стожера хладноратовског поретка на Балкан. Кооперација балканских држава, која је предмет анализе у овом раду, обухвата неколико димензија. Осим политичке и војне, анализа укључује економску и културолошку димензију, које су, такође, допринеле склапању партнерства између ових држава. Темељитост истраживања у овом раду огледа се у ширини извора које је ауторка користила, а који су иначе доступни у војној и дипломатској архиви, као и у Архиву Југославије.

У чланку „НАТО и други конфликт на Кипру 1964: (пропали) план стварања НАТО мировних снага” („NATO and the second conflict on Cyprus 1964: the (failed) plan to Establish a NATO peacekeeping force”, стр. 193–200) Стефан Максимилијан Бренер (Stefan Maximilian Brenner) представља дилему формирања НАТО мировних снага на Кипру. Главни аспект овог рада огледа се у анализи кооперације, односно покушају кооперације западних сила да заједно успоста-

ве план којим би биле формирале мировне снаге на Кипру, а у циљу стабилизације ове државе и региона источномедитеранског басена. Неуспех западних сила да овај план спроведу до краја огледа се најпре у пребацивању одговорности између САД и Велике Британије у погледу вођења ове мисије, да би се затим проблеми појавили и на релацији Француске и САД. Наиме, затегнути односи Париза и Вашингтона за време Хладног рата и овог пута су представљали препреку, што се одразило и на друге чланице НАТО-а, попут Белгије и Канаде, да одлучно приступе формирању мировних снага. Како аутор закључује, Немачка, која је првенствено подржавала план формирања снага на Кипру, променила је став услед учесталог оклевања западних савезника, као и могућности да распоред оружаних снага на Кипру може да продуби кризу и покрене отворени сукоб на острву.

Мирослав Чапловић и Матеј Медвецки (Miloslav Čaplovič and Matej Medvecký) у чланку „Улога Словачке у савезничком ратовању током двадесетог века” („The role of Slovakia in alliance warfare throughout the 20th century”, стр. 201–222) истражују учешће словачких оружаних снага у коалиционом ратовању

током двадесетог века. Аутори су у раду уложили доста труда да издвоје ангажман словачких снага у периоду када је Словачка била у склопу Чехословачке, што се иначе може и видети по употреби великог броја војноисторијских докумената из архива. Тежак положај Чехословачке током двадесетог века, на размеђу западних и источних сила, наводио је политичку елиту ове државе да трага за поузданим коалиционим партнерима како би обезбедили свој опстанак, нарочито током Првог и Другог светског рата. Интеграцијом Чехословачке у Варшавски пакт, оружане снаге су скоро у потпуности прихватиле совјетски режим рада, док су „неповољни“ елементи удаљавани из армије, као и из других државних институција. Судбина чехословачких оружаних снага током Хладног рата била је слична осталим комунистичким сателитима у Источној Европи, са малим изменама и повременим повластицама с обзиром на развијену војну и машинску индустрију Чехословачке. Након распада комунистичког блока и формирања самосталне Словачке Републике, Словаци су на основу примера осталих источноевропских држава потражили нове партнере у западним силама и приступили НАТО савезу 2004. године.

Чланак „Грузијске оружане снаге у савременом коалиционом ратовању“ („Georgian armed forces in contemporary coalition warfare“, стр. 223–241) ауторке Лане Мамфорије (Lana Mamphoria) усмерен је на изучавање учешћа грузијских оружаних снага у међународним мисијама након распада Совјетског Савеза. Ауторка у раду хронолошки приказује војни ангажман Грузије, почев од Косова, преко Авганистана до Ирака, пружајући притом разлоге, политичке и војне, за учешће у овим мисијама. Иако припада историјском зборнику, рад има доста елемената из области политичких наука и науке о безбедности што свакако доприноси бољем разумевању тематике коалиционог ратовања. Главни фактори које ауторка истиче, а који су навели грузијске власти да интензивно учествују у међународним мисијама јесте геополитичко окружење и жеља да се Грузија удаљи од Русије и приближи западним силама. Она истиче и тактичке елементе и предности учешћа у оваквим мисијама, пре свега борбено искуство које војници и официри стичу тиме што активно раде с оружаним снагама великих сила, првенствено са Сједињеним Државама. По свом карактеру овај чланак одступа од радова у овом зборнику, како

због методолошког приступа који није стриктно историјски, тако и због временског периода који је обрађен у овом раду. Међутим, он свакако заслужује пажњу с обзиром да омогућава дубље разумевање грузијске спољне политике, као и начин на који политичка елита жели да изгради „војни имиџ“ ове државе.

Дариус Козеравски (Dariusz Kozerański) у раду „Пољске оружане снаге у НАТО мултилатералним операцијама: стратешке претње или прилике?“ („Polish armed forces in NATO multinational operations: strategic threats or chances?”, стр. 242–257) објашњава учешће и значај оружаних снага Пољске у мултилатералним операцијама. Пољска, како аутор истиче, поседује шире искуство у међународним мисијама с обзиром да су и током хладноратовског периода пољске оружане снаге, пре свега јединице за специјалне операције, учествовале у појединим међународним мисијама. По стицању независности Пољска је усмерила своје напоре ка даљој интеграцији у западне безбедносне структуре, што је омогућило пољским оружаним снагама ангажман и у мултилатералним операцијама. Сталним учешћем и јасном стратегијом Пољска је успела да се позиционира као једна од најбитнијих европских

чланица НАТО савеза и најважнији савезник САД у Источној Европи. Козаревски закључује да учешће у оваквим мисијама увек представља стратешку прилику за Пољску и њене оружане снаге, јер тиме увећава кредибилитет државе и уједно подиже ниво компатабилности пољских оружаних снага у коалиционом ратовању с осталим савезничким државама.

Владлена Тихова (Vladlena Tikhova) у чланку „Организација уговора о колективној безбедности и њена улога у руској спољној политици“ („Collective security treaty organization (CSTO) and its role in Russia's Foreign Policy”, стр. 258–264) објашњава систем рада ОДКБ-а и главне циљеве ове регионалне организације. Главни мотор ове организације, како ауторка истиче, јесте Руска Федерација која уједно финансира више од половине свих трошкова ОДКБ-а. Главни циљеви ОДКБ-а могу се категорисати у погледу даље интеграције држава постсовјетског простора, јачање регионалних веза у погледу борбе против тероризма, организованог криминала и шверца дроге, као и подизање нивоа безбедности у области централне Азије. Из угла руске спољне политике, како ауторка закључује, најбитнији аспект ОДКБ-а као регионалне ор-

ганизације јесте одржавање стабилности и безбедности централне Азије као важног геостратешког региона који се директно довозује на руску јужну границу, тзв. меки трбух Русије.

Владимир Пребилич и Дамијан Гуштин (Vladimir Prebilič, Damijan Guštin) у раду „Словенија у НАТО-у: одбрамбени савез између политичке елите и народа“ („Slovenia in NATO: a defense alliance between the political elite and the people“, стр. 265–279) указују на проблематику приступања Словеније НАТО савезу. Централни аспект рада усмерен је на подељено мишљење словеначке нације по питању приступања НАТО савезу. Како Пребилич и Гуштин напомињу, након стицања независности политичка елита Словеније журила је да државу приближи и потенцијално integriше у западне безбедносне структуре. С друге стране, народ Словеније није делио исто мишљење, штавише, лош ангажман западних сила током ратова деведесетих година на простору бивше Југославије, као и НАТО бомбардовање СР Југославије 1999. године додатно је продубило скептицизам код словеначког народа по питању прикључења овом савезу. Иако је Словенија на крају приступила, аутори указују да референдум који је спроведен у циљу

прикључења није имао завидну излазност, што даље доводи у питање истинску вољу народа у погледу прикључења НАТО савезу. Аутори закључују да је политичка елита имала снажне разлоге да integriше државу у оквиру НАТО-а, првенствено због немогућности спровођења дубљих структурних реформи у друштву, као и да би на тај начин дистанцирала Словенију од осталих балканских држава (бивших република) и приближила је Европи.

Вељко Благојевић у чланку „Утицај неутралности на развој националне доктрине“ („The impact of neutrality on national doctrine development“, стр. 280–300) анализира концепт неутралности, као и положај неутралних држава у савременој међународној политици. Иако на први поглед ова тема излази из тематике зборника радова, концепт неутралности заправо пружа алтернативу гледишта о савезничкој структури која је била предмет дискусије на конференцији. Аутор у раду посвећује већи простор правним аспектима неутралности и развоју овог концепта у оквиру међународног права. Правни аспект неутралности о коме се дискутује у овом раду, осим што је врло детаљно анализиран, такође је приказан на примерима Финске и Швај-

царске, што додатно олакшава практично разумевање овог концепта. Неутралност, како аутор истиче, треба перципирати и разумети првенствено као институцију међународног права којој државе приступају добровољно у смислу ограничавања партиципације у војним савезима. Неутралност као таква одступа од класичне реалистичке мисли међународних односа и нагиње идеалистичко-либералној школи, која истиче значај институција и међународног права као главних стубова међународног поретка. У последњем делу рада аутор указује да неутралност, иако подразумева непартиципацију државе у војним савезима, не ограничава неутралну државу да сарађује с осталим актерима у мултилатералним операцијама. Како аутор закључује, глобализација и све већа повезаност савременог света не допушта државама да у строгом смислу прихватају неутуралност чиме би себе удаљиле од остатка међународне заједнице. Неутралност као политичка и правна категорија није ста-

тичне природе, већ се мора прилагодити у складу са променама у међународном поретку.

Зборник радова *Формирање савезништва и коалиционо ратовање: историјски и савремени приступи* (Allince planning and coalition warfare: historical and contemporary approaches) штампан је у тиражу од 200 примерака, технички је добро опремљен, а притом садржи одређени број табела и дијаграма што омогућава читаоцима боље разумевање тематике. Због свог међународног карактера тематски зборник нуди различите перспективе за разматрање питања савезништва и коалиционог ратовања, што представља значајан допринос у овој области истраживања. Компетентност аутора и методолошки приступ допринели су квалитету монографске публикације која ће несумњиво заинтересовати како домаћу и инострану стручну јавност, тако и ширу читалачку публику, због чега је препоручујемо.

Ма Игор Пејућ

In memoriam

IN MEMORIAM

**Академик Владо Стругар, пуковник у пензији
(Доњи Улићи код Цетиња, 28. 12. 1922 – Београд, 24. 8. 2019)**

Основну школу завршио је у Горњем Цеклину, а гимназију на Цетињу и укључио се у НОБ 1941. године. После рата радио је као официр у војним установама за просвету, културу и науку, највише у Војноисторијском институту ЈНА. Док је био на служби у Пешадијском школском центру у Сарајеву, уписао је ванредно Правни факултет, али је престао да студира због премештаја у Београд, где је дипломирао на Институту друштвених наука 1953. и на Вишој војној академији 1957. године. Магистарски рад *Југословенске социјал-демократске странке о стварању Југославије* одбранио је на Филозофском факултету у Београду 1964, а докторску дисертацију *Југословенски ослободилачки рат* на Институту за славистику и балканистику Академије наука СССР-а у Москви 1968, те стекао звање доктор историјских наука. Пензионисан је у чину пуковника 1971, а последња дужност у ЈНА била му је главни и одговорни уредник *Војноисторијског гласника*. Уредио је бројеве од 6/1963. до 1/1967. Главни уредник *Југословенског историјског часописа* био је 1970–1973. године.

Један је од оснивача Црногорске академије наука и умјетности као редовни члан Друштва за науку и умјетност Црне Горе, био је њен редовни члан од оснивања 1973, председник њеног Одбора за историјске науке 1982–2003. и члан редакције *Историје Црне Горе*. Члан ван радног састава Македонске академије наука и уметности био је од 1981, а Српске академије наука и уметности од 1994. године. Члан по позиву Удружења књижевника Србије био је од 1989, један од оснивача и председник Црногорског сабора српске слоге 1992–1997 (родољубиво удружење за просвету и културу), члан Сената Републике Српске 1996–2008 (први мандат), један од оснивача Покрета за европску државну заједницу Србије и Црне Горе 2003–2006. године.

Изуचाвао је прошлост југословенских држава и народа од 1890. до 1998. године. О збивањима и личностима овог раздобља написао је више студија и монографија. Обимне монографије посветио је социјалдемократији у југословенским земљама, војничкој од-

брани Србије и Црне Горе, стварању заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца и уопште о Југославији, Црној Гори и Србији, о узроцима распада СФРЈ. Његови радови о Другом светском рату достигли су завидан тираж, а превођени су на чешки, пољски, руски, немачки, енглески, словеначки, француски, шпански, мађарски, македонски и албански језик. Књига *Југославија федерација и република* (1976) садржи 12 студија од којих је *Војска Југославије 1918–1964*. првобитно објављена на немачком језику у часопису *Österreichische Militärische Zeitschrift*, а студија *Други светски рат – искуства Југославије* преведена је на руски, енглески, француски и шпански. Академик Стругар објавио је и четири књиге о унутрашњем и спољашњем растакању и разбијању Југославије. Књигу *Повеља Југославије (устав државе и друштва)* издао је сам аутор 1990. године. Дело *Велика буна Црне Горе 1988–1989* (1990) садржи и савремену изворну грађу. Савременим збивањима посветио је дела *Срби, Хрвати, Словенци и трећа Југославија* (1991) и *Yugoslavia on the Boundary between East and West* (Београд 1992). Радио је и на библиографијама, а издвајају се југословенски радови у обимној библиографији *Italien im zweiten Weltkrieg* од Schröder von Josefa (München 1978, 9222 библијединице). Одговорно и ефикасно је обављао све обавезе. Издавамо рекордно уређивање зборника радова *Други свјетски рат – 50 година касније* (ЦАНУ, Подгорица, 1995) с истоименог међународног научног скупа одржаног 20–21. септембра 1995. у организацији ЦАНУ и њега као председника Организационог одбора. Војноисторијском институту одужио се и објављивањем последње две књиге едиције зборника докумената (са Милићем Ф. Петровићем) и података *Велики рат Србије за ослобођење о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 32 и 33, Београд 2014, 2015. године.

Објавио је 38 монографија, 80 научних чланака и близу 150 огледа, приказа и бележака о књигама. Дела (14 књига и 20 чланака) превођена су му на 11 језика. Остала важнија дела: *Социјална демократија о националном питању југословенских народа* (1956), *Рат и револуција народа Југославије* (1962), *Југословенске социјалистичке странке 1914–1918* (1963), *Социјалдемократија о стварању Југославије* (1965), *Југославија 1941–1945* (1969), *Југославија у рату 1941–1945* (1975), *Југославија в огне войни 1941–1945* (1985), *Црногорски сабор српске слоге*. Београд: Досије (1994), *Осамдесет година југословенске државе* (1999), *Југославија у књигама историографским* (2007), *Српство Јанка Вукотића и Митра Мартиновића* (2008),

Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (2010), *Црна Гора у Југославији* (2014), *Југославија на стрмини Европе* (2014), *Југословенски 1. децембар 1918* (2018). Библиографија радова у: *Годишњак САНУ*, бр. 103/1997, 529–539. Дела из књижевности: *Узимај редом Господе*, приповетке (1957), *Кроз тмине и зоре* (заједно са Божом Булатовићем, 1969), *Избор из југословенске прозе и поезије 1918–1968* (1969). Приче и приповетке објављиване су му у *Политици*, *Борби* и *Побједи* 1953–1955. године. Српски и страни књижевници попут Ива Андрића, Танасија Младеновића, Душана Костића, Александра Вуча, Душана Матића, Ериха Коша позитивно су оценили његова књижевна дела. Његову преписку са Добрицом Ћосићем објавио је и коментарисао Миливоје Павловић у књизи *Писма са двоструким дном* (2018).

Носилац је 15 одликовања: Орден братства и јединства са златним венцем, Орден народне армије са златном звездом, Орден за војне заслуге са златним мачевима, Орден за храброст, пољски орден Партизански крст и друга које је поклонио Галерији САНУ. Носилац је Партизанске споменице 1941. Примио је и највећа друштвена признања – награде: Четвртојулска 1969, Тринаестојулска 1971, Златно перо Српског тројства 1997, те бројне плакете, споменице, медаље. Приликом доделе награде за науку и друштвену теорију Печат времена маја 2019. одбацио је оптужбе да је Југославија настала као резултат великосрпских хегемонистичких тежњи и изразио је наду да ће нове генерације српских историчара наставити да одговорно проучавају наставак, развитак и крај Југославије.

Академик Стругар остаће препознатљив и по свом специфичном стилу и језику, који су одликовали необичност, метафоричност, употреба архаичних речи и фраза из родног краја, поетичност, књижевно причање о прошлости, што је давало посебну вредност и представљало нарочит квалитет његових дела.

Тешкоће и отпори нису га заустављали. Његови позитивни ставови о Југославији и „југословенству” у Загребу 1963. и 1967. наилазили су и на осуду, а затим и на недобијање потребне већине за пријем у Југословенску академију знаности и умјетности, иако је у предлогу наведен његов научни опус, далеко шири и од већине тадашњих редовних чланова ЈАЗУ.

Стругареви захтеви да се српство у Црној Гори истражи „дубински у наслеђима и токовима” (Подгорица 1985) изазвали су политичку буру против њега, посебно због става: „(...) Црногорци су

Срби, косовског соја племе, први Срби, ако се у целокупном српском народу разврставају браћа и побрајају редом скупине ужег сродства, са по нечему особеним у нарави земљака, крајињана.” Нашао се на удару критичара који су га оптуживали да кривотвори историјске истине о Црногорцима, вређа њихову данашњу свест и угрожава њихове тековине. Тешило га је да „има историчара, врских писаца, који нису подлегли комунистичкој партијности, него су непристрасно, научно исправно обрађивали појединости и раздобља из прошлости Црне Горе: они су српство подразумевали духовном особином Црногораца, епским напоном и етичким састојством црногорског борења и твораштва”. Након објављивања књиге *Црна Гора у Југославији* (Подгорица 2014), неки млађи чланови ЦАНУ, примљени због историографске пропаганде режимске политике, предлагали су да му се „навуче лудачка кошуља”. Срећа што је тада у ЦАНУ још било правих академика.

Многи српски и југословенски великани још за његова живота истицали су га као интелектуалца неспорне храбрости, личног интегритета и етичности (јаким моралних уверења, честитог), скромног, душевног, незлобивог, с изузетном добротом, спремног да помогне. Његов недвосмислен став, реска и директна реч о кардиналним, друштвеним, политичким и историјским темама, као што је питање српства и југословенства или проблем Косова и Метохије, деценијама скоро никога на југословенској јавној сцени нису остављали равнодушним. Приликом сахране у Доњим Улићима 29. августа 2019. године, опело је служио митрополит Амфилохије, који је нагласио, поред осталог, да је „љубав била пратилац читавог Владовог живота”.

Вечна му слава и хвала!

Др Велимир Иветић

Информације

ТРЕЋА МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА КОНФЕРЕНЦИЈА: „ХУМАНИТАРНИ ПРОБЛЕМИ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА: ДОКУМЕНТАРНО НАСЛЕЂЕ”, МОСКВА, РУСКА ФЕДЕРАЦИЈА, 9–11. АПРИЛ 2019.

Трећој међународној архивској конференцији у Москви на тему „Хуманитарни проблеми у периоду између два светска рата: документарно наслеђе” у организацији Регионалне делегације Међународног комитета Црвеног крста за Руску Федерацију, Белорусију и Молдавију и Руске Федералне Архивске агенције присуствовали су представници руских и међународних војних и дипломатских кругова, и то 36 излагача и 25 слушаалаца конференције из 12 земаља. Међу учесницима конференције били су директори, заменици директора и начелници појединих одељења најеминентнијих архива Руске Федерације, Федералне Архивске агенције РФ, Руског државног Војног архива, Државног архива РФ, Руског државног историјског архива, Руског државног архива документарног филмског и фото-архивског материјала, Централног државно-историјског архива у Санкт Петербургу, Државно-историјског музеја у Санкт Петербургу, Националног историјског архива Републике Белорусије, Института за историју материјалне културе Руске Академије наука, Немачког историјског института у Москви, Руског војноисторијског удружења, Националног архива Велике Британије у Ричмонду, Националног архива Финске, Државног архива Словеније, Универзитета у Анкари и Штаба одбране Националног војног архива Румуније. Посебно је значајно било присуство Гаја Александра Томаса, начелника Одељења за библиотеке и архиве у Штабу Међународног комитета Црвеног крста у Женеви и представника Архива агенције за трагање Међународног комитета Црвеног крста. Радни језици конференције били су руски и енглески.

Радни део првог дана Треће међународне архивске конференције, 9. априла 2019. године, састојао се од регистрације учесника, поздравног обраћања организатора и од пет панела на којима су експерти излагали своје презентације након којих је вођена дискусија. Представници српске делегације имали су част да отворе рад-

ни део конференције (први панел „The War that ended Peace – Humanitarian problems of the First World War and post-war period”). Др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац, у своје име и у име капетана бојног брода Горана Петровића, директора Војног архива Министарства одбране РС, одржала је презентацију пројекта под насловом: „Србија у Великом рату 1914–1918”, који су ова два архива реализовала у протекле четири године, а који се састоји од изложбе, монографије и документарног филма, са посебним освртом на документарни филм који је освојио две еминентне награде у Руској Федерацији у 2014. и 2015. години. Потом је учесницима конференције приказана пројекција документарног филма „Serbia and Branicevo in the Great War of 1914–1918”. Након наведеног, др Маријана Мраовић из Војног архива одржала је презентацију на тему „Архивска грађа Војног архива као историјски извор за војне и цивилне губитке Краљевине Србије у Првом светском рату”. Презентације представника српске цивилно-војне делегације биле су запажене, а пројекција документарног филма оставила је посебан утисак на присутне. Циљеви презентација српске цивилно-војне делегације били су: приказивање разноврсности фондова архивске грађе Војног архива и Историјског архива Пожаревац, представљање разmere војних и цивилних жртава Србије у Првом светском рату, указивање на праве мотиве и узроке избијања Првог светског рата путем веродостојних података документованих у архивској грађи, као и презентација страдања архивске грађе Војног архива у време НАТО агресије на СРЈ 1999. године.

Српска цивилно-војна делегација била је у радној посети у Амбасади и Изасланству одбране Републике Србије у Руској Федерацији, где су их примили Његова екселенција др Славенко Терзић, амбасадор, Иванка Стаменковић, виши саветник за културу, као и пуковник Будимир Гајић, изасланик одбране, и потпуковник Јовица Босанчић, помоћник изасланика одбране.

Др Јасмина Николић, др Маријана Мраовић

**ИЗЛОЖБА „СРБИЈА У ВЕЛИКОМ РАТУ
1914–1918” ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
ПОЖАРЕВАЦ, ВОЈНОГ АРХИВА И ВОЈНОГ
МУЗЕЈА МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У КУЛТУРНОМ ЦЕНТРУ
СРБИЈЕ У ПАРИЗУ / РЕПУБЛИКА ФРАНЦУСКА,
21. СЕПТЕМБАР – 19. ОКТОБАР 2019.**

Поводом обележавања сто година од Версајске мировне конференције, у Културном центру Србије у Паризу / Република Француска, од 21. септембра до 19. октобра 2019. године, била је постављена изложба „Србија у Великом рату 1914–1918”, која је реализована у сарадњи Историјског архива Пожаревац, Војног архива, Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, Министарства одбране Републике Србије и Војног музеја Управе за традицију, стандард и ветеране, Сектора за људске ресурсе Министарства одбране Републике Србије. Поставку изложбе у Културном центру Србије у Паризу омогућило је Министарство културе и информисања Републике Србије.

Изложбу је отворила Марија Несторовић, трећи секретар Амбасаде Републике Србије у Републици Француској, в. д. директор Културног центра Србије у Паризу, а велико интересовање иностране јавности само је једна од потврда посебног значаја ове изузетно садржајне и оригиналне изложбене поставке архивских докумената и музеалија. Изложба је организована у циљу упознавања европске јавности с улогом Србије у Првом светском рату и њеним доприносом победи савезника над Централним силама, презентовања богатог архивског фонда, музеалија и фотографија који сведоче о улози и размерама страдања српског народа и војске у наведеном периоду, како би се скренула пажња на погубни утицај политичке ревизије историје, а са посебним циљем даљег развоја српско-француске културне и војне сарадње с иностраним хомологним институцијама, разменом информација и потписивањем меморандума или протокола о сарадњи у области архивистике и архивске делатности, музеологије и музеолошке делатности. Презентованим докумен-

тарним материјалом приказане су следеће теме: почетак Првог светског рата и операције српске војске у 1914, Србија и њена војска у ратној 1915, савезници и Србија 1914–1916, рехабилитација и ре-организација Војске Краљевине Србије на Крфу, савезничке санитарне мисије и лечење српске војске, српска војска на Солунском фронту 1916–1917, хероине и добровољци у српској војсци и њихов долазак на Солунски фронт, пробој Солунског фронта и ослобођење Србије 1918. и губици српске војске у Првом светском рату, као и потцелина „Браничево у Великом рату”.

Отварању изложбе „Србија у Великом рату 1914–1918” у Паризу, која је изазвала велико интересовање јавности, присуствовале су високе војне званице, председници удружења „Унија Срба” и „Свесловенска заједница Срба” у Француској, француски грађани и представници медија. На свечаности отварања изложбе у Културном центру Србије у Паризу 21. септембра 2019, у име институција које су организовале и приредиле изложбу, каталог и пратећи промотивни материјал на француском језику, обратили су се директорка Историјског архива Пожаревац, руководилац овог пројекта др Јасмина Николић и директор Војног архива Министарства одбране Републике Србије капетан бојног брода Горан Петровић. Изложбу су водиле ауторке др Драгана Милорадовић и др Маријана Мраовић. Изложба „Србија у Великом рату 1914–1918” у Културном центру Србије у Паризу била је отворена за посетиоце до 19. октобра 2019. године. Поред појединачних посета изложби, била је организована и колективна посета изложби студената са Сорбоне 9. октобра 2019. године. За њих је била уприличена и пројекција истоименог документарног филма у продукцији Историјског архива Пожаревац и Војног архива.

Визуелно атрактивна, сазнајно богата и документарно утемељена, изложба „Србија у Великом рату 1914–1918” Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Војног музеја Министарства одбране Републике Србије представља квалитативни помак у спознаји Првог светског рата и допринела је повећању угледа Републике Србије у иностранству.

Др Јасмина Николић, др Маријана Мраовић

КОРЕКТУРА

Одељење за војну историју ИСИ

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Марија Марић

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР

Слађана Мирчевски

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историјски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Далибор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:

Војна штампарија „Београд”

